संपूर्ण आगरकर, भाग ३

निबंधसंग्रह

[भाग दुसरा, उत्तरार्ध]

लेखक

प्रि. गोपाळ गणेश आगरकर, एम्. ए.

संपादक

प्रो. माधव दामोदर अळतेकर, एम्. ए.

प्रकाशक

आगरकर प्रकाशन मंडळ, पुणें २

प्रथम आवृत्ति [१९४०

प्रकाशक—
आगरकर प्रकाशन मंडळ,
पुणें २, करितां
शं. ल. गोखले, चिटणीस

टंग कागद

ी आवृत्ति.

सदाशिव रामचंद्र सरदेसाई,
बी.ए., एल्एल्.बी., नवीन समर्थ
विद्यालयाचा "समर्थ भारत"
छापखाना, ४१ बुधवार, पुणें २

अनुक्रमणिका

निबंधसंग्रह, भाग २ रा (उत्तरार्ध)

संपूर्ण आगरकर–भाग ३

निबंधसंग्रह

[निबंधसंग्रह–भाग २ उत्तरार्ध]

संपूर्ण आगरकर भाग ३

निबंधसंग्रह

निबंधसंग्रह–भाग २ [उत्तरार्ध]

इंग्रजी राज्याची उलट बाजू अथवा आमचें घोर दारिद्र्य : १

मुंबई शहराचा अफाट विस्तार; राजवाड्यांच्या तोडीच्या तेथील मोठमोठ्या खासगी व सरकारी हवेल्या; चारसहा गाड्या एकीला एक लागून जाण्यासारखे टोलेजंग रस्ते; बग्यांची, शिग्रामांची, व ट्रॅमवेच्या गाड्यांची सारखी धुमश्चक्री; व्यापाऱ्यांच्या गल्ल्यांत वाट मिळण्यासाठीं जाणारायेणारांची धक्काबुक्की; घटकोघटकीं उतारूंच्या व मालांच्या आगगाड्यांच्या शिळांचा आणि चाकांच्या खडखडाटाचा त्रासदायक आवाज; प्रत्येक मार्केटांत नानाप्रकारच्या जिनसांची खरेदी करण्याकरितां चांदी व नोटा खिशांत घालून, चौकशी करीत, या ठिकाणाहून त्या ठिकाणीं हिंडणाऱ्या गिऱ्हाइकांची जिकीरीची घासाघीस; बंदरांत येऊन दाखल झालेल्या हजारों पडावांची आणि मचव्यांची एकच गर्दी होऊन जाऊन, समुद्राच्या पृष्ठभागावर डोलकाठ्यांनीं झालेला अरण्यतुल्य देखावा; मोठमोठे सट्टे करण्यांत दंग झालेल्या अडत्यांची व व्यापाऱ्यांची होऊन गेलेली एकच धांदल; आपआपल्या कामावर जाणाऱ्या सरकारी व खासगी नोकरांची, घड्याळाकडे पाहत, कमीअधिक होणारी घाईची चाल; जो तो आपआपल्या उद्योगांस निमग्न असल्यामुळें इकडेतिकडे न पाहतां नाकासमोर तडक चालत असल्यामुळें, देशांतून नुकत्याच आलेल्या लोकांस, याला चकवा झाला असेल कीं काय, असा वारंवार होणारा भास; गिरण्यांच्या चिमण्यांतून निघणाऱ्या काळ्या धुरांचे लोळ आणि इमारतींच्या उदरांत चाललेली मोठमोठ्या यंत्रांची गडबड; न्यायकचेऱ्या, शिक्षणालयें, तारहपिसें, पोस्टहपिसें, पेढ्या, टांकसाळ, गोद्या वगैरे अनेक ठिकाणीं सर्वकाळ दृष्टीस

पडणारी ज्याची त्याची व्यासंगनिमग्नता; संध्याकाळच्या सुमारास विजेच्या दिव्यांचा, ग्यासच्या दिव्यांचा व साध्या दिव्यांचा जिकडेतिकडे लखलखाट; सर्व दिवसभर नभाचें आक्रमण करून भागलेला रवि पश्चिमसमुद्रांत स्नान करण्यासाठीं क्षितिजावर येऊन ठेपला असतां, समुद्राच्या कांठीं त्याच्या समांतर किरणांत हवा खाण्यास व सहल करण्यास गाड्यांतून, घोड्यावरून व पायांनीं जातयेत असलेलीं हरएक जातीचीं व पदवीचीं सडीं किंवा सवत्स स्त्रीपुरुषें; अनेक कारणांस्तव अनेक देशांतून आलेल्या, अनेक भाषा बोलणाऱ्या, अनेक प्रकारचे पेहराव करणाऱ्या, अनेक पद्धतींच्या लोकांचे जागोजाग दृष्टीस पडणारे थवे; प्रिन्स ऑफ वेल्स, लॉर्ड रिपन किंवा झारतनय यांसारख्या एखाद्या मोठ्या पुरुषाच्या आगमनप्रसंगीं अथवा प्रयाणसमयीं ठळक रस्त्यांवर दृष्टीस पडणारा असामान्य थाट, लष्करी स्वारांच्या दौडी, प्रेक्षकांची अनावर दाटी, आणि पोलिसांचा कडेकोट बंदोबस्त–वगैरे मुंबईस प्रतिदिवशीं दिसणाऱ्या गोष्टीच ज्यांस नित्य पाहण्याचा प्रसंग आहे त्यांस, किंवा या राजधानीच्या स्थितीवरून हिंदुस्थानच्या लोकांच्या स्थितीचें अनुमान करण्यास कांहीं हरकत नाहीं, असें जे समजत असतील त्यांस, त्या स्थितीचें खरें स्वरूप कधींच माहीत व्हावयाचें नाहीं! मुंबईची सदा दिवाळी पाहून या आधुनिक व ऐहिक कुबेरनगरींतील लोकांप्रमाणेंच या देशांतील इतर शहरांतले किंवा गांवांतले लोक धनाढ्य असतील असा तर्क करणें म्हणजे लग्नकार्यांत आमचे लोक जो शक्तीबाहेर खर्च करतात त्यावरून आमच्या ऐपतीचा अंदाज करण्याइतकें वेडेपणाचें काम होणार आहे! वास्तविक पाहतां मुंबई किंवा कलकत्ता हीं आमचीं शहरें नव्हत; हीं इंग्रज लोकांचीं शहरें आहेत! निदान मुंबईतील संपत्तीच्या अर्ध्याहून अधिकाचे मालक इंग्रज लोक आहेत, असें सहज दाखवितां येणार आहे. तसेंच या शहरांत कांहीं श्रीमान् नेटिव व्यापारी दिसतात, व त्यांच्या हातून लाखों रुपयांच्या प्रतिदिवशीं घडामोडी होतात, येवढ्यावरून इतर ठिकाणींहि अशाच प्रकारचे श्रीमंत लोक असतील, किंवा अशाच प्रकारच्या घडामोडी चालल्या असतील, असा तर्क करणें अगदीं चुकीचें होणार आहे. ज्याप्रमाणें जड वस्तूंत गुरुत्वाकर्षणाचा एक बिंदु असतो, त्याप्रमाणें या इलाख्यांत, किंबहुना या देशांत, मुंबई शहर

संपत्त्याकर्षणाचें आद्यस्थान होऊन बसलें आहे. या इलाख्यांतील बहुतेक संपत्ति, बहुतेक शहाणपण, बहुतेक कारखाने, बहुतेक व्यापार व व्यापारी, बहुतेक जातींचे व धर्मांचे लोक—सारे मुंबईत भरले आहेत. इतर ठिकाणीं आळस, दारिद्र्य व हरएक प्रकारचें गचाळपण हीं मात्र यथेच्छ नांदत आहेत. उद्यां जर मुंबईवर एखादें मोठें अरिष्ट गुदरलें तर कोणाच्याहि ताळूवर जोराची बुक्की मारल्यानें त्याच्या इतर अवयवांची जी गति होईल ती इतर शहरांची होणार आहे! एका दिवसांत त्या सर्वांस अर्धांग-वायूचा झटका झाल्यासारखें होऊन तीं सारीं लुलीं पडतील!

जो मनुष्य नोकरी करण्याकरितां इंग्लंडाहून येथें येऊन मुंबईस उतरत असेल त्याच्या मनावर त्या शहराच्या प्रथमावलोकनानें होणारे संस्कार त्याला कधींहि सोडीत नसतील. युरोपांतील मोठमोठ्या शहरांच्या आणि मुंबईच्या संपत्तिमत्वांत आणि उद्योगीपणांत बरेंच साम्य असल्यामुळें, ‘आपल्या देशबंधूंनीं हिंदुस्थानचें राज्य कांहीं वाईट रीतीनें चालविलें नाहीं’, असा प्रत्येक नवीन साहेबाचा ग्रह एकदम होऊन जाणें फार स्वाभाविक आहे; व हा ग्रह पुढें होत जाण्यासहि अलीकडे बरींच कारणें झालीं आहेत. अलीकडील अत्यंत शोधक इंग्रजी अधिकाऱ्यांशिवाय इतरांस आमची खरी स्थिति आम्हांत मिळूनमिसळून समजून घेण्याची गरज उरली नाहीं. साहेबाचा पगार हवा तितका मोठा असल्यामुळें, व त्याच्या सुखास लागणाऱ्या बहुतेक चिजा त्याच्यापुरत्या बहुशः सर्व ठिकाणीं आतां मिळूं लागल्यामुळें, त्याच्या नोकरीचीं सारीं वर्षें ऐष-आरामांत जातात; व पेन्शन घेऊन जेव्हां तो परत जातो तेव्हां त्याच्ये-पाशीं बऱ्याच मायेचा संचय झालेला असतो. आधींमधीं केव्हां स्वदेश पाहण्याची हुक्की आलीच तर भर पगारावर चांगली वर्षादीडवर्षाची फर्लो घेऊन, एखादी चैनीची सफर करण्यासहि कांहीं अडचण पडत नाहीं. आगगाड्या व आगबोटी यांच्या अभावामुळें नामदार कंपनीच्या प्रमुख गोऱ्या नोकरांस सुद्धां जीं सुखें मिळण्याची आशा स्वप्नांत देखील झाली नसेल, तीं सुखें सध्यांचे सामान्य युरोपियन नोकर अहोरात्र यथेच्छ उप-भोगीत आहेत, यांत संशय नाहीं. या त्यांच्या सुस्थितीचा आम्ही हेवा करतों असें नाहीं. ही गोष्ट येथें सांगण्यांत आमचा इतकाच हेतु आहे कीं,

नामदार कंपनीच्या गोऱ्या नोकरांस त्या वेळच्या विशेष अडचणीमुळें आम्हां लोकांत विशेष मिसळावें लागत असल्यामुळें, आमच्या स्थितीचें जितकें ज्ञान त्यांस होत असे, व त्यामुळें आमचा त्यांना जितका कळवळा येत असे, तितकें ज्ञान अलीकडील तुटून राहणाऱ्या इंग्रजी अधिकाऱ्यांस होत नाहीं, व त्यामुळें त्यांना आमच्याबद्दल तितकी कळकळ वाटत नाहीं. वास्तविक पाहतां, कंपनीच्या अमलांत द्रव्यदृष्टीनें आम्ही जितके सुखी होतों त्याहून सध्यां पुष्कळ पटीनें कमी सुखी आहों, व जे शोधक व विचारी इंग्रज लोक आहेत ते ही गोष्ट उदार मनानें कबूलहि करतात. पण येथें असलेल्या बहुतेक इंग्रज लोकांचे विचार याहून फार उलट असतात; व स्वदेशास पेन्शन् घेऊन परत गेल्यावर ते त्याच प्रकारचे विचार आपल्या देशबांधवांपुढें सांगत फिरतात. तारायंत्रें, आगगाड्या, मोठमोठे रस्ते, लोकशिक्षण, लोकसंख्या, सोन्यारुप्याची प्रतिवार्षिक प्रचंड देवघेव, हिंदुस्थानांत येणाऱ्या व हिंदुस्थानांतून बाहेर जाणाऱ्या मालाचे टोलेजंग आंकडे, मुंबई, कलकत्ता वगैरे मोठमोठ्या शहरांत दृष्टीस पडणारी संपत्ति आणि धनाढ्य नेटिव लोक, आणि स्वतःस सर्व ठिकाणीं व सर्व काळीं उपभोगण्यास सांपडणारी हवी तसली सुखपरंपरा—यांमुळें बहुतेक अर्वाचीन इंग्रजी अधिकाऱ्यांस आपल्या राज्यामुळें प्रत्येक गोष्टींत नेटिव लोकांचें पाऊल पुढें पडत आहे, व विशेषतः आधिभौतिक संपत्तीचा जेवढा उपभोग त्यांना पूर्वीच्या कोणत्याहि अमलांत कधींहि प्राप्त झाला नाहीं, तेवढा उपभोग त्यांस हल्लीं मिळत आहे, असें वाटतें, आणि त्या वाटण्याप्रमाणेंच ते येथें असतां व येथून परत गेल्यावर लिहीत व बोलत सुटतात. सेक्रेटरी ऑफ् स्टेटच्या इंडिआ कौन्सिलांत बहुधा अशा विचारांचे मेंबर्स किंवा सभासद असतात. त्यामुळें लॉर्ड रिपनसारख्या एखाद्या उदारात्म्यानें आमच्या बऱ्यासाठीं कमीअधिक दोन शब्द लिहिले तर त्यांचा नीट विचार करणें तें एकीकडेच राहून, उलट त्यासच त्या कौन्सिलाकडून बहुधा खरपूस तंबी मिळते! तात्पर्य, हिंदुस्थानचीं राज्यसूत्रें खुद्द महाराणीसाहेबांनीं आपल्या हातीं घेतल्यापासून हिंदुस्थानचें वित्त कृष्णपक्षांतील चंद्राप्रमाणें क्षयास लागलें असतां, व थोड्या वर्षांत हिंदुस्थान देश कंगालतेच्या निबिड अंधकारांत गडप होऊन जाण्याचीं चिन्हें स्पष्ट-

पणें दिसूं लागलीं असतां, आमचें वित्त शुक्लपक्षांतील चंद्राप्रमाणें वाढीस लागलें आहे, व थोड्या वर्षांत पौर्णिमेच्या अतिश्रीमंत चांदण्यांत आम्ही मोठ्या आनंदानें वावरूं लागणार आहों, असा या लोकांना अलीकडील विलक्षण राज्यपद्धतीमुळें भ्रम होतो; आणि तो भ्रम आहे असें त्यांस वाटत नसल्यामुळें, ते आमच्या गान्हाण्यांकडे आणि आरोळ्यांकडे लक्ष पुरवीत नाहींत. इतकेंच नाहीं; तर ब्रॅडलॉसारखे जे महात्मे आमची खरी स्थिति मोठ्या प्रयासानें समजून घेऊन, आपल्या अपनीत बांधवांच्या ज्ञानचक्षूं-वरील भ्रमपटल यत्किंचित् दूर करण्याचा प्रयत्न करतात, त्या डोळसांवर हे मूढ अंध चवताळून जाऊन, “तुम्ही स्वदेशाचे शत्रु; हिंदूलोकांस तुम्हीच बंडखोर करतां; ज्या गोष्टीचें ज्ञान व अनुभव तुम्हांस नाहीं त्या गोष्टींत पडून उभय देशांचें व लोकांचें नुकसान निष्कारण तुम्ही करतां.” अशा प्रकारच्या कुशब्दांचा वर्षाव त्यांवर करतात, आणि इंग्रजी राज्याच्या पवाड्यांनीं सारी दुनिया हालवून सोडूं पाहतात ! अशा स्थितींत इंग्लंडच्या लोकांस व इंग्लिश पार्लमेंटच्या सभासदांस आमच्या स्थितीचें खरें ज्ञान करून देऊन, त्यांना आमच्याकडे दयार्द्र दृष्टीनें पाहण्यास लावण्यासाठीं जे दहा-पांच थोर इंग्लिश गृहस्थ आपली पराकाष्ठा करीत आहेत, त्यांतच राष्ट्रीय सभेच्या इंग्लिश कमिटीचे चिटणीस मि. **वि. डिग्बी** हे आहेत. **इंडिआ** नामक त्यांनीं चालविलेल्या मासिकाच्या जानेवारीच्या अंकांत ‘हिंदुस्थानांतील ब्रिटिश अंमलाचें कृष्णांग’ या मथळ्याखालीं हौस ऑफ कॉमन्स सभेच्या सभासदांस उद्देशून लिहिलेलें एक ‘अनावृत पत्र’ त्यांनीं प्रसिद्ध केलें आहे. ज्यांना इंग्रजी येत नसेल किंवा तें पत्र ज्यांच्या हातीं पडण्याचा संभव नसेल त्यांनाहि त्यांतील ठळक गोष्टी समजल्यास पुष्कळ फायदा होणार आहे, असें वाटल्यावरून त्या पत्राचा गोषवारा द्यावा, असें एकदां आमच्या मनांत आलें. पण अशा प्रकारच्या लेखांचा सारांश काढणें ज्याप्रमाणें तो काढणारास, त्याप्रमाणें तो वाचणारासहि, कंटाळवाणा होत असेल अशी शंका आल्यावरून त्या लेखाच्या व दुसऱ्या अनेक लेखांच्या आधारानें पांचचार स्वतंत्र निबंध लिहिण्याचा विचार केला, आणि त्याच्या प्रस्तावनेदाखल हें आजचें चऱ्हाट वळलें ! संमतीच्या बिलाचा सोक्षमोक्ष

होईपर्यंत असला नवीन विषय हातीं घेणें प्रशस्त नव्हतें! परंतु काय करावें? बिलाच्या शत्रूंनीं पोस्टमार्गें पाठविलेल्या लेखी धमक्यांमुळें—

सरला सुकृताचा तंतू ।
आयुष्यतैला झाला अंतू ॥

असें वाटूं लागलें, आणि **सबसे जीव प्यारा** या हिंदी वचनाकडे लक्ष देऊन भित्रेपणानें हें विषयांतर करण्याचा निश्चय केला! आणि दुसरें काय!! पण हिंदुस्थानचें दारिद्र्यनिरसन करण्याच्या कामींहि सरकारची आणि कायद्याची मदत घेतल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं, असें म्हणण्याचा या नवीन निबंधमालेंतहि प्रसंग येणार आहे! तेव्हां या विषयांतरानें ‘आजचें मरण उद्यांवर लोटलें’ येवढाच फायदा कदाचित् झाला तर होणार आहे!!

हिंदुस्थानास क्षय लागला! : : : : २

अठराव्या शतकाचे अखेरीस म्हणजे या देशांत ब्रिटिश राज्याची पूर्ण स्थापना होण्याचे पूर्वीं जे मोठे चौकस इंग्रज लोक इकडे येऊन गेले त्यांपैकीं एकानें या भरतखंडाविषयीं असा अभिप्राय लिहून ठेवला आहे कीं, या देशानें कोणत्याहि गोष्टीसाठीं दुसऱ्याच्या तोंडाकडे पाहावें, असें कधींच होण्याचा संभव नाहीं, व आजपर्यंत कधीं झालें नाहीं. जीवितसंरक्षणास अवश्य लागणाऱ्या पदार्थांची किंवा चैनीच्या पदार्थांची हिंदुस्थानांत चंगळ आहे, फारच झालें तर हिंदुस्थानची लोकसंख्या फारच मोठी असल्यामुळें, तेथील लोकांना थोडेंसें कापड दुसऱ्या देशांपासून विकत घ्यावें लागेल; म्हणजे दोन हिस्से कापड हिंदुस्थानांत उत्पन्न करतां येऊन कदाचित् एक हिस्सा दुसऱ्या देशांच्या बाजारांत त्यास खरेदी करावा लागेल. या एका वस्तूशिवाय हिंदुस्थान देशाला कोणत्याहि वस्तूसाठीं दुसऱ्या देशांवर अवलंबून राहावयास नको आहे. हा अभिप्राय १७९३ दिलेला आहे; व आणखी दोन वर्षांनीं १८९३ साल येईल. म्हणजे इंग्रजांचें राज्य येथें पूर्णपणें स्थापलें गेल्यास ९८ वर्षें किंवा पुरें शतक लोटलें असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. या शतसांवत्सरिक अंमलामुळें वरील अभिप्रायांत वर्णन केलेल्या स्थितीच्या अगदीं

उलट स्थिति आमच्या कपाळीं आली आहे ! ज्या गोष्टीसाठीं आज आम्हांस इंग्लंडच्या तोंडाकडे पाहावें लागणार नाहीं किंवा लागत नाहीं, अशी गोष्ट तरी सांगतां येईल काय ? १७९३ त आम्हांस लागणाऱ्या कापडाच्या एकतृतीयांशाशिवाय बाकीच्या बहुतेक साऱ्या वस्तू आम्ही येथल्या येथें उत्पन्न करीत होतों; किंवा कांहीं दुसऱ्यांकडून घेत असलों तर त्याच्या मोबदला आपला माल त्यांच्या पदरांत बांधीत होतों. पण या घटकेस तो मनु अगदीं फिरून गेला आहे. ब्रिटिश अंमलांत असणाऱ्या येथील प्रजेस प्रतिवर्षी ज्या वस्तू लागतात त्या साऱ्यांचा एकतृतीयांश तरी येथें उत्पन्न होतो किंवा नाहीं, याची मोठी शंका आहे. ज्याप्रमाणें एखाद्या अविभक्त कुटुंबांत एकानें मिळवावें आणि तिघांनीं वांट्यास येईल तेवढें बसून खावें, अशी स्थिति असते, त्याप्रमाणें या देशांतील लोकांची अवस्था झाली आहे. परक्या देशांपासून जो तयार केलेला माल आम्ही प्रतिवर्षी घेतों, त्याच्या मोबदला तयार केलेला माल आम्ही त्यांस देत असतों तर ठीक होतें. कारागिरीच्या वस्तू आम्हांस लागत नाहींत किंवा आम्ही त्या विकत घेत नाहीं, असें नाहीं. जशा आम्हांस त्या पूर्वी लागत असत तशाच आतांहि लागतात. भेद एवढाच कीं, पूर्वी त्या हिंदुस्थानचे कारागीर तयार करीत असत; सध्यां इंग्लंडचे कारागीर त्या तयार करून आम्हांस आणून विकतात ! यावर कोणी अशी शंका घेईल कीं, ज्या अर्थी कारागिरीचे पदार्थ अलीकडे या देशांत फारसे उत्पन्न न करतां परक्या देशांपासून विकत घेण्याचा परिपाठ पडला आहे, त्या अर्थी त्यांच्या मोबदला या देशांतील लोक त्या दुसऱ्या देशांतील लोकांस कांहीं तरी देत असले पाहिजेत. कारागिरीचे पदार्थ तुम्ही दुसऱ्या देशांपासून घेत असलां तर त्यांना कच्चा माल देत असाल. कसेंहि झालें तरी कोणत्याहि दोन अथवा अधिक देशांत सारख्या किंमतीच्या कसल्या तरी मालाची अदलाबदल झाल्याखेरीज व्यापार चालणें अशक्य आहे. तेव्हां जर तुम्ही कारागिरीचे जिन्नस उत्पन्न करीत नसलां तर कच्चा माल उत्पन्न करीत असलां पाहिजे; व तसें करीत असलां तर ब्रिटिश सरकारविरुद्ध कुरकुरी करण्यास तुम्हांस विशेष जागा नाहीं. कारागिरीचे पदार्थ उत्पन्न करणें किंवा कच्चा माल उत्पन्न करणें हें ज्याच्या त्याच्या मर्जीवर आहे. तुम्हीं कच्चा माल उत्पन्न करावा, आणि इंग्लंडनें तुम्हांस त्याबद्दल

कारागिरीचे जिन्नस तयार करून द्यावे, ही गोष्ट तुम्हां उभयतांस फायदेशीर दिसून आल्यामुळें, तुम्ही हिंदु लोकांनीं शेतकीचा धंदा आणि त्या इंग्रज लोकांनीं कारागिरीचा धंदा पत्करला असला पाहिजे. ज्याप्रमाणें एखाद्या खेड्यांत कांहीं लोक शेतकीचें काम करितात, व कांहीं कारागिरीचें करतात, आणि एकमेकांच्या मालाची अदलाबदल करून उपजीविका करितात, त्याच प्रकारचा हा इंग्लंड व हिंदुस्थान यांच्यामधील व्यवहार आहे. यांत इंग्लंडच्या पायीं हिंदुस्थान देश बुडत चालला आहे, किंवा हिंदु लोकांना दारिद्र्यक्षय लागून ते मृत्यूच्या द्वारीं येऊन बसले आहेत, असें कसें म्हणतां येईल कोण जाणे !

प्रथमदर्शनीं हा आक्षेप कित्येकांस निरुत्तर वाटण्यासारखा आहे. पण थोड्या सूक्ष्म विचाराअंतीं असें दिसून येईल कीं, इंग्लिश लोकांनीं जरी जाणूनबुजून आम्हांस दारिद्र्य आणिलेलें नाहीं, तरी ते परदेशस्थ राज्यकर्ते असल्यामुळें, त्यांनीं स्वकीय व्यापाऱ्यांच्या फायद्यासाठीं जे कायदे केले आहेत, व जी राज्यपद्धति येथें घातली आहे, त्या कायद्यांमुळें व त्या राज्यपद्धतीमुळें, त्यांच्या मनांत नसतां किंवा त्यांना नकळत आमचें प्रतिवर्षी अनिर्वचनीय नुकसान होत असून त्यांच्या शंभर वर्षांच्या अमलांत आमचे प्राण आमच्या डोळ्यांत येऊन ठेपले आहेत ! आमचा उत्कर्ष व आमची भरभराट असावी, अशी इंग्रज लोक रात्रंदिवस चिंता करतात, याविषयीं शंका नाहीं. आडांत पाणी नसेल तर तें पोहऱ्यांत यावयाचें नाहीं, हें त्यांस पक्कें ठाऊक आहे. पण राष्ट्राच्या द्रव्यसंचयाला किंवा द्रव्योत्पत्तीला आडांतील पाण्याची आणि त्याचा जो भाग करांच्या रूपानें सरकार घेतें त्यास पोहऱ्यांतून वर येणाऱ्या पाण्याची उपमा देतांना थोडी खबरदारी ठेवली पाहिजे. ज्याप्रमाणें आडाचा तळ एकदां कोरडा पडला म्हणजे त्यावर पोहऱ्यानें कितीहि हपटाहपट केली तरी त्यांत एक थेंब देखील येण्याचा संभव नसतो, त्याप्रमाणें या राष्ट्रकूपाची गोष्ट असती तर राज्यकर्त्यांच्या करापोहरांत कांहींएक न येतें हें उघड आहे. पण हा राष्ट्रकूप केवळ जडकूपासारखा नाहीं. याला आपल्या भीत्ति किंवा अंगें पिळून घेऊन त्यांतील रुधिर द्रव्यरूपानें आपल्या राज्यकर्त्यांस देतां येतें ! व निरुपायास्तव राजनिष्ठ प्रजा आपलें प्राणोत्क्रमण होईतोंपर्यंत करांच्या चरकांत आपणांस पिळून घेऊन,

तिजोरीचें पोतें भरून देत राहील. अंगांतील सारा रस नाहींसा होऊन, त्याचें अगदीं शुष्क चिपाड झालें—म्हणजे मात्र 'आमच्यापाशीं तुमचें पोतें भरून देण्यास आतां कांहीं उरलें नाहीं, आम्ही अगदीं प्रेतवत् झालों आहों,' असें सांगण्याचा दुर्धर प्रसंग अत्यंत राजनिष्ठ प्रजेवर देखील कधीं कधीं निरुपायामुळें येऊन ठेपतो. ब्रिटिश लोकांनीं जी राज्यपद्धति येथें घातली आहे ती नैतिक दृष्टीनें जरी अत्यंत निर्दोष आहे, तरी द्रव्यदृष्टीनें ती पराकाष्ठेची एकदेशीय आहे, म्हणजे ती फारच थोड्या अंशांनीं हिंदु लोकांस हितावह आहे, असें म्हणणें भाग आहे. हें सत्यकथन पुष्कळ इंग्लिश लोकांस रुचत नाहीं. पण त्यांना तें रुचत नाहीं, म्हणून तें अनुक्त राहूं देणें चांगलें नाहीं. तसें करण्यापासून अखेरीस आमच्यावर व त्यांच्यावर भयंकर प्रसंग गुदरणार आहे; त्यांना हिंदुस्थानचें राज्य सोडून द्यावें लागेल; व आम्ही बहुतेक नाहींसे होऊं ! ही अखेरची गोष्ट आहे. पण ब्रिटिश पार्लमेंट आणि मुख्यत्वेंकरून इंग्लंडचे सदय लोक असा प्रसंग येऊं देतील असें आह्मांस वाटत नाहीं. आंग्ल-भूमीच्या कुशींत **मेकॉले, रिपन, ब्राइट, ब्रॅडला** किंवा **ह्यूम** यांसारख्या धीरोदार पुरुषांचें जनन होण्याची अक्षमता उत्पन्न झाली नसेल, व उत्तरोत्तर तिच्या पुण्यगर्भाशयांत अशा प्रकारच्या सात्त्विक आत्म्यांची अधिकाधिक धारणा होत जाणार असेल, तर इंग्लंडचा राज्यविस्तार संकुचित होण्याचें व आमचें राष्ट्रजीवित नष्ट होण्याचें भय नाहीं. इतकेंच नाहीं, तर या आमच्या राज्यकर्त्या इंग्लिश लोकांच्या ज्ञानाच्या, अनुभवाच्या, भूतदयेच्या व उदाहरणाच्या साहाय्यानें आम्हीं आपल्या सांप्रत अत्यंत शोचनीय स्थितींतून हळू हळू बाहेर पडून कांहीं शतकांनीं इंग्लिश लोकांच्या बरो-बरीचा सुखोपभोग घेऊं लागूं. पण तो सुदिन येणें किंवा न येणें हें वीस वांट्यांनीं इंग्लिश लोकांवर, ऐशीं वांट्यांनीं आमचें आम्हांवर अवलंबून आहे. मनुष्य हा आपल्या भाग्यमंदिराचा शिल्पकार आहे, हें जें एका प्रसिद्ध इंग्लिश तत्त्ववेत्त्याचें म्हणणें आहे, व ज्याला अनुसरून इंग्लिश लोकांचें नित्य वर्तन होत असतें, तें आम्ही अहोरात्र डोळ्यांपुढें ठेवून तद-नुसार वर्तन केलें पाहिजे. आपल्या लोकांतहि "नर करणी करे तो नरका नारायण हो जाय" असा जो हिंदुस्थानी दोहरा तोहि **बेकनच्या** वरील

वाक्याच्या तोडीचाच आहे. असलीं वचनें ध्यानांत ठेवून तदनुरोधानें आमचें वर्तन होऊं लागेल, तरच अस्ताचलास गेलेला आमचा भाग्यरवि पुनः उदयाचलावर येण्याचा संभव आहे. नाहींतर हिंदुस्थानास सांप्रत काळीं चोहों दिशांनीं परिवेष्टणाऱ्या निर्धनतेचा संध्यांधकार होतां होतां कंगालतेचें निबिड तम होऊन त्यांत येथील लोक निमग्न होतील !

वर घेतलेल्या कल्पित आक्षेपाचें किंवा शंकेचें समाधानकारक उत्तर सामान्य लोकांस देतां येवो किंवा न येवो, येवढेंच खरें आहे कीं, दिवसें-दिवस द्रव्यदृष्ट्या आम्ही अधिकाधिक खचत जाऊन, पोटभर अन्नास सुद्धां मोताद होऊं लागलों आहों, याविषयीं आतां बहुतेकांस कमीअधिक स्वानुभवावरून शंका राहिलेली नाहीं. सर्वांस हवा तितका धंदा मिळत नाहीं व ज्या थोड्यांस तो मिळतो त्यांनीं कितीहि कष्ट केले तरी त्यांस पोटभर अन्न मिळत नाहीं, व एखादा दुष्काळ आला कीं लाखों लोकांस अन्न न मिळाल्यामुळें, यमलोकांस जावें लागतें, हें प्रत्यक्ष गोष्टींवरून व सरकारी दप्तरावरील पुराव्यावरून निःसंशयपणें सिद्ध करून देतां येणार आहे, व तें करण्याचा आमचा इरादा आहे.

वाचाल तर चकित व्हाल ! : : : : ३

हिंदुस्थानच्या दारिद्र्याची स्पष्ट कल्पना वाचकांचे ध्यानांत येण्यासाठीं आज कांहीं आंकडे द्यावे, अशी आमची इच्छा आहे. जे कोणी या आंकड्यांकडे नजर फेंकतील ते ते पाहून चकित झाल्यावांचून राहणार नाहींत, अशी आमची खातरी आहे. हिंदुस्थानच्या दारिद्र्याच्या संबंधानें आम्हांस जें लिहावयाचें आहे, तें वाचकांच्या मनांत चांगल्या रीतीनें उत-रण्यासाठीं, त्यांनीं हे पुढील आंकडे ध्यानांत ठेवणें फार जरूर आहे. कदा-चित् हे आंकडे दिल्यावर विशेष लिहिण्याची गरज राहणार नाहीं. कारण कोणत्याहि गोष्टीचें यथास्थित आकलन होण्यास ज्या वस्तूंची आवश्यकता असते, त्या वस्तू निर्विवाद असल्या तर त्या समजावून देण्यासाठीं किंवा त्यांवर अवलंबून असणाऱ्या सिद्धांताचें स्वीकारण करविण्यासाठीं, विशेष खुलासा करीत बसण्याचें प्रयोजन राहत नाहीं. पाश्चिमात्य यंत्रकलेचें ज्ञान

हिंदु लोकांस करून दिल्यामुळें व्यापारधंद्यांत त्यांचें पाऊल प्रत्येक दिवशीं झपाट्यानें पुढें पडत आहे, व साधारणपणें युरोपांतील मध्यम स्थितींतल्या लोकांहून हिंदुस्थानचे लोक सुखी आहेत, असें सर रिचर्ड टेंपलसारख्या अभिमानी इंग्लिश लोकांचें वारंवार म्हणणें पडतें. अशा रीतीनें आपल्या राष्ट्राच्या परोपकारित्वाविषयीं बढाई मिरविणारे इंग्रज लोक जाणूनबुजून खोटें बोलत असतील, असें आमच्यानें म्हणवत नाहीं. कारण आपल्या अनृत भाषणानें ब्रिटिश लोकांस व ब्रिटिश पार्लमेंटास हिंदुस्थानची खरी स्थिति समजली नाहीं, व त्यामुळें त्यांचेकडून प्रमाद होत जाऊन एखादे प्रसंगीं इंग्लंडावर व हिंदुस्थानावर प्रचंड संकट गुदरलें, तर त्यांत उभय देशांचें मोठें नुकसान आहे, हें सर्व मुत्सद्दी इंग्लिश लोकांस चांगलें समजत आहे. तेव्हां हिंदुस्थानच्या स्थितीची जी मोहक तसबीर ते वारंवार काढतात ती ते जाणूनबुजून स्वदेशबांधवांस फसविण्याच्या इराद्यानें काढतात असें नाहीं; तर विशेष बारकाईनें दुसऱ्याच्या स्थितीचें निरीक्षण करण्याची इच्छा नसल्यामुळें, व आपण केलेलीं चांगलीं कृत्यें आणि त्यांपासून होणारे चांगले परिणाम यांचें फिरून फिरून कथन करून आपल्या दोषावर व चुकांवर पांघरूण घालणें किंवा ते सहज विसरून जाणें ही सामान्य मनुष्य-स्वभावाची अपरिहार्य लकब असल्यामुळें त्यांच्याकडून असलें एकदेशीय वर्तन होत असावें, असा आमचा समज आहे. पण ज्या इंडिया पत्रांतून आम्हीं पुढील माहिती घेतली आहे, तसलीं पत्रें पुनः पुनः त्यांच्या अव-लोकनांत येतील व त्यांत नमूद केलेल्या गोष्टी निर्विवाद आहेत, अशी त्यांची खातरी होईल, तर इंग्लंडांतील पाहिजे तो मुत्सद्दी, मग तो लिबरल पक्षाचा असो किंवा कान्झरव्हेटिव पक्षाचा असो, हिंदुस्थानच्या लोकांचा कैवार घेऊन आपल्या लोकांकडून होत असणाऱ्या चुका दूर करण्याचा प्रयत्न केल्याशिवाय राहणार नाहीं. कोणाला केवढाहि राज्यलोभ असो, ज्या लोकांवर राज्य करावयाचें ते लोक संतुष्ट व सुखी असले तरच राज्य करणाऱ्या लोकांस फायदा होण्याचा व सुख लागण्याचा संभव आहे, ही गोष्ट अगदीं सामान्य मनुष्यास समजण्यासारखी आहे. तेव्हां जे इंग्लिश लोक या देशांत नोकरीकरितां येतात, किंवा जे इंग्लंडांत असून येथील राज्यकारभाराचीं सूत्रें हलवितात, त्यांच्या अंत:करणांत आम्हांविषयीं परोपकारबुद्धि असो किंवा

नसो, त्यांना आपला स्वार्थ नीट समजत असेल तर आमच्या बऱ्याविषयीं त्यांना कधींहि उदासीन होतां येणार नाहीं. आजपर्यंत त्यांच्याकडून आमच्या कल्याणाकडे जें दुर्लक्ष झालें आहे, तें त्यांच्या नजरचुकीनें झालें आहे; त्यांना कळूनवळून झालेलें नाहीं. म्हणून त्यांच्या नजरेस त्यांचे प्रमाद आणून ते दूर करण्याविषयीं त्यांची आग्रहपूर्वक प्रार्थना करणें हें आपलें कर्तव्य आहे. जर आपणच स्वसुखाविषयीं बेपर्वा झालों, किंवा नशीबावर हवाला देऊन स्वस्थ बसलों तर मग त्यांच्याकडे काय दोष आहे बरें ? आपल्या निर्धनतेस आपले आपण किती कारण आहों, व आपले राज्यकर्ते किती कारण आहेत, याचा नीटपणें विचार व निश्चय करून ज्या चुका आपल्या हातून होत असतील, त्या आपल्या आपण नाहींशा करण्यास झटलें पाहिजे, व ज्या आपल्या राज्यकर्त्यांकडून होत असतील त्या त्यांचेकडून दूर होण्यासाठीं त्यांचें मन वळविलें पाहिजे. अशा रीतीनें दोहोंकडून प्रयत्न झाल्यावर पांचपंचवीस वर्षांत आम्हांस प्राप्त झालेली अन्नान्नदशा दूर होऊन, जाडेंभरडें कां होईना, पण निदान पोटभर अन्न आम्हांस मिळूं लागेल, व एखादा दुष्काळ आला असतां, मृत्युमुखांत क्षुधार्तांच्या केवळ लाखोल्याच समर्पणाचा प्रसंग टाळतां येऊन, ज्या संख्येचें सहस्रांनींच परिमापन करतां येईल, अशा संख्येनें त्याची समजूत काढतां येण्याचा संभव आहे. पण हें सर्व करतां येण्यास अगोदर आमच्या स्थितीचें आम्हांस चांगलें ज्ञान झालें पाहिजे. तें झाल्याखेरीज आमच्या हातून कांहींच होण्याची आशा नाहीं. तेव्हां ज्यांना अशा प्रकारची माहिती मिळण्याचीं साधनें असतील त्यांनीं ती त्यांच्याद्वारें संपादून, लोकांत तिचा होईल तितका प्रसार करण्याविषयीं झटलें पाहिजे.

पृथ्वीवरील सुधारलेल्या देशांत हिंदुस्थान देश अत्यंत गरीब आहे, याविषयीं कोणास संशय असेल त्यानें पुढील आंकड्यांचें मनन करून त्या संशयाची निवृत्ति करून टाकावी. संयुक्त राज्य म्हणजे इंग्लंड, स्कॉटलंड व आयर्लंड या तिहींनीं झालेल्या ब्रिटनांतील लोकांपैकीं प्रत्येक मनुष्याचें वार्षिक उत्पन्न सरासरीनें ४२० रुपये आहे; ऑस्ट्रेलिआंत ४३० आहे; क्यानडांत २६९ आहे; हॉलंडांत २६० आहे; फ्रान्सांत २५८ आहे; डेनमार्कांत २३५ आहे; बेलजिअमांत २३० आहे; जर्मनींत १८८ आहे;

स्वीडनांत १७० आहे; ऑस्ट्रिआंत १६३ आहे; स्वीत्झरलंडांत १६० आहे; पोर्तुगालांत १४० आहे; स्पेनांत १३० आहे; नॉर्वेत १३० आहे; ग्रीसांत १२४ आहे; इटलींत ११३ आहे; रशियांत १०० आहे; व **हिंदुस्थानांत प्रत्येक इसमापाठीमागें वार्षिक उत्पन्न सारें २० रुपये** आहे ! युरोपखंडांतील संपन्न देशांशीं तुलना करतां ग्रीस, इटली, रशिया वगैरे देश फार गरीब दिसतात; पण युरोपांतील गरीबांतला गरीब देश हिंदुस्थानापेक्षां पांचपट श्रीमंत आहे ! दुसरी ही गोष्ट ध्यानांत ठेविली पाहिजे कीं, युरोपांतील देशांच्या उत्पन्नाचा सारा भाग तेथील लोकांच्या निर्वाहाकडे किंवा सुखोपभोगाकडे लागतो. आमच्या देशांतील उत्पन्नाचा बराच भाग प्रतिवर्षी परक्या देशांत जातो, व त्याबद्दल एका कवडीचा देखील मोबदला आम्हांस मिळत नाहीं ! म्हणजे या विसांपैकीं १५ रुपये तरी आमच्या पोटांत जात असतील किंवा नाहीं, याचा संशय आहे !

आमचे प्रस्तुत नाना फडणवीस सर डेव्हिड बार्बर यांनीं असा अदमास केला आहे कीं, हिंदुस्थानांतील शेतकीचें सारें उत्पन्न बहुधा ३२,५०,००,००० रुपये असावें, व बाकीचें एकंदर सारें उत्पन्न याच्या निमें म्हणजे १६,२५,००,००० रुपये असावें. म्हणजे ब्रिटिश अंमलांतील प्रजेची संख्या वीस कोटि धरली, तर या अधिकाऱ्याच्या गणिताप्रमाणें हिंदुस्थानांतील प्रत्येक इसमाच्या वार्षिक उत्पन्नाचा आंकडा २७ रुपये-पर्यंत येऊन ठेपतो. दादाभाईसारख्यांचें असें म्हणणें आहे कीं, तो २० पुढें जात नाहीं. दादाभाईनीं, तुमची हिशोब करण्याची पद्धत दाखवा, म्हणून हिंदुस्थानसरकारची अनेक वेळां विनवणी केली, पण तिच्याकडे कोण लक्ष देतो ? पण नाहीं दिलें म्हणून तरी काय हरकत आहे ? मारूनकुटून सर डेव्हिड सात रुपयांचीच कसर काढणार कीं नाहीं ? हा सत्ताविसाचा आंकडा सरासरीचा आहे, व तो निरनिराळ्या प्रांतांचे आंकडे एकवट करून काढलेला आहे. ते आंकडे येणेंप्रमाणें आहेतः— मध्यप्रांत ३०$\frac{१}{२}$; मुंबई इलाखा ३०$\frac{१}{३}$; मद्रास इलाखा २६$\frac{१}{२}$; पंजाब २५$\frac{१}{२}$; बंगाल २२$\frac{१}{३}$; वायव्यप्रांत वगैरे २२$\frac{१}{५}$. याच प्रसंगीं वाचकांनीं दोन महत्त्वाच्या गोष्टी ध्यानांत ठेविल्या पाहिजेत. त्या ह्या कीं, जावांतील शेतकरी

कुणब्यास कमींत कमी वर्षास ३४ रुपये खर्च लागतो; व हिंदुस्थानांतील इतर उष्ण प्रदेशांतील कुणब्यास ३० रु. लागतो. हिंदुस्थानांतील इसमाची सरासरी वार्षिक प्राप्ति २७ रुपये आहे, हें वर सांगितलेंच आहे. तेव्हां आतां सत्तावीस मिळणाऱ्या कुणब्यानें ३० किंवा ३४ रुपये खर्च २७ रुपयांतून कसा करावा, असा प्रश्न सहज उत्पन्न होतो. व त्याचें एकच उत्तर आहे. तें हें कीं, रोज थोडीशी भूक ठेवून जेवावें, किंवा हातीं पडेल तसल्या कोंड्यानें किंवा पाल्यानें पोटाची खळी भरून काढावी आणि आजारी पडून अकालीं परलोकचा मार्ग सुधारावा, अथवा कांहीं दिवस निर्जळ्या एकादश्या करून एकदम विष्णुलोक काबीज करावा! हिंदु लोकांवर असें करण्याचा प्रसंग येऊन गुदरल्यास बरींच वर्षे गेलीं, व त्याचे भयंकर परिणाम प्रतिवर्षी अधिकाधिक भयंकर होऊं लागले आहेत.

अशा रीतीनें आम्हांस निस्त्राण करून सोडण्यांत आपला कांहींएक फायदा नाहीं, ही गोष्ट साहेबलोकांच्या मनांत कधींच येऊन जावयास पाहिजे होती; पण आमचे इतके हाल होऊं लागले असूनहि त्यांच्या सरबराईंत अद्यापि कमतरता पडत नसल्यामुळें त्यांना सर्वत्र आबादानी आहे, असें वाटत असावें असें दिसतें. हिंदुस्थान देशांत फार अन्न लागतच नाहीं, असा त्यांचा समज आहे कीं काय कोण जाणे! पण ही अन्नाचीहि गोष्ट असो. शरीरांतील रक्ताची शुद्धि आणि निरोगीपणा प्रतिदिवशीं त्यास जो मिठाचा पुरवठा होतो त्यावर अवलंबून असतो. इंग्लंडांत प्रत्येक मनुष्याला फक्त खाण्याकरितां ४० पौंड म्हणजे वीस शेर मीठ लागतें, व शेतकीकरितां, किंवा मासे मांस वगैरे जिनसा टिकविण्याकरितां मिठाचा जो एकंदर व्यय होतो, त्याचा हिशोब केला असतां इंग्लंडांत प्रत्येक इसमाच्या मागें प्रतिवर्षी ७० पौंड मीठ खर्च होतें. आम्ही हिंदु लोक शाकभाजी खाणारे; इकडे रोगराई विशेष; असें असून प्रत्येक हिंदूच्या पाठीमागें प्रतिवर्षी १० पौंडांपेक्षां म्हणजे ५ शेरांपेक्षां या देशांत अधिक मीठ खपत नाहीं. हा प्रभाव कशाचा बरें? सन १८०० सालांत मुंबई व मद्रास इलाख्यांत मणाला फक्त आठ आणे पडत; सध्यां २ रुपये ११ आणे पडतात! हें मीठ तोडणें परिणामीं फार जाचणार आहे!

ांत कांहीं फायदा नाहीं : : : : ४

आजपर्यंत संमतीच्या बिलाविषयीं जो वाद झाला तो जणों काय पुरेसा होऊन त्याची द्वीपांतरीं पुरवणी काढण्याचा कित्येकांचा विचार आहे. ामच्या मतें या प्रयत्नापासून कोणासहि फायदा न होतां, हें भांडण ग्लंडास घेऊन जाणारांचें उलट नुकसान होणार आहे. संमतीच्या बिलाच्या तिरोधकांच्या इच्छेकडे लक्ष न पुरवितां, सरकारनें त्याचा कायदा करून ाकल्यामुळें, त्यांची मनें पराकाष्ठेचीं क्षुब्ध झालीं असतील, व त्यांच्या ब्धावस्थेंत अमृतोपम उपदेशाची गोष्टहि त्यांना विषतुल्य वाटणार आहे, आह्मी पक्कें समजून आहों; तथापि ते आमचे देशबांधव आहेत; त्यांचें अहित तें आमचें अहित आहे; व त्यांचें हंसें झाल्यास वाईट न वाटणें ाशक्य आहे, म्हणून त्यांच्या रागाची किंवा तिरस्काराची भीति न ाळगतां, हा वाद त्यांनीं इंग्लंडात नेणें कां प्रशस्त नाहीं हें थोडक्यांत ांगण्याचा प्रयत्न करतों.

संमतीच्या कायद्याचे शत्रु इंग्लंडांत जाऊन करणार तरी काय? ंदुस्थानसरकारच्या ठरावावर सेक्रेटरी ऑफ् स्टेटकडे अपील करावें, असें ांच्या मनांत असेल तर तें काम येथून अर्जद्वारानें होण्यासारखें आहे. सेंच, यासंबंधानें पार्लमेंटांत कांहीं चळवळ करावयाची असेल तर तीहि थून करतां येण्यासारखी आहे. हिंदुस्थानचा पक्ष घेऊन भांडणारे जे ानेक इंग्रजी सद्गृहस्थ आहेत, त्यांपैकीं कोणीं या कामाची वकिली त्करल्यास येथून त्यास माहिती पुरवली म्हणजे झालें. पण ही असली किली मात्र कोणी पतकरील किंवा नाहीं याविषयीं आम्हांस मोठी ाका आहे! इंग्लंडांत मतवैचित्र्याची कमाल होऊन गेली आहे, हें ाम्हांस कबूल आहे. पण स्त्रीजातीविषयीं, तुर्कस्थानच्या लोकांशिवाय, तर युरोपियन लोकांची व विशेषतः इंग्लिश लोकांची जी पूज्यबुद्धि ाहे, ती ध्यानांत आणिली असतां, ज्याच्या मनाचे सारे व्यापार नीट ालले आहेत, असा कोणत्याहि पदवीचा भला मनुष्य या अमंगल ामाचें वकीलपत्र घेईल अशी आमची मनोदेवता सांगत नाहीं. इंग्लिश ोकांची राष्ट्रीय नीति कशीहि असो, व आमच्यापैकीं ज्यांना तिची

माहिती नाहीं ते त्या लोकांच्या येथें दिसून येणाऱ्या बाह्य वर्तनावरून त्यांच्या नीतीच्याविषयीं हवेतसे कुतर्क करोत, ऋतु प्राप्त झाला आहे म्हणून बारा वर्षांच्या आंतील वयाचे मुलीशीं तिच्या नवऱ्यानें खुशाल जावें, असें म्हणणें व उघडपणें मोठमोठ्या ठिकाणीं त्याचें मंडन करणें हें काम त्यांच्यानें या कालांत होण्यासारखें नाहीं. कारण, ज्या दूष्य आचारापासून आपण मुळापासून अलिप्त असतों, किंवा मोठ्या प्रयासानें मुक्त झालेले असतों, त्या आचाराचें मंडन करणें अत्यंत संकटावह, किंबहुना किळस आणणारें असतें. ऋतु प्राप्त झाल्याबरोबर स्त्रीगमन करण्याची चाल इंग्लंडांत कधींकाळीं रूढ होती किंवा नाहीं हें आम्हांस ठाऊक नाहीं. तथापि असल्या त्या चालीस चांगली ठरविण्याचें धाडस कोणताहि समंजस इंग्लिश गृहस्थ करूं इच्छिणार नाहीं, अशी आमची खात्री आहे. तथापि "बहुरत्ना वसुंधरा" या न्यायानें हा पक्ष घेण्यासारखा एखादा गृहस्थ ब्रिटिश पार्लमेंटांत मिळण्यासारखा असल्यास येथील लोकांनीं त्याकडे आपल्या प्रकरणाचे कागदपत्र पाठवून द्यावे, म्हणजे झालें. खुद्द जाण्यायेण्याचा खर्च व दगदग करण्यांत काय हांशिल आहे! बिलाच्या प्रतिरोधकांस हा सल्ला कदाचित् मायावीपणाचा वाटणारा आहे. परंतु थोड्या महिन्यांपूर्वी यासंबंधानें पार्लमेंटांत प्रश्न निघाला असतां, जीं प्रश्नोत्तरें झालीं, त्यांवरून या प्रकरणांत हिंदुस्थानसरकारास सध्यांचें इंग्रजी प्रधानमंडळ अनुकूल आहे; निदान त्या सरकारच्या निश्चयांत कोणत्याहि प्रकारें हात घालण्याची आपली इच्छा नाहीं, असा लॉर्ड क्रॉस यानीं प्रधानमंडळीच्या वतीनें दिलेल्या उत्तरांचा स्पष्ट आशय होता, हें ज्यांच्या लक्षांत असेल ते तरी, आमच्या या सल्ल्यावर मायावीपणाचा आरोप ठेवणार नाहींत, अशी आम्ही आशा करतों. पण यावर कोणी असा आक्षेप घेतील कीं, सेक्रेटरी ऑफ् स्टेट किंवा ब्रिटिश पार्लमेंट यांनीं आमचें अपील नामंजूर केलें म्हणून काय झालें? त्यांच्या अधिकारापेक्षां अधिक अधिकार असलेलें दुसरें एक कोर्ट इंग्लंडांत आहे. त्यापुढें खटला चालवून त्या कोर्टाकडून त्याचा प्रतिकूल निकाल होईतोंपर्यंत बिलाच्या प्रतिपक्ष्यांनीं हताश होण्याची गरज नाहीं; व या कोर्टापुढें आपलें म्हणणें यथास्थितपणें मांडण्यासाठीं कांहीं लोकांनीं स्वतः जाणें अवश्य आहे.

ब्रिटिश लोक मोठे सदय व न्यायी आहेत; तेव्हां अनेक हिंदूंची संमति नसतां जो कायदा हिंदुस्थानसरकारनें जबरदस्तीनें पसार केला, आणि तसें करण्यांत त्यांच्या धर्मांत हात घातला, तो कायदा पार्लमेंटाच्या द्वारें हिंदुस्थान सरकाराकडून रद्द करविण्यास ते मागेंपुढें पाहणार नाहींत! या शंकेवर आमचें एकच उत्तर आहे, तें हें कीं, ब्रिटिश पार्लमेंटचे सभासद सुशिक्षित व समंजस असल्यामुळें, त्यांपैकीं एखादा दुसरा या संमतीच्या कायद्याविरुद्ध आमचें काय म्हणणें आहे तें निदान ऐकून घेईल, किंवा आपल्या वेळाच्या घटका दोन घटका मोडून त्यासंबंधाचे कागदपत्र वाचून पाहील. पण सामान्य इंग्लिश लोक " बारा वर्षांच्या आंतील मुलीकडे जाण्याचा हक्क नवऱ्यास असावा, असें प्रतिपादण्यासाठीं अमुक अमुक गृहस्थ हिंदुस्थानाहून आले आहेत, व अमुक ठिकाणीं व्याख्यान देणार आहेत, " असें समजल्याबरोबर त्याचें ते कोणत्या प्रकारचें स्वागत करतील, हें सांगतां येणें अशक्य आहे! अगोदर या मंडळीचें भाषण कोणीहि ऐकून घेणार नाहीं; पण मोठ्या मिनतवारीनें तें दहा-पांच मिनिटें ऐकण्यांत आलें तर त्यापासून त्यांस इतका संताप उत्पन्न होईल कीं, भाषण करणारांवर ते चवताळून जाऊन त्यांस 'दे माय धरणी ठाय' असें करून सोडतील! धर्माच्या मिषानें किंवा दुसऱ्या कोणत्याहि मिषानें बारा वर्षांच्या आंतील मुलीचा संभोग करण्याचा हक्क तिच्या नवऱ्यास असावा, ह्या शब्दापासून त्या लोकांच्या कानास जो त्रास होईल त्यापुढें, वैदिकांनीं प्राजापत्य करीत असतां स्त्रीपुरुषांच्या नाकपुड्यांत पाडलेल्या दूर्वांच्या थेंबांपासून होणारा त्रास कांहींच नाहीं, असें म्हणावें लागेल! असल्या अमानुष जुलमाचें मंडन हिंगाच्या पाण्याप्रमाणें त्यांच्या कर्णरंध्रांची आग करून सोडील, व तिच्या झटक्यानें त्याचीं माथीं फिरून जाऊन ते आमच्या वकिलावर तुटून पडतील, अशी आम्हांस भीति आहे. आमच्या प्रतिपक्ष्यांस आमचें हें भाकित हातीं घेतलेल्या पक्षाच्या आवेशामुळें व अभिमानामुळें कदाचित् निराधार वाटून, जर ते इंग्लंडास जाण्याचा हेका धरतील, तर पुढें ते पश्चात्तापांत पडतील याविषयीं आम्हांस शंका नाहीं. तथापि अशा गोष्टीविषयीं दुसऱ्यांनीं विशेष बोलण्यापेक्षां ज्याचा त्यानेंच शांतपणाचा

विचार करावा हें बरें! दुसऱ्याच्या उपदेशानें गैरसमज दूर न होतां त्यास अधिकच पीळ पडत जातो. तथापि हा पक्ष घेऊन इंग्लंडास जाणाऱ्या लोकांनीं ही गोष्ट लक्षांत ठेवावी कीं, उलट पक्ष्याचे लोक म्हणजे संमतीच्या कायद्यास अनुकूल असलेले लोक आपल्या प्रतिपक्ष्याकडून धर्मसंबंधानें किंवा दुसऱ्या कोणत्याहि संबंधानें या प्रकरणाविषयीं इंग्लिश लोकांचा गैरसमज न होऊं देण्याविषयीं कांहीं तरी तजवीज केल्याशिवाय राहणार नाहींत. या कायद्याविरुद्ध खटपट करण्यासाठीं जे लोक इंग्लंडास जाण्यास तयार होतील त्यांच्याबरोबरच किंवा त्यांच्या पाठोपाठ एखादा सुधारक तिकडे जाण्यास निघेल, हें त्यांनीं पक्कें ध्यानांत ठेवावें. धर्माशिवाय आतां या कायद्यास विरोध करण्यासारखें कांहीं राहिलें नाहीं; व धर्मसंबंधानें कित्येकांनीं त्याचा जो बागुलबोवा करून ठेवला आहे तोहि किती पोकळ आहे, हें आतां सर्वांच्या ध्यानांत आलें आहे. तथापि इंग्लंडासारख्या नवीन ठिकाणीं या कायद्याचे प्रतिपक्षी याच मुद्द्यावर सारी भिस्त ठेवणार, हें उघड आहे. कारण इंग्लंडासारख्या सुधारलेल्या देशांत दुसऱ्या कोणत्याहि मुद्द्यावर असल्या घाणेरड्या हक्काचें मंडन करणें अशक्य आहे. धर्मसंबंधानेंहि त्यांचा कोटिक्रम अनेक प्रकारांनीं आजपर्यंत मोडून काढण्यांत आला आहे, व तेथें फिरून काढतां येईल; पण ख्रिस्ती लोक आमच्या धर्माची फारशी सुर्वत ठेवतील असें आम्हांस वाटत नाहीं. विशेषत: उलट पक्षाकडून जेव्हां असें दाखविण्यांत येईल कीं, या प्रकरणाच्या संबंधानें धर्ममतांत व धर्माचारांत अनेक भेद आहेत, तेव्हां तर ते तुमच्या तक्रारीकडे मुळींच लक्ष देणार नाहींत. आणि त्यांनीं तें द्यावें तरी कां, हें आम्हांस समजत नाहीं. हिंदुस्थानची लोकसंख्या एकंदर तीस कोटि; त्यांत सर्व प्रकारच्या ब्राह्मणांची संख्या चार किंवा पांच कोटि असेल. या संख्येंतून ज्या लोकांत मुळींच गर्भाधान करीत नाहींत, केलें तर लग्नाचे वेळीं करतात, किंवा हवें तेव्हां करतात ते वजा घाला; म्हणजे हा कायदा कोटि दीड कोटि लोकांना लागू पडेल किंवा नाहीं याची शंका आहे. अशा रीतीनें ज्या थोड्यांस हा लागू पडणार त्यांतील १२६ मुलींपैकीं सहा मुलींस बाराव्या वर्षापूर्वीं ऋतु प्राप्त होतो, असें दिसून आलें असल्यामुळें हिंदुस्थानापैकीं किती थोड्या लोकांच्या धर्माच्या आड हा कायदा येणार

आहे, हें सहज व्यक्त होणार आहे. शिवाय, हेंहि ध्यानांत ठेवलें पाहिजे कीं, पहिल्या ऋतूंत गर्भाधान केलें पाहिजे, अशी स्पष्ट शास्त्राज्ञा कोठेंहि नाहीं. कांहीं लोकांत परिपाठ मात्र तसा आहे. पण तो परिपाठ टाकून दिल्यास धर्मोल्लंघन होईल असें नाहीं. हे सर्व विचार गरज पडल्यास इंग्लिश लोकांपुढें आल्याशिवाय राहणार नाहींत व ते आल्यास कायद्याच्या प्रतिपक्ष्यांचा जम तेथें कसा बसेल, याचा त्यांनीं नीट विचार करून मग जें करणें असेल तें करावें. द्रव्यास व लौकिकास निष्कारण मुकण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. या रीतीनें पैशाचा व श्रमाचा दुरुपयोग करण्यापेक्षां लोकोन्नतीसाठीं ज्या विशाळ कल्पना अलीकडे कित्येकांच्या मनांत घोळूं लागल्या आहेत, त्यांपैकीं एखादी खरी करून दाखविण्याचा प्रयत्न केला तर किती नामी होणार आहे !

इंग्लिश राज्यांत पोटभर अन्न मिळत नाहीं : : : : ५

हा देश ब्रिटिश लोकांनीं काबीज केल्यापासून एका गोष्टीशिवाय इतर गोष्टींत त्याला जो फायदा झाला आहे तो नाकबूल करण्याची किंवा त्याबद्दल कृतघ्न होण्याची आमची इच्छा नाहीं. तसेंच, ज्या एका अनिष्ट गोष्टीविषयीं आम्ही आपल्या सांप्रत राज्यकर्त्यांस जबाबदार धरतों, तिचा सारा बाईटपणाहि त्यांच्यावर लादण्यास आम्ही तयार नाहीं. हिंदू लोक अमेरिकन किंवा युरोपियन लोकांप्रमाणें सुखाभिलाषी व दीर्घोद्योगी असते; एकमेकांवर विश्वास टाकून जुटीनें वागण्याची त्यांस हौस असती; द्रव्यसंपादनासाठीं हवा तो धंदा किंवा हवें तसलें धाडस करण्यास मागेंपुढें पाहणारे ते नसते तर त्यांस जी आजमितीस अन्नान्नदशा आली आहे, ती कदाचित् येतीना. म्हणजे वारंवार होतें काय कीं, अतिशय वरिष्ठ लोकांचा कनिष्ठ लोकांशीं समागम झाला, मग कनिष्ठ लोकांत जे थोडेबहुत गुण असतात तेहि लयास जाऊं लागतात, व अखेरीस ते अगदींच भेषपात्र होतात, किंवा पूर्ण लयास जातात. युरोपांतील लोकांच्या सान्निध्यामुळें अमेरिकेंतील तांबड्या इंडिअन लोकांच्या अनेक जाती नष्ट झाल्या आहेत व होत आहेत. आमची दशा केवळ त्यांच्याप्रमाणेंच झाली

नाहीं. याचें कारण येवढेंच कीं, अमेरिकेंत वसाहती करण्यास गेलेल्या युरोपियन लोकांत आणि तेथील मूळच्या रहिवाशांत सुधारणेच्या संबंधानें जेवढें अंतर होतें त्याहून बरेंच कमी अंतर आम्हांत व आमच्या राज्यकर्त्यांत आहे. तथापि मानसिक व शारीरिक श्रम करून हें अंतर अधिकाधिक कमी होत जाण्याचा प्रयत्न आम्हीं केला नाहीं तर तें वाढत जाऊन अखेरीस इंडिअन लोकांप्रमाणेंच आमची गति होण्याचा संभव आहे. पण या कामीं सरकारकडून विशेष फायदा होईल असें आम्हांस वाटत नाहीं. लोकांच्या अंगांत स्वाभाविक जोम असल्याखेरीज सरकार तरी काय करणार? वास्तविक पाहतां सरकारनें कसें करावें आणि काय करावें, हें ठरविण्याचें सामर्थ्य लोकांच्या अंगीं असलें पाहिजे, व तें लोकांचें लोकांनीं संपादून राखलें पाहिजे. समजा कीं, एखाद्या उदार सरकारनें आपल्या प्रजेस मेहेरबान होऊन कांहीं महत्त्वाचे हक्क दिले, पण ते वापरण्याची योग्यता तिच्या अंगीं नसली तर त्या हक्कांपासून तिचें कल्याण न होतां उलट अकल्याणच होण्याचा संभव नाहीं काय? सरकार आणि प्रजा किंवा शास्ते आणि शासित यांचा स्वाभाविकपणें परस्परांशीं विरोध असतो. कोणतेंहि सरकार जुलमी असणें किंवा नसणें हें त्या सरकारच्या अमलांत असलेल्या प्रजेच्या नैसर्गिक प्रकृतीवर अवलंबून आहे. त्यांस स्वभावतः स्वातंत्र्याची किंवा सुखानुभावाची चाड असेल, ते प्रसंगविशेषीं निरुपायास्तव कांहीं काल परवशतेचा अंगीकार करतील किंवा हालांत दिवस काढतील; पण योग्य संधि सांपडल्याबरोबर आपलें स्वातंत्र्य फिरून मिळविल्याशिवाय कधींहि राहावयाचे नाहींत. राजकीय हक्कांची, जड सुखांची, किंवा स्वातंत्र्याची 'घाल' म्हणून कोणी भीक घालीत नाहीं. या गोष्टी केवळ ज्यांच्या त्यांच्या अकलेनें व परिश्रमानेंच साध्य होण्यासारख्या आहेत. तेव्हां इंग्लिश लोकांनीं आमची संपत्ति नेली; आमच्या स्वातंत्र्याचा अपहार करून आम्हांस गुलाम करून सोडलें; आमचा सारा व्यापारधंदा नाहींसा करून आम्हांस कंगालता आणिली; आम्हांवर नानातऱ्हेचे कर बसवून व हजारों युरोपियन लोकांस मोठमोठ्या जागा देऊन आम्हांस पोटभर अन्नाला महाग करून सोडलें—अशा प्रकारची रड गात बसल्यापासून फारसा फायदा होईल, असें आम्हांस वाटत नाहीं. इंग्लिश लोक

मोठे दयाळू आहेत व अलीकडे दुसऱ्याच्या कल्याणाकडे लक्ष देण्याची बुद्धि अत्यंत सुधारलेल्या देशांत बरीच फैलावत चालली आहे, त्यामुळें किंवा दूरदर्शी स्वार्थामुळें आमच्या सरकारच्या हातून आमच्या फायद्याच्या कांहीं गोष्टी होण्याचा संभव आहे; मुळींच नाहीं, असें नाहीं. पण ते कितीहि उदार झाले तरी त्यांची संख्या फारच स्वल्प पाहिजे. हातींपायीं पडून जेवढें चांगलें करून घेतां येण्यासारखें असेल तेवढें तर करून घ्यावेंच. पण तें फारच थोडें असणार आहे, हें ध्यानांत ठेवून त्याशिवाय दीर्घोद्योगादि स्वोन्नतीचीं जीं प्रशस्त साधनें आहेत, त्यांचा अंगीकार करून त्यांच्या साहाय्यानें आपला इष्ट हेतु साधण्याचा प्रयत्न करणें हेंच खास यशाचें चिन्ह, नव्हे काय ? याप्रमाणें या विषयाविषयीं आमचें मत असल्यामुळें, अशा प्रकारच्या लेखांत सरकारचे जे दोष दाखविण्यांत येतात ते त्याच्या नजरेस येऊन त्यांनीं ते दूर करावे, हा एक हेतु असतोच; पण मुख्य हेतु तो नाहीं. लोकांच्या नजरेस ते दोष पडून, त्यांस आपल्या विपत्तीचीं खरीं कारणें समजावीं, आणि तीं दूर करून सुखी होण्याची इच्छा उत्पन्न व्हावी, हा त्यांचा मुख्य हेतु आहे. "सांगितलेली बुद्धि आणि पदरीं बांधलेली शिदोरी कोठवर पुरणार ?" अशी आपल्या भाषेंत म्हण आहे, ती कांहीं वावगी नाहीं. सरकारच्या कृपाळूपणापासून, न्याय्यतेपासून, किंवा सारासार विचारापासून, आम्हांस मिळणाऱ्या हक्कांचा व त्यांपासून होणाऱ्या सुखांचा, परिघ अत्यंत मर्यादित आहे. तेव्हां हिंदुस्थानच्या दारिद्र्याविषयीं जें आजपर्यंत लिहिण्यांत आलें आहे, व पुढें येईल, त्याविषयीं आमच्या वाचकांनीं असें समजावें कीं, तसें करण्यांत आमच्या राज्यकर्त्यांस दोष दाखविण्यापेक्षां, किंवा त्यांच्यापुढें झोळी पसरून त्यांत एखादा तुकडा टाकण्याबद्दल त्यांची प्रार्थना करण्यापेक्षां, लोकांस आमच्या स्थितीचें खरें ज्ञान होऊन, ती सुधारण्याविषयीं उत्साह उत्पन्न व्हावा, हा आमचा प्रधान हेतु होता, आहे, व असेल. तेव्हां आज जी थोडीबहुत माहिती देणार आहों, ती रात्रंदिवस डोळ्यांपुढें ठेवून, ज्यानें त्यानें आपापल्या शक्तीप्रमाणें देशाच्या दारिद्र्यहननासाठीं होईल तेवढे परिश्रम करण्यास प्रवृत्त व्हावें, अशी विनंति आहे.

इंग्लंडांतील प्रत्येक मनुष्याच्या पाठीमागें जें सरासरीनें वार्षिक उत्पन्न पडतें, त्यांतून त्याचा वार्षिक खर्च वजा केला असतां, त्याचेपाशीं सुमारें ४२ रुपये फाजील किंवा शिल्लक राहतात. या शिल्केंतून त्यास चैन करतां येते, किंवा अडचणीच्या प्रसंगासाठीं ती राखून ठेवतां येते. हिंदुस्थानांतील लोकांची स्थिति अगदीं निराळ्या तऱ्हेची आहे. आमचे फिनॅन्स मिनिस्टर अथवा फडनवीस सर डेव्हिड बार्बर यांच्या हिशेबाप्रमाणें या देशांतील प्रत्येक इसमाच्या पाठीमागें सरासरी वार्षिक उत्पन्न २७ रुपये पडतें, व त्याच्या खर्चास कमींत कमी प्रतिवर्षी ३० रुपये लागतात. म्हणजे केवळ प्राणरक्षण करण्यास जितक्या पैशाची त्यास आवश्यकता आहे तितके पैसेहि त्यास मिळत नाहींत. त्यांत तीन रुपयांची तूट पडते! मि. दादाभाई नवरोजी यांचें असें ह्मणणें आहे कीं, सरकारी तुरुंगांतील कैद्यास प्रतिवर्षी सरासरीनें जितका खर्च लागतो, तितका हिंदुस्थानांतील प्रत्येक इसमाच्या पाठीमागें धरला, तरी देखील त्याचेपाशीं दीड दोन रुपये शिल्लक राहतील किंवा नाहीं, याची शंका आहे. साऱ्या गोष्टींचा विचार करतां असें दिसून येतें कीं, हिंदुस्थानांतील प्रत्येक मनुष्याच्या पाठीमागें सरासरीनें सुमारें २ रुपयांचें उणें उत्पन्न आहे! उत्पन्नाच्या किंवा प्राप्तीच्या अशा स्थितींत हिंदू लोक जगतात तरी कसे, असा प्रश्न आहे. खेदजनक प्रश्नाचें समर्पक व समाधानकारक उत्तर पुढील आंकड्यांवरून वाचकांचें वाचकांस देतां येईल. परवां झालेल्या मनुष्यगणतीचे आंकडे अद्यापि बाहेर पडले नाहींत. ह्मणून १८८१ त केलेल्या मनुष्यगणतीचाच आधार घेऊन चालूं. या मोजणींत प्रसिद्ध झालेल्या माहितीवरून असें दिसतें कीं, इंग्लंडांतील मनुष्य सरासरीनें ३९·९१ वर्षें जगतो, व हिंदु २३·५ वर्षें जगतो! हे आंकडे पाहिल्यावर आमच्या ऋणप्रातीवर आम्ही कसे राहतों, या प्रश्नाचें उत्तर देण्यास कोणास कठिण पडेल काय? बरें; हीं तेवीस वर्षें तरी आम्ही सुखानें घालवतों काय? सुखाचें नांव कशाला! कोणाला पोटभर अन्न आहे तर ढुंगणाला चिरगुट नाहीं; कोणाला चिरगुट आहे, तर आश्रयाला खोपट नाहीं. याप्रमाणें बहुतेक लोकांची प्राणयात्रा अत्यंत संकटावह झाली आहे. बहुतेक प्रांतांत मेघराजाची किंचित् वक्रदृष्टि झाली कीं, लहानांपासून थोरांचीं व श्रीमंतांपासून गरीबांचीं धाबीं गडबडून जातात! काय

ही आमची दशा ! पृथ्वींतील साऱ्या लोकसंख्येचा सहावा भाग या देशांत राहतो; येथील जमीन सुपीक; येथें सर्व प्रकारच्या हवा; व्यापाऱ्यांचीं जहाजें चालण्याजोग्या येथें मोठमोठ्या नद्या; येथील रानांत व डोंगरांत सांपडणार नाहीं अशा एका झाडाचें नांव घेण्याची मुष्कील; बहुतेक धातूंचा हवा तेवढा पुरवठा; तीन हजार वर्षांची आमची पुरातन सुधारणा; युरोपांतील राष्ट्रें अज्ञानतिमिरांत घोरत पडलीं असतां, नानाप्रकारच्या विद्यांत व कलांत आमच्या आम्हीं संपादिलेल्या प्रावीण्यामुळें सर्व पृथ्वीवर अद्यापि गाजत असणारा आमचा लौकिक--अशा प्रकारचे आम्ही हिंदू लोक असून, आज आम्हांस दुपारची नड कशी भागवावी, अशी प्रतिदिवशीं पंचाईत पडावी काय ? पंचवीस मनुष्यजंतूंपैकीं प्रत्येकास एक दिवस नाहीं, दोन दिवस नाहीं, वर्षेंच्या वर्षें अर्धपोटी दुसऱ्या दिवसाची चिंता करीत व झोंपेची प्रार्थना करीत, रात्रीच्या प्रहरीं जमिनीवर आंग टाकण्याचा प्रसंग यावा, आणि शरीरांत व मनांत उत्साहाचें पुनरुज्जीवन न होतां, आंथरूण सोडून हातपाय ओढीत रोज सकाळीं फिरून उद्योगास लागणें भाग पडावें, हें किती शोचनीय आहे बरें ? रात्रंदिवस दुष्काळाची धास्ती; अनेक प्रकारच्या रोगांनीं, विशेषत: अपुरत्या अन्नामुळें, वस्त्रामुळें व राहण्याच्या घाण जागेमुळें, उत्पन्न होणाऱ्या तापानें ज्याच्या त्याच्या घरांत दृष्टीस पडणारी विपत्ति; गाल बसलेले, डोळे खोल गेलेले, साऱ्या अंगास वळ्या पडलेले, सारांश, भुकेनें सर्व प्रकारें गांजून आयुष्यास कंटाळलेल्या लोकांचे गांवोगांवीं व शहरोशहरीं दिसणारे थवे—हें पाहून अशा नीतिमान्, ज्ञानवान्, व दयावान् राज्यकर्त्यांविषयीं स्वाभाविकपणें जितकी पूज्यबुद्धि उत्पन्न व्हावी तितकी होणें शक्य आहे काय ?

हिंदुस्थानांतील अन्नान्नदशेचे दुष्परिणाम : : : : ६

मागल्या अंकांत आम्हांस "इंग्रजी राज्यांत पोटभर अन्न मिळत नाहीं," या सदराखालीं तें मिळण्याचीं कारणें दाखवून त्यापासून उत्पन्न होणारा एक परिणाम सांगितला आहे. इंग्लिश लोकांस पोटभर अन्न, अंगभर वस्त्र, व राहावयास चांगलीं घरें मिळत असल्यामुळें, आणि

त्यांवर दुष्काळाचा किंवा महर्घतेचा प्रसंग आल्यास, त्यांतून त्यांस जवळ असलेल्या शिलकेच्या साहाय्यानें सहज निभावून जातां येत असल्यामुळें, इंग्लंडांतील गचाळ हवेंत त्यांच्या प्रकृतीचें उत्तम रीतीनें रक्षण होऊन ते सरासरीनें ४० वर्षें जगतात, व आमचा देश सुपीक असून आम्हांस पोटभर अन्न, अगदीं जरूरीचें वस्त्र, व ऊन, वारा, आणि पाऊस ह्यांच्या-पासून संरक्षण होण्यासारखीं घरें राहण्यास मिळत नसल्यामुळें, व दुष्काळ पडल्यास त्यांतून पार पाडण्याजोगी शिल्लक आमच्यापाशीं बहुधा होत नसल्यामुळें, आम्ही सरासरीनें २३ वर्षें जगतों, म्हणजे इंग्लिश लोकांपेक्षां १७ वर्षांनीं आमचें आयुष्य कमी आहे व त्या मानानें आमच्या हातून उद्योगधंदा कमी होऊन संपत्त्युत्पादनहि कमी होतें, हें सिद्ध झालें. इंग्लिश लोकांच्या आयुष्यापेक्षां आमचें आयुष्य कमी होण्यास येथील दुष्काळ तर कारण आहेतच; पण त्याहीपेक्षां नित्याच्या उपासमारीपासून आमच्या प्रकृतीवर जे परिणाम घडतात ते होत. पोटभर अन्न न मिळाल्यामुळें प्रकृतींत क्षीणता येते, व क्षीण प्रकृतींत रोग सहज जडतात. अन्नाच्या व वस्त्राच्या कमताईमुळें हिंदुस्थानांतील किती लोक प्रतिवर्षीं तापानें मरतात, याची वाचकांस कल्पना देखील नसेल. कांहीं प्रांतांत दर हजारास सोळा किंवा अठरा मनुष्यें तापास बळी पडतात! १८७७।७८।७९ हीं तीन दुष्काळाचीं वर्षें होतीं, व १८८६।८७।८८ ही सालें एकंदरीनें आबा-दानीचीं होतीं. परंतु चमत्कार हा कीं, साऱ्या हिंदुस्थानांत पहिल्या तीन वर्षांत एकंदर जितकीं माणसें मेलीं, त्यांहून दुसऱ्या तीन वर्षांत अधिक मेलीं! ४७,८४,६१९; ५१,६३,९९६; ४९,७०,००८ एकूण १,४९,१८,७१३ हा पहिल्या तीन वर्षांतील मृत्यूंचा आंकडा होता. दुसऱ्या तीन वर्षांपैकीं पहिल्या वर्षांत म्हणजे १८८६ त ५०,१६,८७७ माणसें मेलीं; १८८७ त ५५,०८४५४ मेलीं; १८८८ त ५०,८७,१३८ मेलीं. एकूण १,५५.१२,४६९. म्हणजे असें कीं, तीन वर्षें दिसण्यांत सुबत्तेचीं होतीं त्यांत दुष्काळाच्या तीन वर्षांपेक्षां ५,९३,७६६ मनुष्यें अधिक मेलीं! हा विलक्षण प्रकार पाहून ज्याच्या मनांत आश्चर्य व खेद वाटणार नाहीं, असा कोण आहे? सुबत्तेच्या वर्षांत दुष्काळाच्या वर्षांपेक्षां अधिक मनुष्यें कां मरतात? या प्रश्नाचें उत्तर येवढेंच आहे कीं,

दुष्काळांत ज्यांना अन्न मिळत नाहीं, तीं नाहींशीं होऊन गेलीं म्हणजे त्यांचे बरोबरच रोगाचें बीजहि निघून जातें; व जीं मागें राहतात, तीं धट्टींकट्टीं असल्यामुळें बरींच टिकतात; सुबत्तेच्या वर्षांत तसें होत नाहीं. सर्वांस थोडें थोडें अन्न मिळत असल्यामुळें केवळ उपासमारीनें मृत्युसंख्या फार होत नाहीं हें जरी खरें आहे, तरी बहुतेक लोक जरत्कारू होऊन गेले असल्यामुळें तापादि रोग्यांच्या सांथींनीं ते जर्जर होऊन जातात, आणि एकंदरींत दुष्काळाच्या वर्षांपेक्षां सुबत्तेच्या वर्षांतच मृत्युसंख्या अधिक होते. उदाहरणार्थ, पहिल्या तीन वर्षांत व दुसऱ्या तीन वर्षांत तापानें मेलेल्या मनुष्यांच्या संख्येकडे पहा. पहिल्या तीन वर्षांत ९३,३१,८३४ माणसें तापानें मेलीं, व दुसऱ्या तीन वर्षांत, १,०४,३०,२५५ मेलीं. म्हणजे पहिल्या तीन वर्षांपेक्षां दुसऱ्या तीन वर्षांत १०,९७,४२१, माणसें यासंबंधानें अधिक मेलीं. याचप्रमाणें इतर सांथींचाहि परिणाम घडतो. तेव्हां दुष्काळाच्या वर्षांपेक्षां सुबत्तेच्या वर्षांत मृत्युसंख्या अधिक कां होते, हें वाचकांच्या ध्यानांत सहज येणार आहे.

हिंदु लोकांस ब्रिटिश अंमलापासून जीं अनेक सुखें प्राप्त झालीं आहेत, व ज्यांबद्दल आपली आपण प्रशंसा करून घेण्याचा इंग्लिश लोकांस कधींहि कंटाळा येत नाहीं, त्यांत त्यांनीं या देशांत सतत चालणाऱ्या लढाया बंद करून त्यांच्या जागीं सर्व देशभर स्थापिलेल्या स्थाईक शांतीचा वारंवार उल्लेख करण्यांत येतो. लढाईपासून होणारा त्रास आणि नुकसान, व शांततेपासून होणारें सुख व फायदा हीं कोणाहि मनुष्यास कबूल केलीं पाहिजेत. पण सर्वच स्थितींत किंवा सर्व कालीं लढाई अहितकारक आणि शांतता कल्याणप्रद असेल, असें कोणाच्यानेंहि निक्षून म्हणवणार नाहीं. देशी राजांच्या कारकीर्दींत किंवा मराठ्यांच्या अंमलांत सर्व हिंदुस्थानभर दंगेधोपे होत असत, लढाया चालत असत, व मारामाऱ्या होत असत, हें खरें आहे. पण या सर्वांपासून जेवढी प्राणहानि किंवा वित्तनाश होत असे, त्याहून सांप्रतच्या शांत अंमलांत अधिक प्राणहानि व अधिक वित्तनाश होत आहे, हें इंग्लिश दप्तरांतील सरकारी कागदपत्रांच्या आधारानें सिद्ध करून देतां येण्यासारखें आहे. इंग्लिश राज्यामुळें अखेरीस आमचें काय हित होईल हें सांगतां येणें कठिण आहे. तसेंच, सध्यां आम्हांस ते

लोक जें विद्यामृत पाजीत आहेत, व आमच्या राजकीय विचारांस व वर्तनांस जें वळण लावीत आहेत, त्याची काय किंमत करावी कोण जाणे. येवढें मात्र खरें आहे कीं, सूक्ष्म दृष्टीनें विचार करतां त्यांच्या अंमलापासून शरीरसुखास अत्यंत अवश्य जें पोटभर अन्न तें आम्हांस त्यांच्या राज्यांत मिळत नाहीं, आणि त्या अन्नाभावामुळें घडून येणारे जे लाखों मृत्यु त्यांपासून त्यांस आमचा बचाव करतां येत नाहीं. १७९३ पासून १८९० पर्यंत युरोपखंडांत एकसारख्या लढाया होत होत्या, या लढायांत एकंदर ४५,००,००० पंचेचाळीस लक्ष लोक पडले असावेत, असा अजमास केला आहे. म्हणजे या सत्याण्णव वर्षांपैकीं प्रत्येक वर्षीं सुमारें पन्नास हजार मनुष्यें धारातीर्थीं पडलीं. हा प्रचंड आंकडा पाहून कोणाच्याहि अंगावर कांटा उभा राहणार आहे, व युरोपांतील लोकांस सुधारलेले खिस्ती लोक म्हणावें, कीं रानटी म्लेंच्छ म्हणावें, अशी शंका येणार आहे. तथापि जर कोणी हिंदुस्थानांतील मृत्युसंख्येचा विचार करील तर त्याला ती याहूनहि भयप्रद दिसून येईल, याविषयीं आम्हांस बिलकुल संशय नाहीं. १८८० साल हिंदुस्थानास सर्व प्रकारें बरें गेलें, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. या वर्षीं कोणत्याहि कारणानें विशेष माणसें मेलीं नाहींत. तेव्हां हें वर्ष आधारभूत धरून, या वर्षापासून पुढल्या आठ वर्षांचा विचार केला तर असें दिसून येईल कीं, १८८०–१८८८ यांच्या दरम्यान फक्त तापाच्या सांथींनीं ४३,४९,९२२ माणसें जाफा मेलीं. "जाफा मेलीं" याचा अर्थ येवढाच कीं, १८८० हें चांगलें वर्ष मानून त्यांत जितकीं माणसें तापानें मेलीं तितकीं प्रतिवर्षीं मरावयाचींच, अशी कल्पना करून त्यांच्या आठपटीयेवढा आंकडा, वरील ४३,४९,९२२ हा आंकडा काढतांना तापानें मेलेल्या साऱ्या माणसांच्या आंकड्यांतून वजा केला आहे. अशा रीतीनें हा आंकडा काढण्याचें कारण येवढेंच कीं, ज्याप्रमाणें 'लढाई' हें मृत्युसंख्या वाढविणारें आगंतुक कारण आहे, त्याप्रमाणें तापांच्या भलभलत्या सांथी उद्भवून, त्यामुळें नित्याहून फाजील माणसें मेलीं, तर त्या सांथींस आगंतुक कारणें मानण्यास हरकत नाहीं. तात्पर्य, **संग्रामरूप आगंतुक कारणानें युरोपखंडांत सत्त्याण्णव वर्षांत जितकीं मनुष्यें मेलीं तितकीं या हतभाग्य हिंदुस्थान**

देशांत फक्त आठ वर्षांच्या आंत तापाच्या आगंतुक सांथींस बळी पडलीं ! आठ वर्षांत ४३,४९,९२२ माणसें आगंतुक तापांनीं मरणें म्हणजे प्रति-वर्षी ५,४३,७४० माणसें मरणें होय. युरोपांत लढाईमुळें गेल्या सत्त्याण्णव वर्षांपैकीं प्रत्येक वर्षी सुमारें ५०,००० मनुष्यें मेलीं, हें वर दाखविलेंच आहे. या संख्येनें तिच्या मागल्या संख्येस भागिलें असतां दहाचा किंवा अकराचा भाग लागेल. या भागावरून काय उघड होतें कीं, गेल्या सत्त्या-ण्णव वर्षांपैकीं कोणत्याहि एका वर्षी लढाईनें युरोपांत जितकी प्राणहानि केली, तिच्या दहापट किंवा अकरापट प्राणहानि १८८०–१८८८ यांच्या दरम्यान प्रत्येक वर्षी येथें झाली ! हे आंकडे जर निर्विवाद असतील, आणि ते निर्विवाद आहेत याविषयीं कोणासहि शंका घेतां येणार नाहीं, कारण ते पार्लमेंटरी ब्ल्यू बुकांतून (म्हणजे पार्लमेंटाच्या हुकुमावरून जे सरकारी कागद निळा पुठ्ठा किंवा निळें मलपृष्ठ घालून लोकोपयोगासाठीं छापण्यांत येतात, त्यांतून) घेतलेले आहेत; तर सध्यांचा शांततेचा अंमल बरा आहे, किंवा पहिला दंग्याधोप्याचा व मारामाऱ्यांचा अंमल बरा होता, याचा निश्चय करणें कठिण आहे. अन्न, वस्त्र आणि आच्छादन हीं तीन, व कोणत्याहि आगंतुक कारणापासून होणारी लोकसंख्येची हानि यांनीं कोणत्याहि राज्याचा चांगुलपणा किंवा वाईटपणा ठरवायाचा असेल, तर ब्रिटिश राज्याचा कैवार घेऊन भांडणाऱ्या खुद्द ब्रिटनांससुद्धां यासंबंधानें एतद्देशीय राज्यें ब्रिटिश राज्यापेक्षां हिंदु लोकांस अधिक हितकारक होतीं, व झालीं पाहिजेत, असें कबूल करणें भाग पडेल.

यांना कोणी विचारता नाहीं काय ? : : : : ७

(जी. आय्. पी. आर. व एस्. एम्. आर.)

पूर्वी नामदार कंपनी हिंदुस्थानचें राज्य करीत होती, तेव्हां तिच्या व्यवस्थेवर देखरेख करण्याकरितां इंग्लंडांत बोर्ड ऑफ कंट्रोल असून, एक कौल संपला कीं दुसरा कौल करतांना कंपनीनें आपला अंमल कसा चालविला, याबद्दल पार्लमेंट सभेंत वाटाघाट होत असे; व त्या वाटा-

घाटींत कंपनीचे जे दोष दिसून येतील ते दूर करण्याविषयीं कंपनीस सक्त ताकीद मिळत असे. शिवाय कंपनीच्या नोकरांनीं फारच बेबंदशाही केली असल्यास, पार्लमेंटपुढें त्यांची चौकशी होत असे. लॉर्ड क्लाइव्ह व **वॉरन हेस्टिंग्स** यांच्यावर जे खटले झाले, ते याच कारणामुळें झाले. पण महाराणीसाहेबांनीं या देशाचीं राज्यसूत्रें खुद्द आपल्या हातीं घेतल्यापासून साराच मनु फिरल्यासारखा झाला आहे. १८५७ पासून आतांपर्यंत हिंदुस्थानचें राज्य कसें चाललें आहे, याबद्दल म्हणण्यासारखी चौकशी झाली नाहीं. इतकेंच नाहीं, तर अफगाणिस्थानाशीं निष्कारण लढाई उपस्थित करून, कोट्यवधि रुपयांचा व लाखों प्राणांचा होम केला, किंवा ज्यांनीं हतभाग्य **थीबास** कैद करून, ब्रह्मी लोकांस गुलाम केलें, आणि अगोदरच आहाराबाहेर गेलेल्या राज्यविस्ताराचा विस्तार आणखी वाढवून, हिंदुस्थानचा अंमल हरएक प्रकारें अधिक संकटावह केला, अशांच्या कृत्याविरुद्ध कोणीं एक ब्र देखील काढला नाहीं ! मग त्यांना क्लाइव्ह किंवा हेस्टिंग्स याप्रमाणें अपराधी समजून पार्लमेंटपुढें त्यांची चौकशी करण्याची वार्ता कशाला पाहिजे ? आणि अलीकडे असें होऊं लागलें आहे, हें रास्तच आहे. हिंदुस्थान सरकार जें विशेष जबाबदारीचें काम करतें तें सेक्रेटरी ऑफ् स्टेटच्या सल्ल्यानें करतें; सेक्रेटरी ऑफ् स्टेट जो सल्ला देतो, तो अधिकारारूढ मंत्रिमंडळाच्या इच्छेप्रमाणें देतो, आणि त्यानें तसें करावें हें नीटच आहे, कारण त्या मंत्रिमंडळापैकींच तो एक असतो. तेव्हां इकडे ज्या ज्या मोठ्या घडामोडी होतात, त्या इंग्लिश प्रधानमंडळाकडूनच होतात, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं, या प्रधानमंडळाच्या कृत्यांवर पार्लमेंटाची देखरेख आहे. पण अलीकडे ब्रिटिश पार्लमेंट या अधिकाराचा जसा उपयोग करावा तसा करीत नाहीं. ज्या प्रधानांच्या हातून विशेष दोष देण्यासारखीं कामें होत, त्यांच्यावर पूर्वीं पार्लमेंट खटले करून त्यांना शिक्षा देत असे. अलीकडे बऱ्याच वर्षांत पार्लमेंटनें तसें करण्याचें धैर्य दाखविलें नाहीं. पार्लमेंटास व लोकांस अंमल रुचत नाहीं, असें दिसून आल्याबरोबर अधिकारारूढ प्रधानमंडळी आपल्या कामाचा राजीनामा देते. आणि येथेंच बहुधा हें तंट्याचें प्रकरण मिटतें. पुढील प्रधानमंडळी मागल्या मंडळीस हवा तितका तोंडी दोष देतात. पण

त्यापैकीं कोणावरहि खटला करण्याची छाती त्यांस होत नाहीं. कारण पुढें आपणावरहि तोच प्रसंग येण्याचा संभव आहे, अशी त्यांस भीति वाटत असते ! आज या साऱ्या गोष्टी येथें सुचण्यास, आमच्या रेलवे कंपन्यांतील व्यवस्थेविषयीं किंवा अव्यवस्थेविषयीं मनांत आलेला विचार कारण झाला. इतर इलाख्यांतील रेलवे कंपन्यांविषयीं आम्हांस फारशी माहिती नाहीं, म्हणून त्याविषयीं आम्ही कांहीं लिहूं इच्छीत नाहीं व तसें करण्याचें आम्हांस प्रयोजनहि नाहीं. ज्यांचा या कंपन्यांशीं प्रत्यक्ष संबंध असेल, व त्यांतील अव्यवस्थेमुळें ज्याचें नुकसान होत असेल, त्यांनीं त्यांविषयीं तक्रार करावी, हेंच योग्य आहे. तसेंच, या इलाख्यांतील रेलवे कंपन्यांपैकीं **बी. बी. सी. आय्.** शींहि आम्हां दक्षिणी लोकांचा विशेष संबंध नाहीं. शिवाय, या कंपनीची व्यवस्थाहि बरी आहे, असें सांगतात. तेव्हां आम्ही जें लिहिणार आहों, तें या इलाख्यांतील जी बडी कंपनी **जी. आय्. पी. आर.** आणि तिचेंच चारपांच वर्षांचें धाकटें भावंड **एस्. एम्. आर.** यांस उद्देशून आहे.

या दोन आगगाड्यांमुळें या इलाख्यांतील व्यापारास जो फायदा झाला आहे व प्रवास करण्याची जी सोय झाली आहे, ती नाकबूल करण्याची आमची इच्छा नाहीं. तसेंच, मोठमोठे कारखाने निघून व्यापार वाढत चालला, व कामाधामाच्या निमित्तानें, व दुसऱ्या अनेक कारणांनीं, निरनिराळ्या जातींचे व पदवींचे लोक एकत्र येऊं लागले ह्मणजे अप्रत्यक्ष रीतीनें ज्या सामाजिक सुधारणा सहज होत जातात, व जें सुशिक्षण मिळतें तेंहि या गाड्यांच्या खात्यास रुजू धरण्यास आम्ही नाखूष आहों, असें नाहीं. अशा प्रकारच्या गोष्टींपासून अनेक फायदे होतात, हें आम्ही कबूल करतों. पण हें कबूल केलें म्हणून कोणासहि असें म्हणतां येणार नाहीं कीं, यांतील दोष किंवा अडचणी दाखवून त्या दूर करण्याचा प्रयत्न करूं नये. येवढें खरें आहे कीं, उत्तर हिंदुस्थानांतील कित्येक आगगाड्यांत जी अंदाधुंदी आहे म्हणून सांगतात तसली अंदाधुंदी या दोनही कंपन्यांच्या कारखान्यांत नाहीं. काशीकडे जाऊन आलेल्या कोणत्या पाहिजे त्या गृहस्थाशीं दोन घटका बोला, तो तिकडील आगगाड्यांची थोडीबहुत नाचक्की केल्यावांचून राहणार नाहीं. आम्ही यासंबंधानें शेकडों लोकांशीं बोललों आहों व त्या

सर्वांच्या बोलण्यांत एक मोठी गोष्ट आमच्या नजरेस आली. ती ही कीं, तिकडील कंपन्यांचे बहुतेक लोक जबरदस्त पैसेखाऊ आहेत. गाडींतून माल धाडावयाचा असो; कीं तिकीट काढावयाचें असो; कीं पार्सल पाठवावयाचें असो; वा बरोबर ओझें तोलावयाचें असो. त्या त्या कामाच्या मनुष्यास थोडीबहुत चिरीमिरी दिल्याशिवाय ते नीट रीतीनें व झटदिशीं शेवटास जावयाचेंच नाहीं. यासंबंधानें कै. रा. सा. मंडलिक यांस देखील तिकडील एका स्टेशनावर त्रास पडून, त्यांना दक्षिणी ब्राह्मणाचें उग्र स्वरूप त्या बाबू लोकांच्या प्रत्ययास आणून देण्याचा प्रसंग आला होता. रावसाहेब लोकांशीं व्यवहार करतांना वेळेची केवढी प्रतिष्ठा ठेवीत असत, हें अद्यापि लोकांच्या स्मरणांतून गेलें नसेल. यासंबंधानें त्यांच्या अनेक मनोरम आख्यायिका आहेत. पैकीं एकीचा सांप्रत विषयाशीं संबंध असल्यामुळें ती थोडक्यांत सांगतों. इकडील थाटाप्रमाणें तिकडेहि एके दिवशीं गाडी स्टेशनावर येण्याच्या अगोदर सुमारें पंधरा मिनिटें रावसाहेबांची गाडी स्टेशनाच्या फाटकाशीं येऊन दाखल झाली. फाटकावरच्या गड्यानें गाडींत नेटिव आहे असें पाहतांच तें चटदिशीं लावून घेतलें. रावसाहेब कांहींएक भाषण न करितां, आपल्या घड्याळाकडे पाहत स्वस्थ बसले. इतक्यांत एका गोऱ्याची गाडी आली, त्यासरशीं फाटकवाल्यानें दार उघडून रस्ता खुला करून दिला, व गोऱ्याच्या कोचमनानें स्टेशनच्या कंपाउंडांत गाडी हांकली. हा प्रकार रावसाहेबांच्या नजरेस येतांच, त्यांनींहि आपली गाडी फाटकाच्या आंत नेण्याविषयीं कोचमनास हुकूम दिला. रावसाहेबांचा हुकूम होतांच कोचमनानें फाटकांत गाडी घातली. तो फाटकवाला फिरून आडवा आला. ही लबाडी पाहिल्याबरोबर रावसाहेबांचें पित्त इतकें खवळून गेलें कीं, त्यांनीं आपल्या कोचमनास सांगून त्या फाटकवाल्याच्या अंगावर सुमारें पंचवीस कोरडे ओढविले, आणि बरोबर असलेल्या शिपायाकडून त्यास गचांड्या देऊन रस्त्यांतून एकीकडे करविलें, आणि गाडी कंपाउंडांत आणून पुढील उद्योगास लागले! इकडे त्या मारखाऊ फाटकवाल्यानें पळत पळत जाऊन स्टेशनच्या मास्तरापाशीं झालेल्या आगळिकेची रडकथा बरीच तिखटमीठ लावून सांगितली. ती ऐकून घेतांच दोन पैसे मिळविण्याचा हा प्रसंग

आहे, असें बहुधा मनांत वाटून आंतल्या आंत आनंदित झालेला व रेल-वेचा नोकर आपलें कर्तव्य बजावीत असतां त्याला मारहाण करण्यास प्रवृत्त झालेल्या मनुष्यावर खटला करून त्याचा चांगलाच समाचार घेतला पाहिजे असें तोंडानें पुटपुटत व मोठ्या आवेशाचा आविर्भाव करीत, एक तेलकट काळ्या रंगाचा लठ्ठ बाबू, " कोण आहे तो मारामारी करणारा मनुष्य ? " अशी चौकशी करीत बुकिंग हपिसांत येऊन दाखल झाला ! रावसाहेब फर्स्ट क्लास वेटिंग रूममध्यें जाऊन स्वस्थ बसले होते व त्यांचा मनुष्य प्लॅटफॉर्मवर त्यांचा बोजा सांभाळीत उभा होता. त्या मनुष्यास पाहतांच मारखाऊ फाटकवाल्यानें स्टेशनमास्तरास असें सांगितलें कीं, " ज्यानें मला धक्के दिले तो हाच मनुष्य. " हें ऐकतांच स्टेशनमास्तरास आतां आपली शिकार साधणार, असें वाटून ते थोड्या झपाट्यानें चार पावलें टाकून त्यापाशीं येऊन दाखल झाले, व त्याला दटावणी देऊन बोलण्यास सुरुवात करणार तों मास्तरसाहेबांच्या सुदैवानें त्यांची नजर बोजावरील चिठ्यांकडे गेली. त्यांपैकीं एका चिठ्ठीवरील नांव व हुद्दा वाचतांच, मास्तरसाहेबांची गाळण उडाली. त्यांनीं हपिसाकडे ताबडतोब आपला मोर्चा फिरविला, व त्या लाचखाऊ फाटकवाल्याचीच चांगली भोसडपट्टी काढली ! ही **इंडियन रेल्वेंतील मिस्टरी** पाहून वाचकांस कदाचित् मोठा आचंबा वाटणार आहे. पण जर ते रा. सा. मंडलिकाचा सर्वत्र प्रसिद्ध लौकिक, निःस्पृहता, पदरीं आपल्या कोणत्याहि प्रकारचा दोष न येऊं देण्याविषयीं त्यांची दक्षता, व अमर्याद स्वाभिमान लक्षांत आणतील, तर झाल्या गोष्टींत नवल करण्यासारखें कांहींच नव्हतें, असें त्यांस वाटल्यावांचून राहणार नाहीं. कधीं कधीं कांहीं विशेष कारणामुळें विशेष प्रकारचे मोठे स्वदेशापेक्षां परदेशांतच अधिक प्रसिद्ध होतात, व रावसाहेब मंडलिक यांचा बऱ्याच अंशीं तसाच प्रकार होता. शिवाय, रावसाहेब सुप्रीम लेजिस्लेटिव कौन्सिलचे मेंबर असतां, ते कलकत्त्यास जाव-यास निघाले म्हणजे कोणत्याहि स्टेशनवर त्यांची कोणत्याहि प्रकारची गैरसोय न होऊं देण्याबद्दल सर्व ठिकाणच्या स्टेशनमास्तरांस हिंदुस्थान सरकारकडून, त्या त्या कंपन्यांच्या मॅनेजरांच्या द्वारें वटहुकूम सुटत असे, हें आम्ही डोळ्यानें पाहिलें आहे. तेव्हां, प्रस्तुत आख्यायिकेंतील बाबू स्टेशन-

मास्तरानें जें वर्तन केलें तेंच त्यास योग्य होतें, असें कोण म्हणणार नाहीं ? असो. या मजेदार विषयांतराबद्दल वाचकांची क्षमा मागतों व उत्तर हिंदुस्थानांतील आगगाड्यांत हजारों यात्रेकरू सांगतात त्याप्रमाणें खरोखरी लांचलुचपतीचा तमाम कारखाना चालू असेल तर त्या कंपन्यांच्या अधिकाऱ्यांनीं ते प्रकार बंद करण्याविषयीं प्रयत्न करणें जरूर आहे अशी इच्छा प्रदर्शित करतों. पण ही गोष्ट त्यांच्या शक्तीच्या बाहेर असल्यास सरकारनें तींत आपलें मन अवश्य घातलें पाहिजे.

आमच्या इलाख्यांतील कंपन्यांचे अधिकारी इतके निगरगट्ट नाहींत. कधीं लोकमत, कधीं सरकारचा दपटशा व कधीं खुद्द त्यांचा सदसद्विवेक मिळून त्यांच्या हातून विशेष निंद्य असें सहसा कांहीं होत नाहीं. तथापि कंपनीचा अंमल नाहींसा झाल्यापासून येथील राजव्यवस्थेची जी बासलात झाली आहे, तिचीच छाया या कंपन्यांच्या कारभारावर पडली आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. ज्याप्रमाणें हिंदुस्थान सरकाराविरुद्ध सेक्रेटरी ऑफ स्टेटकडे तक्रारी नेऊन कांहीं फायदा होत नाहीं; कारण मोठमोठ्या बाबतींत हिंदुस्थान सरकार जें करतें तें बहुधा त्या अधिकाऱ्यांच्या व इंग्लिश प्रधानमंडळीच्या सल्ल्यानें किंवा संमतीनेंच करतें, त्याप्रमाणें येथील कंपन्यांचें व हिंदुस्थान सरकाराचें किंवा सेक्रेटरी ऑफ् स्टेटचें आंतस्थ सूत्र एकच असल्यामुळें, या कंपन्यांविरुद्ध प्रांतिक किंवा मुख्य सरकारकडे केलेल्या तक्रारीपासून म्हणण्यासारखा फायदा होत नाहीं. हिंदुस्थान सरकार व सेक्रेटरी ऑफ् स्टेट या कंपन्यांस बहुतेक नियम घालून देतात; व त्यांचा प्रतिपाल या कंपन्यांकडून नीट होतो किंवा नाहीं, हें पाहणेंहि त्याच सरकारचें किंवा अधिकाऱ्यांचें काम ! तेव्हां या कंपन्यांच्या व्यवस्थेंत जी विशेष महत्त्वाची चूक दिसून येईल, त्याबद्दल हिंदुस्थान सरकार किंवा सेक्रेटरी ऑफ् स्टेटच विशेष जबाबदार आहेत, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. आपली चूक आपल्या तोंडानें कबूल करून, ती दुरुस्त करण्याचा प्रयत्न करण्यास लागणारें मानसिक धैर्य फार दुर्मिळ असल्यामुळें हिंदुस्थान सरकार येथील रेलवे कंपन्यांच्या अव्यवस्थेंत आपलें लक्ष फारसें घालीत नाहीं. हें अत्यंत स्वाभाविक आहे. शिवाय, आपल्या फायद्याकरितां म्हणून आज ज्या गोष्टी कंपन्या करीत आहेत, त्यांपासून पुढें

आपलाहि फायदा होण्याचा संभव आहे, अशी आशा हिंदुस्थान सरकारास असल्यामुळें लोकांच्या अडचणींकडे दुर्लक्ष करण्यास हा मानीव स्वार्थ आणखी एक बलवत्तर कारण होत असेल, हें खरें. कसेंहि असो, येथील रेलवे कंपन्यांची असावी तशी स्थिति नाहीं. आणि ती तशी नसल्यामुळें ज्या आम्हांस मोठा त्रास सोसावा लागतो त्या आम्हीं त्या कंपन्यांच्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या व सरकारच्या नजरेस ती आणण्याचा प्रयत्न केला नाहीं, तर तिची सुधारणा होणें अशक्य आहे. तेव्हां या इलाख्यांतील जी. आय्. पी. आर. व एस्. एम्. आर. या दोन कंपन्यांच्या व्यवस्थेंत ज्या कित्येक उणिवा आमच्या पाहण्यांत किंवा ऐकण्यांत आल्या आहेत, त्या त्या कंपन्यांच्या अधिकाऱ्यांच्या नजरेस आणण्याचा प्रयत्न करतों.

कोणत्याहि कारखान्याचें काम नीट चालण्यास त्यांतील नोकर संतुष्ट असले पाहिजेत. पण आमच्या दोनहि रेलवे कंपन्यांत शेंकडा पांच नेटिव नोकर संतुष्ट निघतील किंवा नाहीं याचा आम्हांस संशय आहे. या कंपन्यांचा कंजूषपणा हा या असंतोषाचें कारण होय. युरोपांतील लोक ज्यू लोकांच्या द्रव्यलोभाची, व हिंदुस्थानसरकार येथील मारवाडी लोकांच्या द्रव्यलोभाची नेहमीं निंदा करीत असतात. पण आमच्या या दोन्ही रेलवे कंपन्या कोणत्या पाहिजेत त्या मारवाड्यास किंवा मारवाड्याच्या कंपनीस लोभीपणांत मागें हटवतील अशी आमची पक्की खातरी आहे ! हिंदुस्थान सरकार या कंपन्यांस इतकें लोभी कां होऊं देतें, हें समजत नाहीं. इतका कंजूषपणा करून, या कंपन्यांचा धंदा नेहमीं फायदेशीर होता तर मग त्या कंजूषपणाच्या वतीनें कांहींतरी बोलतां येतें. हिंदुस्थानांतील रेलवे कंपन्यांना हिंदुस्थानच्या तिजोरींतून प्रतिवर्षी ग्यारंटीड इंटरेस्टबद्दल म्हणजे ठरीव व्याज पाडून देण्याबद्दल बरीच रक्कम द्यावी लागते. तेव्हां एकंदरीनें येथील आगगाड्यांचें काम सध्यां आंतबट्ट्यानें चाललें आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. हें जर खरें असेल तर तिजोरीस आणखी थोडा चट्टा लावून घेऊन, रेलवेकडील नोकरांचा दुवा तरी सरकारनें कां घेऊं नये ? यावर कदाचित् कोणी असें उत्तर देईल कीं, " एकाला बुडवून, एकाला तारण्यांत किंवा एकाला दुखवून दुसऱ्याला सुखविण्यांत पुण्य नाहीं. किंवा

फायदा नाहीं. रेल्वेकडील नोकरांना संतुष्ट राखण्यासाठीं, रयतेवरील कराचा बोजा वाढविणें न्याय्य नाहीं. ” असें जर कोणाचें उत्तर असेल तर त्यांतील न्याय्यता आम्ही कबूल करतों, आणि उलट असा प्रश्न विचारतों कीं, सरकार आपल्या पदरच्या नोकरांच्या संतोषासाठीं तरी इतकी पर्वा कां करतें ? त्यांच्या संतोषासाठीं गरीब रयतेवर कराचा येवढा बोजा लादणें हेंहि न्याय्य नाहीं. सरकार आपल्या पदरच्या नोकरांस जो पगार देतें, किंवा नोकरीच्या संबंधानें ज्या सवलती देतें, त्याहून बऱ्याच कमी पगारावर व अधिक कडक अटींवर नोकर मिळण्याचा संभव आहे. असें असून होईल तितका कमी पगार व ठेवतील तितक्या कडक अटी सरकार स्वतःच्या नोकरांच्या संबंधानें कां ठेवीत नाहीं ? याचें उत्तर एकच आहे, आणि तें हें कीं, असंतुष्ट, भिकार, व हपापलेल्या नोकरांकडून आपली हवीतशी नोकरी होणार नाहीं, व एकंदरीनें अशा प्रकारच्या काटकसरीपासून आपला नफा न होतां उलट नुकसान होण्याचा संभव आहे, अशी सरकारची पक्की खातरी आहे. पण याच खातरीचा उपयोग सरकार रेल्वे कंपन्यांचे नोकर संतुष्ट राखण्याकडे करीत नाहीं हा केवढा चमत्कार आहे ! रेल्वे कंपन्यांसाठीं कायदे करणें, आणि रेल्वे कंपन्यांच्या अधिकाऱ्यांनीं केलेले पोटनियम मंजूर करणें, ही जर सरकारच्या अधिकारांतली गोष्ट आहे, तर स्वतःच्या नोकरांप्रमाणें रेल्वे कंपन्यांचें नोकरहि संतुष्ट राहतील, अशी व्यवस्था करणें सरकारास काडीमात्र अशक्य नाहीं, असें आम्हांस वाटतें. तसेंच, ज्या-प्रमाणें स्वतःचे नोकर संतुष्ट राखल्यानें सरकारचा फायदा होत आहे, त्या-प्रमाणें रेल्वे कंपन्यांचे नोकर संतुष्ट राखल्यास या कंपन्यांस सध्यांपेक्षां अधिक फायदा होऊं लागेल, व त्या मानानें या कंपन्यांच्या संबंधाचा आपल्या मानेवरील बराच बोजा कमी होईल, असें सरकारास विचाराअंतीं दिसून आल्यावांचून राहणार नाहीं. जशी सरकारची तशीच या रेल्वे कंपन्यांची एक मोठी चूक होत आहे. ती ही कीं, युरोपिअन लोकांबरोबर थोड्या पगारावर काम करणारे नेटिव लोक मिळत असून, वाजवीपेक्षां फाजील युरोपिअन लोक भारी पगारावर या कंपन्या आपल्या नोकरींस ठेवतात. या संकुचित देशाभिमानामुळें व आपल्या देशाचें खरें हित कशांत आहे हें नीटपणें न समजल्यामुळें, हिंदुस्थान सरकाराप्रमाणेंच या कंपन्याहि

आपलें अतोनात नुकसान करून घेत आहेत. एकंदरीनें साधेल तितक्या नेटिव लोकांसच आपल्या नोकरींत ठेवणें यांतच आपलें विशेष व दीर्घकाल टिकणारें हित आहे, हें जेव्हां या कंपन्यांस व हिंदुस्थान सरकारास कळूं लागेल, तेव्हां या कंपन्यांचे कारखाने आणि हिंदुस्थानची राज्यव्यवस्था नीट चालूं लागणार आहेत! एकटा युरोपिअन कधीं कधीं पन्नास नेटिवांचें अन्न गट्ट करून बसतो! व काम म्हणाल तर दोन नेटिवांइतकें देखील होण्याची मारामार! ज्या कामास लायक नेटिव मिळत नसतील तीं करण्यास युरोपिअन लोक अलबत लावावे. पण अशीं कामें फार थोडीं आहेत. गार्ड्स, ड्रायव्हर्स, पाहिजे त्या दर्जाचे स्टेशन मास्तर–वगैरे चट् साऱ्या नोकरांच्या जागीं रेलवे कंपन्यांनीं नेटिव लोक कां नेमूं नयेत, हें आम्हांस समजत नाहीं. तिकिटें कापण्यास, तिकिटें तपासण्यास, तिकिटें पाहून उतारू लोक सोडण्यास, किंवा अशाच प्रकारचीं इतर क्षुल्लक कामें करण्यास भारी पगाराचीं उद्धट युरोपिअन पोरें कशाला पाहिजेत? रेलवे कंपन्या आपल्या पदरच्या युरोपिअन नोकरांची संख्या बरीच कमी करतील तर नेटिव नोकरांचे पगार वाढवितां येऊन, शिवाय त्यांस बराच खर्चहि वाचवितां येणार आहे. रेलवे कंपन्यांनीं कोणत्या कामाबद्दल किती पगार द्यावा, आणि किती तास नोकरी घ्यावी, याविषयीं कांहींच नियम नाहींत, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. आमच्या **सदर्न मराठा रेलवे** कंपनींतील भिकार पगारांसारखे पगार तर कोठेंहि नाहींत. पण या सर्व रेलवे कंपन्यांची आपल्या नोकरांकडून कष्टी नोकरी घेण्यात केवढी सक्ति असते! येवढयाशा चुकीबद्दल आठ आणे किंवा रुपयाचा दंड कसा ठेवलेला! अशा सक्तीनें ज्यांच्यापासून काम घ्यावयाचें, त्यांना आठ दिवसांतून विश्रांतीचा एखादा दिवस मिळत असता, सणावारीं आळीपाळीनें सुटी देण्याची व्यवस्था केली असती, कामाच्या नेटाच्या दिवसांत अधिक पगार देण्यांत येतो, वर्षांतून महिनाभर हक्काची रजा मिळती, विशेष अडचणीच्या प्रसंगीं फार खटपट न करितां **कॅझुअल लीव्ह** देण्यांत येती, कंपनीची नोकरी बजावीत असतां एखाद्या अवयवास पंगुपणा येऊन, काम करण्यास असमर्थता आली तर बरेंच **कांपेन्सेशन** मिळतें, व इमानानें नोकरी करतां करतां वार्धक्य येऊन, कांहीं वर्षें विनकष्टांत आयुष्य घालविण्याचा

प्रसंग आला असता, थोडेंबहुत पेन्शन किंवा बरीच ग्रॅचुइटी देण्याचा परिपाठ असता, तर लहान पगारांबद्दल किंवा सक्तीच्या नोकरीबद्दल, आम्हीं विशेष कुरकुर केली नसती. पण रेल्वेची नोकरी म्हणजे शुद्ध गुलामगिरी होऊन बसली आहे! अगदीं हलक्या स्टेशनावरील स्टेशन मास्तराच्या किंवा तारमास्तराच्या कर्तव्यपरतेवर शेंकडों लोकांचे प्राण अवलंबून असतात! असल्या गरीब लोकांच्या शिरावर येवढी जबाबदारी टाकली असून, त्यांना पोटभर अन्न मिळूं नये, आठवड्यांतून दोन पैसे मागें टाकतां येऊं नयेत, वर्षांतून महिनाभर हक्काची रजा मिळूं नये, एक दिवस विश्रांति मिळूं नये, वीस-पंचवीस वर्षें इमानेंइतबारें नोकरी केल्यावर लहानशा पेनशनाची आशा असूं नये, व हातपाय लुला झाला असतां कसलाहि आधार असूं नये ही किती कष्टावह, व किती निर्दयपणाची सेवा आहे बरें! मुंबई, भुसावळ, किंवा जबलपूर—अशा मोठमोठ्या स्टेशनांवरील नोकरांस किती हाल सोसावे लागतात, याची वाचकांस कल्पना देखील करतां येणार नाहीं. विशेषतः कल्याण व मुंबई यांच्या दरम्यान असलेल्या एखाद्या स्टेशनावर नोकरी करून उदरनिर्वाह करण्यापेक्षां अन्नावांचून उपाशीं मरणें देखील बरें, असें कित्येकांस वाटत असेल! या स्टेशनांच्या दरम्यान व्यापाराच्या हंगामाच्या दिवसांत कमींत कमी दीडशें गाड्या येत जात असतील; म्हणजे प्रत्येक तासास सुमारें पांच किंवा सहा गाड्या पडतात, अथवा दर दहा किंवा बारा मिनिटांस एक गाडी पडते. कामाच्या अशा रगाड्यांत व कोंकणांतल्या भिकार हवेंत भर उन्हाळ्यांत बारा तास नोकरी करणें किती कठिण आहे बरें? नोकरी करणारांचीं शरीरें ओतीव लोखंडाचीं केलीं असलीं तरी तीं सुद्धां चारसहा महिन्यांत झिजून जाऊन मोडकळीस येतील असें वाटतें! मग हाडामांसाच्या माणसांची कथा काय! पण या गोष्टीकडे आमच्या कांडरसाहेबांचें लक्ष कधीं गेलें आहे काय? कशाला जाईल? हवे तितके नेटिव लोक पैदा होत आहेत, तोंपर्यंत ते या हृदय-भेदक स्थितीकडे कशाला पाहतील? अशा रीतीनें कंपनीच्या नोकरांकडून सक्तीची नोकरी घेण्यांत आपण कंपनीच्या भागीदारांचा मोठा फायदा करीत आहों असें कदाचित् त्यांस वाटत असेल. पण हा त्यांचा व इतरांचा शुद्ध भ्रम आहे. मनुष्य कितीहि प्रामाणिक व कष्टाळू असला तरी त्याच्या

काम करण्याच्या सामर्थ्यास सीमा आहे. त्या सीमेच्या बाहेर त्यास ताबललें असतां, नाइलाजामुळें त्याच्या हातून आपल्या कर्तव्याची हेळसांड होते, व त्यामुळें मालकास हजारों रुपयांचें नुकसान सोसावें लागतें, हें परवां कुर्ला येथें घडलेल्या अपघातासारख्या अपघातावरून अगदीं लहान पोराच्या देखील लक्षांत येण्यासारखें आहे. पण अतिलोभानें, मिथ्या देशाभिमानानें, नैसर्गिक अनुकंपाभावानें, आणि उदार शिक्षणाच्या शून्यतेनें ज्यांच्या दर्शनास अंधत्व आलें आहे, त्यांना मनुष्यांच्या कल्याणाचा खरा मार्ग कोठून दिसणार ? व दुसऱ्यांनीं दाखविला तर त्यांस तो पसंत तरी कसा पडणार ? रेलवे कंपन्या हक्काची रजा तर देतच नाहींत, पण कामाची मंदी असल्यास बिनपगारी चारदोन महिन्यांची रजा घेण्यास भाग पाडतात, असेंहि ऐकलें आहे. हें खरें असेल तर अतिशय निर्घृण मारवाड्याहूनहि या कंपन्या निर्घृण नाहींत, असें कोण म्हणूं शकेल ?

येथपर्यंत रेलवेकडील नोकरांच्या कर्मकथेची दुःखकारक कहाणी सांगितली. आतां या प्रांतांतल्या रेलवेंतील तिसऱ्या क्लासानें प्रवास करणाऱ्या उतारूंच्या हालांविषयीं चार शब्द लिहून फारच लांबलेल्या या चऱ्हाटास गांठ मारतों ! हे हाल अनेक प्रकारचे आहेत. प्रत्येक कंपार्टमेंटांत " आठ किंवा दहा उतारू नेणें " अशीं ढोबळ अक्षरें लावलेलीं असतात. पण यांनीं घालून दिलेल्या नियमाच्या प्रतिपालनापेक्षां त्याचें उल्लंघनच अधिक वेळां होतें, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं ! गाडी सोडण्याच्या गर्दीत स्टेशन मास्तर किंवा पोलिस शिपाई 'चलाव' असा दरडावणीचा शब्द उच्चारून बकऱ्यांप्रमाणें डब्यांत माणसें कोंबून धाडदिशीं दार लावतो, तेव्हां डब्यांतील लोकांस अशा जुलमामुळें किती त्रास होत असेल याची कल्पनाहि त्यांच्या मनांत येत नाहीं. पण या त्रासाची जबाबदारी सर्वथैव स्टेशन मास्तरच्या व पोलिसाच्या शिरावर लादण्यासहि आम्ही तयार नाहीं. उतारू लोक अप्पलपोटेपणा सोडून ठरीव संख्या, ठरीव जागेंत, लबाडी न करतां बसूं देतील, व अधिकार नसतां अरेरावी न करतील, तर चारदोन डबे अधिक लावल्यानें यांसंबंधाचे हाल चुकणार आहेत. पण दिवाबत्ती, पाणी व वेटिंगरूम्स यांसंबंधाच्या उणीवा कंपन्यांनींच दूर केल्या पाहिजेत. पावसाळ्यांत आश्रयाच्या जागेची, उन्हा-

ल्यांत सर्वकाळीं पाण्याची, आणि सर्व ऋतूंत रात्री ढळढळीत दिवे असण्याची फार आवश्यकता आहे. यासंबंधानें जी. आय्. पी. आर. व एस्. एम्. आर. या दोन्ही कंपन्यांनीं बरीच सुधारणा केली पाहिजे. या दिवसांत प्रत्येक स्टेशनवर उतारूंच्या प्रत्येक गाडीस पाणी पुरविलें पाहिजे. थर्ड क्लासांत लघवीची सोय केली असतां, आमचे अडाणी लोक अनर्थ घाण करतील, तेव्हां त्यासंबंधानें सध्यां जी व्यवस्था आहे, तीच बरी आहे, असें आम्हांस वाटतें. कदाचित् बायकांच्या डब्यांपुरती तेवढी सोय करणें जरूर आहे. पण यासंबंधानें आम्हांस दुसरी एक सूचना करावयाची आहे. ती ही कीं, रेलवे कंपन्यांनीं सर्व वर्गांचें भाडें जरी बरेंच उतरलें आहे तरी त्यांतल्या त्यांत एक मोठी सुधारणा करण्यास चांगली जागा आहे. कांहीं दिवस जी. आय. पी. आरनें ही सोय केली होती, पण ती फिरून रद्द कां केली हें समजत नाहीं. ती आणखी एकवार अंमलांत आणून तीपासून बराच अनुभव घेऊन पाहावा, अशी आमची सूचना आहे. साधारणपणें सेकंड क्लासाचें तिसऱ्या वर्गाच्या अडीचपट भाडें द्यावें लागतें. आमच्या मतें हें अंतर फार आहे. या अंतरामुळें सामान्य ऐपतीच्या मनुष्यास, बसावें तर स्वर्गांत, नाहीं तर पाताळांत, असें होतें. एक तर सेकंड क्लासाचें भाडें थर्ड क्लासाच्या दुप्पट असावें, किंवा तसें करणें इष्ट वाटत नसल्यास, सेकंड व थर्ड यांच्या दरम्यान थर्ड क्लासाच्या दीडपट भाड्याचा एक **इंटरमीजियेट** क्लास असावा. हा क्लास उत्तर हिंदुस्थानांतील पुष्कळ गाड्यांस असतो. अनेक क्लास केल्यानें हिशोब ठेवण्यास व व्यवस्था राखण्यास फार त्रास पडतो, हें आम्ही कबूल करतों; पण तसा क्लास नसल्यामुळें मध्यम प्रतीच्या लोकांची फार गैरसोय होत असून, कंपन्यांचेंहि बरेंच नुकसान होत आहे असा आमचा समज आहे. तेव्हां दोन्ही कंपन्यांचे अधिकारी नीट विचार करतील अशी आशा करतों. कंपन्याच्या अधिकाऱ्यांनीं प्रवाशांच्या दाखविलेल्या गैरसोई आणि आपल्या पदरच्या नोकरांच्या तक्रारी दूर केल्या तर ठीकच आहे, नाहींतर स्वतः त्यांनीं व त्यांच्या वतीनें लोकांनीं सरकारकडे दाद मागितली पाहिजे. आज नाहीं उद्यां, सरकार या तक्रारींचा विचार करील; निदान त्याची चौकशी करण्याकरितां कमिशन तरी नेमील, अशी आम्हांस खातरी आहे.

मांडवल गेलें; व्यापार गेला ! : : : : ८

ज्याप्रमाणें शरीराला अन्नाची त्याप्रमाणें व्यापाराला मांडवलाची आवश्यकता आहे. ज्या देशांत मांडवल नाहीं, तेथें व्यापार कोठून चालणार ? मुसलमान लोकांनीं येथें अनेक शतकें राज्य केलें. पण त्यांच्या त्या दीर्घकालीन अंमलानें आम्ही जितके डबघाईस आलों नाहीं, तितकें या शतसांवत्सरिक ब्रिटिश अंमलानें आलों आहों. याचें कारण उघड आहे. तैमूरलंग, झेंगीजखान, गिझनी महंमद यांनीं या देशावर ज्या स्वाऱ्या केल्या, त्यामुळें आमचें अतोनात नुकसान झालें हें खरें आहे. पण तें नुकसान, ब्रिटिश अंमलामुळें आमचें जें नुकसान होत आहे त्यापुढें कांहींच नाहीं, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. मुसलमान लढवय्यांनीं जें द्रव्य लुटून नेलें तें सांचविलेलें द्रव्य होतें. त्याचा व्यापाराशीं तादृश संबंध नव्हता. शेंपन्नास वर्षांनीं एखादी झुंड येऊन कोटि दोन कोटि रुपयांची लूट घेऊन गेली तर ती-पासून होणारें नुकसान आणि प्रतिवर्षीं उत्पादक संपत्तीपैकीं बाहेर जात असलेल्या दहापांच कोटींपासून होत असणारें नुकसान यांची साम्यता कोठून होणार ! तसेंच हेंहि ध्यानांत ठेवणें जरूर आहे कीं, मुसलमानांचा अंमल येथें कायम झाल्यापासून, येथला पैसा बहुधा बाहेर गेला नाहीं. इंग्रजांप्रमाणें मुसलमान पिशवी भरली कीं विलायतेस पळणारे नसल्यामुळें, त्यांच्या अंमलापासून द्रव्यदृष्ट्या आमचें म्हणण्यासारखें नुकसान झालें नाहीं. आतांप्रमाणें त्या वेळेस मोठमोठ्या हुद्यांच्या जागा जिंकणाऱ्यांच्या जातभाईस मिळत असत. परतु त्यांचें नेहमींचें राहणें येथें पडल्यामुळें, त्यांचा सारा खर्च येथेंच होत असे व त्यामुळें व्यापारधंदा करणाऱ्या लोकांस किंवा कारागीर लोकांस मोठें नुकसान झाल्यासारखें वाटत नसे. मशीदीचे दगड घडविणें; किंवा देवळाचे दगड घडविणें; ताजमहाल बांधणें किंवा काशीविश्वेश्वराचें देऊळ बांधणें; पेशव्यांसाठीं शालजोड्या विणणें किंवा बादशहाकरितां मोलाचे गालीचे तयार करणें, मस्तानीसाठीं निवडक जवाहीर विकणें किंवा नूरजहानच्या सांगण्यावरून सारा देश धुंडा-ळून पाचेचे सर्वोत्कृष्ट खडे पैदा करणें—यांत त्या त्या कारागिरांस किंवा व्यापाऱ्यांस विशेष भेद वाटला नसेल, हें उघड आहे. पण सध्यांची स्थिति

तशी नाहीं. इंग्लिश लोक ज्या वस्तू वापरतात, त्यांपैकीं बहुतेक इंग्लंडाहून येतात. इतकेंच नाहीं, तर त्यांच्या यंत्रकृत वस्तू आमच्या हस्तकृत वस्तूंहून अधिक सवंग व सफाईदार असल्यामुळें, आमच्या उपयोगास लागणाऱ्या वस्तूंपैकीं अनेक वस्तूहि आम्ही इंग्लंडापासूनच खरेदी करतों. यामुळें येथील कारागिरांस हवें तितकें काम मिळेनासें झालें आहे. याशिवाय, ज्या खर्चाबद्दल आम्हांस एका कवडीचाहि मोबदला मिळत नाहीं, असाहि पुष्कळ खर्च होत आहे. या सर्व खर्चाचा **'होम चार्जीस्'** या नांवाखालीं समावेश करण्यास हरकत नाहीं. यांत हिंदुस्थानास असलेल्या कर्जाबद्दल व्याजाची जी रक्कम प्रतिवर्षी इंग्लंडास पाठवावी लागते ती; नोकरी आटोपून किंवा सोडून गेलेल्या नोकरांचीं पेन्शनें; सेक्रेटरी ऑफ् स्टेटच्या कौन्सिलाचा खर्च आणि यांसारख्या ज्या इतर बाबी आहेत त्या येतात. या सर्वांबद्दल गेल्या वर्षी सेक्रेटरी ऑफ् स्टेट यानें आम्हांपासून **तेवीस कोट रुपये** घेतले! हिंदुस्थानच्या काळीचा एकंदर वसूल **एकोणीस कोटि रुपये** आहे. तेव्हां हिंदुस्थानच्या जमिनीचें सारें उत्पन्न जरी त्या प्रचंड अधिकाऱ्यांस अर्पण केलें तरी देखील त्यांचें पोट भरत नाहीं, हें उघड आहे. त्यांचें समाधान होण्यासाठीं आणखी **चार कोटि रुपये** कोठून तरी काढून द्यावे लागतात! म्हणजे हिंदुस्थानच्या नक्त उत्पन्नापैकीं पक्कें अर्धें उत्पन्न इंग्लंडांत जात असून, त्याबद्दल आमचा काडीचा देखील फायदा होत नाहीं; व असा क्रम कमीअधिक प्रमाणानें आज शंभर वर्षें चालला आहे! या गोष्टी ज्याला समजल्या असतील त्याला 'आम्ही इतके दारिद्री कशासाठीं' हें तेव्हांच कळून येणार आहे. इंग्लिश लोक मोठे उद्योगी, कल्पक, साहसी व बुद्धिमान् आहेत, व या गुणांमुळेंच त्यांनीं आपला देश सुवर्णमय करून टाकला आहे, हें निर्विवाद आहे. तथापि या पुराण सुवर्णभूमींतील बरेंच सुवर्णहि त्यांच्या संपत्तिमत्त्वास कारण झालें आहे, हें त्यांचें त्यांनाच कबूल करावें लागेल. पण ज्या मानानें ते आमच्या देशांतून प्रतिवर्षी उत्पादक संपत्ति तिकडे नेत आहेत, त्या मानानें आमची कंगालता अधिकाधिक दाट होत जाऊन, आमचे व्यापार बंद पडत चालले आहेत; पोटभर अन्न व अंगभर वस्त्र न मिळाल्यामुळें, नाना तऱ्हेचे रोग वाढत चालले आहेत; रोग आणि उपासमार यांच्यामुळें

आम्ही व्यथित होऊन आमच्या तोंडावर अवकळा येत चालली आहे; आणि प्रतिवर्षी रक्तपितीसारख्या महारोगग्रस्तांची व इतर जातींच्या रोग्यांची संख्या वाढत जाऊन, त्याच प्रमाणानें मृत्युसंख्याहि वाढत चालली आहे. इंग्लिश लोक या भयंकर स्थितीच्या संबंधानें येथून पुढें पूर्ववत् डोळेझांक करतील तर उभय देशांवरहि मोठ्या संकटाचा प्रसंग गुदरून त्यामुळें उभय देशांतील लोकांचेंहि अज्ञातपूर्वक नुकसान होणार आहे ! ज्याप्रमाणें झाडाच्या चारदोन फांद्यांवर थोडीशी टवटवीत पालवी, व दहापांच फळें दृष्टीस पडतात; पण बारकाईनें त्यांकडे पाहिलें तर बुडख्यापासून शेंड्यापर्यंत तें किड्यांनीं पोखरून टाकिलें आहे, व थोड्याशा जोराच्या वाऱ्यानें एकदम मोडून पडण्यासारखें झालें आहे, असें दिसून येतें, त्याप्रमाणें या देशाची अवस्था झाली आहे. मुंबई, कलकत्ता किंवा मद्रास यांच्यासारख्या दहापांच टवटवीत शहरांवरून, किंवा लाख दोन लाखांत जो एखादा दुसरा खरा सुखवस्तु इसम दृष्टीस पडतो त्यावरून, चहूंकडे तशीच अबादानी असेल असें अनुमान करणें हा शुद्ध भ्रम होय. **सर रिचर्ड टेंपलसारखे** जे गृहस्थ जाणूनबुजून इंग्लिश पार्लमेंटांत व इंग्लिश लोकांस या मिथ्या भ्रमांत पाडीत आहेत, ते इंग्लंडचें अपरिमित नुकसान करीत आहेत, व या त्यांच्या अपराधाबद्दल उभय लोकांस भारी दंड द्यावा लागणार आहे. तेव्हां हा प्रसंग टाळण्यासाठीं आम्हीं आपली खरी स्थिति इंग्लिश लोकांच्या नजरेस आणणें हें जितकें आमचें कर्तव्य आहे, तितकेंच इंग्लंडाचें खरें हित चिंतणाऱ्या आंग्लतनयांचेंहि आहे.

येथील बहुतेक उत्पादक भांडवल प्रतिवर्षी इंग्लंडास जाऊन येथील उद्योगधंदा नष्ट झाल्यामुळें येथील काम करणाऱ्या लोकसंख्येची कशी स्थिति झाली आहे, हें कोणास थोडक्यांत समजून घेण्याची इच्छा असेल तर त्यांनीं पुढील आंकडे लक्ष लावून वाचावे. हिंदुस्थानांतील शंभर मनुष्यांपैकीं ८६ मनुष्यांचा संबंध शेतकीशीं आहे; इंग्लंडांत १४ चा आहे. गिरण्या वगैरे कारखान्यांत, हिंदुस्थानांतील लोकसंख्येपैकीं शेंकडा १२ माणसें असतात; इंग्लंडांतील लोकांपैकीं अशाच कामांकडे शेंकडा ३० असतात, आणि इतर सर्व प्रकारच्या उद्योगांमुळें इंग्लंडांत शेंकडा **पंचावन्न** इसमांस जें काम मिळतें, तें येथें जेमतेम दोन इसमांस मात्र मिळतें ! अशा

स्थितींत दुष्काळ आल्याबरोबर, लाखों लोकांस अन्नान्न करीत परलोक-प्रयाण करावें लागतें, यांत कांहीं नवल आहे काय ? आमच्या व्यापाराची ही हृदयभेदक स्थिति समंजस इंग्लिश लोकांपुढें आणिली म्हणजे ते असा अभिप्राय देतात कीं, हिंदुस्थानची व्यापारवृद्धि झाली पाहिजे. तीवांचून दुसरा तरणोपाय नाहीं ! पण ही व्यापारवृद्धि कशी होणार, याचा मात्र विचार करण्यास कोणीं धजूं शकत नाहीं ! कारण तो करूं लागलें कीं, इंग्लंडच्या व्यापारावर थोडीबहुत गदा येईल, निदान त्याला थोडाबहुत तात्कालिक तरी धक्का पोहोंचेल, अशा साधनांचा उपयोग केल्याशिवाय, हिंदुस्थानच्या व्यापारधंद्यास सांप्रत स्थितींत उत्तेजन देणें अशक्य आहे, हें दिसून येतें. तसें करण्याची आजमित्तीस कोणाची प्राज्ञा आहे ? परोपकाराच्या लांब लांब गप्पा मारणें फार सोपें आहे ! व्यक्तीपेक्षां राष्ट्रास ही गोष्ट विशेष तऱ्हेनें लागू पडते. इंग्लंडानें आमचे व्यापार आटोपले असल्यामुळें, आमचें केवढें नुकसान होत आहे, हें जोंपर्यंत इंग्लंडचा माल येथें खपत आहे तोंपर्यंत इंग्लिश व्यापारी मनांत कशासाठीं आणतील ? ज्या वेळेस येथें एखादा मोठा दुष्काळ पडून, किंवा **टाइम्स ऑफ् इंडिआनें** म्हटल्याप्रमाणें, दारिद्र्यानें पिळून काढलेल्याला व भुकेनें गांजून गेलेल्या लोकांचें एखादें प्रचंड बंड होऊन, त्यांच्या व्यापारास एकाएकीं मोठा धक्का बसेल, व कोट्यवधि रुपयांचें नुकसान होईल, तेव्हां कोठें त्यांचे डोळे उघडणार ! तसें नसेल तर येथील व्यापाराची वृद्धि करणें काय कठिण आहे ? एकट्या कापसाच्या व्यापारास थोडेंसें उत्तेजन दिलें तरी देखील आम्हांस आलेली अन्नान्नदशा कांहीं वर्षें दूर होणार आहे. इतकेंच नाहीं, तर अफूचा व्यापार बंद झाल्यास हिंदुस्थानच्या जमाबंदीच्या तटांत जें पांचसात कोटींचें अवाढव्य भगदाड पडण्याचा रंग दिसत आहे तेंहि बऱ्याच अंशीं भरून काढतां येणार आहे. अशा प्रसंगीं इंग्लंडहून येणाऱ्या कापडावर जबर जकात ठेवण्यास काय हरकत आहे ? तसें केल्यास, जमाबंदीस बरीच मदत होऊन, येथील कापसाच्या कारखान्यांसहि बरीच मदत होणार आहे. वास्तविक पाहतां कापसाची, मजुरांची व कापसाच्या कारखान्यांत लागणाऱ्या भांडवलाची आमचेपाशीं इतकी समृद्धि आहे कीं, जर उत्पन्न केलेला माल हटकून खपेल अशी आमची खात्री होईल, तर भरतभूमीस

आपली लाज झांकण्यासाठीं इंग्लंडचा धांवा करावा लागणार नाहीं. इतकेंच नाहीं, तर या व इतर खंडांत ज्या भूमिका उघड्या पडल्या असतील, त्यांच्या शरीरांवर ही भरतभूमि, आपलें एक अंगुष्ठ देखील उघडें पडूं न देतां, हवीं तितकीं वस्त्रें घालील! पण लँकेस्टरच्या व्यापाऱ्यांनीं हिंदुस्थान सरकारास असें करूं देणें म्हणजे स्वार्थरूप बाभळीच्या झाडाला अघटित घटनेनें फणस किंवा आंबे येण्यासारखें होय!

खुळे रे खुळे! अथवा बहिष्काराचें शुष्क अवडंबर! : : : : ९

या पुण्यांतील रिकामटेकड्या लोकांना मधून मधून तऱ्हेतऱ्हेचीं फेंफरीं येत असतात! पुनर्विवाहाचा दंगा, दयानंदांशीं वदंळ, संमतीच्या बिलाविरुद्ध कंठशोष, व सध्यां चालू असलेली बहिष्काराची धामधूम हीं या फेंपऱ्यांचीं कांहीं ठळक उदाहरणें होत! वृद्धापकाळ येऊन ठेपला; कर्तृत्वशक्तीचा लय झाला; गात्रांवर स्वामित्व चालेनासें झालें; अधिकार नष्ट झाला; आणि सरकारनें दिलेल्या पेन्शनावर, अथवा जो थोडाबहुत कुणगा केला असेल त्यावर, किंवा प्रपंचभार वाहूं लागलेला कर्ता मुलगा घालील तेवढ्या तुकड्यावर राहण्याचे दिवस आले म्हणजे ज्याप्रमाणें कांहीं म्हातारे अतिशय वटवट करूं लागतात, ज्याच्या-त्याच्यावर तोंड सोडतात, प्रत्येक गोष्टीबद्दल नवीन पिढींतील तरुणांस दोष देतात, व कंटाळवाण्या कटकटीनें मुलांस व सुनांस भंडावून सोडतात आणि सर्वांकडून आपलें हंसें व अपमान करून घेतात, त्याप्रमाणें या पुण्यांतील जुन्या लोकांची गत झाली आहे. पेशवाई बुडाली; स्वराज्य नष्ट झालें; नवीन विद्या, नवीन विचार व नवीन रीतरिवाज नवीन अंमलाबरोबर अस्तित्वांत येऊं लागले; जुन्या आचारांतील व विचारांतील दोष स्पष्टपणें नजरेस येऊं लागून ते अजीबात टाकण्याची किंवा त्यांत सुधारणा करण्याची अवश्यकता वाटूं लागली; धर्माचें, देशाभिमानाचें, स्वकर्तव्याचें खरें स्वरूप समजूं लागलें—इतकें सर्व होऊन चुकलें व तदनुसार नवीन पिढीस वळण लागूं लागलें, तरी आमच्या अभेद्य जुन्या मंडळीस असें वाटत आहे कीं, या देशाची स्थिति जशी साठ किंवा सत्तर वर्षांमागें होती, तशीच आजमित्तीसहि आहे! असें नसतें तर

आकाशाला ठिगळें देण्याचा हा व्यर्थ धंदा त्यांनीं कशाला आरंभि असता ? यांना हें कसें समजत नाहीं, कीं, आपल्या अंगांत कोणत्या प्रकारचें त्राण, योग्यता, व अधिकार न राहिल्यामुळें, ब्राह्मण्य करण्या बहिष्कार घालण्याचे, किंवा कोणाला बाळींत टाकण्याचे दिवस आतां गे उलट हे वेडेपीर ज्यांना बहिष्कार घालण्याचा प्रयत्न करीत आहेत, त्यां कडून ते बहिष्कृत होण्याचा संभव आहे ! कोणत्याहि शिक्षेची भी वाटत असेल तोंपर्यंत ' ती देऊं ' अशी धमकी घालण्यांत, किंवा प्रसं विशेषीं ती प्रत्यक्ष देण्यांत कांहीं अर्थ आहे. पण जर त्या शिक्षेची च कडे थट्टा होऊं लागली असेल, व ती देण्याचा आव घालणारांसच त्र होण्याचा संभव असेल तर त्यांनीं आपण होऊन आपलें हंसें कां करु घ्यावें, हें समजत नाहीं ! पण येवढें समजण्याची अक्कल असती तर 'खुळे ही पदवी कोठून प्राप्त झाली असती ? पहिल्या पद्धतीनें ब्राह्मणप रास्तणें ही गोष्ट आतां आपल्या आहाराबाहेर गेली, हें सत्य या खुळ्यांच ध्यानांत येऊन, नव्या पिढीशीं सलोख्यानें व गोडीगुलाबीनें ते वागूं लाग तील, तरच त्यांची धडगत आहे. नाहींतर व्हायचें तें न चुकतां त्यां मात्र शेवटपर्यंत विडंबन, उपहास, तिरस्कार व अपमान सहन करणें भा पडणार आहे.

ज्या लोकांची धर्मावर खरी श्रद्धा आहे; ज्यांनीं अनेक धर्मग्रंथां अवलोकन करून धर्माविषयीं खोल विचार केला आहे; पण हिंदुधर्मा विशेषत: त्याच्या तंत्रांगांत बराच फेरफार केल्याशिवाय तो अर्वाची विचारी श्रद्धाळूंच्या आदरास पात्र होण्याचा संभव नाहीं, अशी ज्यांच खात्री झाली आहे—अशा लोकांचा स्वधर्मांत मानपुर:सर संग्रह कराव याचा तें सोडून, हे खुळे धर्माभिमानी अशा विचारवान् व श्रद्धावा लोकांस "ब्राह्मो, प्रार्थनापंथी, आर्य समाजिष्ट" अशीं निंदाव्यंजक नां देऊन, त्यांस आपले शत्रु करून घेत आहेत. अर्वाचीन पद्धतीप्रमा शिकलेल्या धर्मशील लोकांची अशी वाट लावण्यापूर्वीं, खुळ्या धर्मवेड्यांनो आपल्या अंगांत आपला धर्म संभाळण्याची काय ताकत आहे याचा नी विचार करा; आग्रहानें, अविचारानें किंवा भुलथापीनें भलतेंच करून बसाल आणि परिणामीं फुकट फशीं पडाल, हें नीट ध्यानांत आणा. हिंदुधर्मांच

जीर्णोद्धार करून, त्याच्या तारुण्यांतलें किंवा ऐन ज्वानींतलें त्याचें मोहक स्वरूप त्याला आणण्याचा जो तुमचा विचार आहे, तो फार प्रशंसनीय आहे; पण तो अंमलांत आणण्यास तुमच्यापाशीं काय सामग्री आहे, याची तुम्हीं कधीं चौकशी केली आहे काय? हिंदुधर्मास उतरती कळा लागण्यास किंवा जीर्ण दशा येण्यास जीं अनेक कारणें झालीं आहेत, त्यांत पाश्चिमात्य शिक्षण मुख्य कारण होय, असें आम्हांस वाटतें. तुमचें मतहि तसेंच असल्यास, अगोदर हें पाश्चिमात्य शिक्षण येथून पिटाळून लावण्याची, निदान त्याला कोलदांडा घालण्याची, कांहींतरी तोड काढली पाहिजे ! या शिक्षणानें जिकडे तिकडे अश्रद्धाच अश्रद्धा करून सोडिली आहे, हें निर्विवाद आहे ! पण हें पेंढार येथून घालवावयाचें कसें ? इंग्रज लोक आमच्या धर्माविषयीं पूर्ण उदासीन आहेत; पण आमच्या शिक्षणाविषयीं, म्हणजे त्यांजकडून आम्हांस जें शिक्षण मिळत आहे त्याविषयीं "तुम्ही उदासीन व्हा," अशी विनंति त्यांस केल्यास ते तिचा आदर करणार नाहींत, असें वाटतें. कारण, त्या महाकारस्थानी लोकांनीं आमच्या धर्मांत प्रत्यक्षपणें हात न घालण्याचें अभिवचन आम्हांस दिलें असल्यामुळें, व त्याचें त्यांच्याकडून म्हणण्यासारखें उल्लंघन कधींहि होत नसल्यामुळें, अप्रत्यक्ष रीतीनें आमच्या धर्मश्रद्धेची रांगोळी करणारें जें व्यावहारिक शिक्षण तें आम्हांस देत आहेत, त्याबद्दल त्यांना दोष देण्यास आम्हांस जागा सांपडत नाहीं ! तेव्हां धर्मविध्वंसक हें पाश्चिमात्य शिक्षण बंद करावयाचें म्हणजे खुद्द इंग्रजांसच येथून हांकून लावण्याची कांहींतरी युक्ति काढिली पाहिजे ! हें करण्यास दोनच उपाय आहेत; **शाप** किंवा **शर**. पैकीं **शर** अथवा **शस्त्रें** हत्यारांच्या कायद्यामुळें आम्हांपाशीं राहिलीं नाहींत ! तेव्हां आतां आमची सारी भिस्त शापावर येऊन ठेपली आहे ! ही शापशक्ति आमच्यासारख्या सुधारकांस अनुकूल नाहीं हें उघडच आहे ! तस्मात् ज्या क्षौरी शास्त्र्यांच्या किंवा दर्दुरानुकारी वैदिकांच्या यज्ञोपवीतांत जोर असेल त्यांनीं आपल्या मंत्रसामर्थ्यानें या फिरंग्यांस खाक केल्याशिवाय, आमच्या सनातन वैदिक धर्माचें संरक्षण होण्याची आशा राहिली नाहीं ! शिव ! शिव ! सनातन वैदिक धर्मा, काय हा घोर प्रसंग तुजवर गुदरला ! कलिप्रभावामुळें मंत्रविद्या अगदीं लयास गेली ! त्यांतल्या त्यांत जीं एकदोन अस्त्रें अद्यापि चालू

आहेत, त्यांचा राजवर्गावर मुळींच परिणाम घडत नाहीं ! आतां या तुझ्या निःसीम भक्तांनीं काय करावें ? **नारायणा**, तुला तरी या मृत्यूच्या दाराशीं बसलेल्या हिंदुधर्माची कांहीं करुणा येऊं दे !

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे।

अशी तुझी प्रतिज्ञा आहे. मग अशी डोळेझांक कां करतोस बरें ? हे सर्वसाक्षी प्रभो, तुझ्या डोळ्यांसमोर जे अनन्वित प्रकार प्रत्यहीं घडूं लागले आहेत, ते तुला दिसत नाहीं काय ? म्लेंच्छांच्या हातीं वेद गेले ! यज्ञयाग होईनासे झाले ! संध्यावंदन, पितृतर्पण, व वैश्वदेवादि नित्य ब्रह्मकर्मे लयास जात चाललीं ! वेदशालांच्या जागीं राक्षसी शिक्षणाच्या शाळा स्थापित झाल्या ! ' वर्णसंकर झाला पाहिजे ' असें लोक उघडपणें बोलूं लागले, व चोरूनमारून निरनिराळ्या जातींचे लोक एकमेकांशीं अन्नोदकव्यवहार करूं लागले ! स्त्रिया उद्धत होऊन ज्ञानाकांक्षिणी आणि दास्यद्वेषिणी होऊं लागल्या ! **अष्टवर्षा भवेत् कन्या** या वैवाहिक सीमेचा मोठ्या डौलानें अतिक्रम होऊं लागला ! विधवाविवाहसारखीं अनुच्चारणीय पातकें राजरोस घडूं लागलीं, व खुद्द नवऱ्याला बारा वर्षांचे आंतील वयाचे बायकोकडे जाण्याची बंदी झाली ! हा भयप्रद अनाचार, देवा, तुझ्यानें पाहवतो तरी कसा ? किंवा तुला तरी दोष देण्यांत काय अर्थ आहे ? आमचें कर्मच खोटें म्हणून आम्हांला अशी दशा आली असेल ! आम्हीं आपलीं पोरें या इंग्रजांच्या शाळेंत घातलीं नसतीं तर आज ही आमची दशा कशाला झाली असती? पण त्या शाळांत त्यांना घातल्याशिवाय तरी कसें चालणार ? जळांत राहून माशांशीं वैर काय कामाचें ? आम्हीं देऊं दिल्या तर सात रुपयांच्या शिपुर्ड्यांच्या जागा देखील इंग्रजलोक स्वजातीयांस देऊं लागतील, आणि संतोषानें त्या पतकरणारे हवे तितके आंग्लभौम येथें पैदा होतील ! अशा स्थितींत जीव राखावा कीं धर्म राखावा, अशी मोटी पंचाईत येऊन पडली आहे ! आम्ही आपल्याकडून होईल तितकी धडपड चालविली आहे, पण तिचा धड परिणाम होण्याचीं चिन्हें दिसत नाहींत !

धर्मनिष्ठ देशबांधवहो, ही तुमची अनुकंपनीय स्थिति पाहून आम्हां सुधारकांस देखील तुमची मोटी कींव येते ! पण काय करावें ! परमेश्वराच्या इच्छेवांचून अशा गोष्टी घडत नसतात, हें ध्यानांत ठेवा, आणि

आला दिवस साजरा करून घ्या ! तसें न कराल आणि मूर्ख, आपमतलबी, दांभिक, किंवा हट्टी लोकांच्या नादीं लागाल आणि भलभलतें करण्यास प्रवृत्त व्हाल तर मात्र ठार बुडाल, हें पक्कें समजून असा ! जे तुम्हीं बहिष्काराची धमकी घालण्यास निघाला आहां, त्या तुमच्या पायाखालीं काय जळत आहे, हें तुम्हीं कधीं पाहिलें आहे काय ? पदोपदीं ब्राह्मणधर्माचें उल्लंघन तुमच्या हातून होत आहे, हें तुमच्या लक्षांत नाहीं काय ? दर्शाचे दर्शास क्षौर करणारे शास्त्री किंवा वैदिक धर्मोपदेश करण्याच्या निमित्तानें करूं नये अशीं कर्में करतात, हें तुम्हांस ठाऊक नाहीं काय ? अशा दांभिक धार्मिकांस वाळींत टाकण्याचा विचार तुमच्या मनांत कधीं आला आहे काय ? मुसलमान तांबोळ्यांच्या दुकानांतला ओला चुना, हलवायाच्या घरची मेवामिठाई, कंटाळींतल्या दशम्या, चांभाराच्या दुकानचे जोडे व मांगाच्या हातच्या दोऱ्या घेतांना तुमच्या मनांत कधीं दिक्कत आली आहे काय ? इंग्रजांचें राज्य स्थापित झाल्यापासून दवाखान्यांतील औषधाच्या नांवानें ब्राह्मण लोकांत किती दारूचा खप प्रत्येक दिवशीं होत आहे, हें तुम्हांस ठाऊक नाहीं काय ? फार कशाला, आपला भाऊ, मुलगा, बाप किंवा काका दारू पितो, मांस खातो, किंवा यवनीशीं गमन करतो, हें पक्कें ठाऊक असून त्याच्याशीं तुम्हीं अन्नव्यवहार करीत नाहीं काय ? किंवा अशा प्रकारच्या परक्या गृहस्थाशीं लग्नसंबंध जुळवीत नाहीं काय ? "आम्ही असें करतों" अशी अशा लोकांनीं आपण होऊन नोटीस दिली नाहीं तोंपर्यंत ते तसें करीत नाहींत असें समजणें रास्त आहे असें म्हणणें, आणि कधीं मायेनें, कधीं लोभानें, व कधीं कायद्याच्या भीतीनें त्यांच्याशीं खुशालपणें हवा तो व्यवहार करणें म्हणजे "माझ्या जिभेला हात लावला नाहींत म्हणून मला विटाळ झाला नाहीं," असें म्हणणाऱ्या अर्वाच्य पोराच्या वर्तनाचें अनुकरण करून, सनातन वैदिक धर्माच्या संरक्षणासाठीं आपला जीव तिळतिळ तुटतो आहे, असें दाखविणाऱ्या दांभिकांनीं विश्वासघातकी गार्द्याप्रमाणें विषांत बुडविलेले खंजीर त्यांच्या बरगड्यांत खुपसण्यासारखें होय ! सांप्रतकाळीं कांहीं स्वार्थसाधु शिकलेल्या लोकांचें पाठबळ तुम्हांस मिळाल्यासारखें झालें असल्यामुळें, तुम्ही खुळ्यासारखे नाचूं-बागडूं लागलां आहां; पण आज जे गृहस्थ तुम्हांस तुमचे कैवारी

असें दाखवून, तुमच्या अजागळपणाचा फायदा घेत आहेत तेच तुम्हांस त्यांची कार्यसिद्धि झाल्याबरोबर कोणत्या खड्ड्यांत नेऊन घालतील, याची शंका तुम्हांस कधीं आली आहे काय? वेदांत ज्यांना भरंवसा नाहीं; ख्रिस्त्याच्या घरीं चहा, कॉफी बेलाशक घेण्यास ज्यांना फिकीर वाटत नाहीं, डॉक्टराच्या सांगण्यावरून मदिरार्कांचा किंवा गोमांसार्कांचा उपयोग करण्यास ज्यांना दरद वाटत नाहीं; बबर्जीच्या हातचीं बिसकुटें ब्राह्मणीनें तयार केलेल्या शंकरपाळ्यांइतकीं ज्यांना पवित्र वाटतात; जे कोणत्याहि देवाला मानीत नाहींत किंवा कोणताहि ब्राह्मणाचार नित्य करीत नाहींत; सोंवळ्याओंवळ्याचा ज्यांनीं उघडपणें त्याग केला आहे, व कुणब्याच्या हातचा चहा व पाणी हीं ज्यांच्या अंगांत अनेक वर्षें खिळून जाऊन ज्यांचे देह शूद्रसदृश झाले आहेत, अशा लोकांच्या जिवावर हें बहिष्कारांचें अवडंबर तुम्हीं उभारलें असेल तर, ध्यानांत ठेवा, हे तुमचे कावेबाज पुढारी आपली कामगिरी झाल्याबरोबर खांका वर करून तुम्हांस तोंडघशीं देतील! यांचें वर्तन असें आहे:——

न संध्यां संधत्ते नियमित निमाजां न कुरुते।
न वा मौंजीबंधं कलयति न वा सौनतविधिम्।
न रोजां जानीते व्रतमपि हरेर्नैव कुरुते।
न काशी मक्का वा शिवशिव न हिंदुर्न यवनः॥

अर्थ—"संध्या करीत नाहीं व निमाजहि पढत नाहीं; ज्याला मुंजाहि नको, व सुन्तेचीहि गरज नाहीं, रोजा माहीत नाहीं व एकादशीहि करीत नाहीं; जो काशीलाहि मानीत नाहीं; व मक्केलाहि विचारीत नाहीं;—एकूण हरहर! जो धड हिंदुहि नाहीं आणि मुसलमानहि नाहीं!"

तेव्हां अशा प्रकारच्या भ्रष्ट ठकांकडून चकले जाऊं नका, इतकेंच नाहीं तर देशकालमानावर नजर देऊन सुधारणेच्या स्वाभाविक ओघास निष्कारण प्रतिरोध करूं नका; येवढेंच तूर्त सांगणें आहे!

बंधनें कोण व कोणतीं घालणार ? : : : : १०

ज्यांना बसल्या जागेवरून हालावयाचें नाहीं, व ' जुनें तेवढें चांगलें, ' असें वरकरणीं म्हणत बसून, जुन्या लोकांकडून गाजी म्हणवून घ्यावयाचें आहे, त्यांच्या अनेक लपंडावांपैकीं हा एक लपंडाव आहे कीं, कोणतीहि गोष्ट करण्याची जबाबदारी आपल्या अंगावर न घेतां, ज्या गोष्टी कराव्या असें दुसरे लोक म्हणत असतील, त्यांतील दोष मात्र काढीत बसावयाचें. पण त्या करणें योग्य नसेल तर त्यांच्याऐवजीं दुसऱ्या कोणत्या कराव्या, हें स्पष्टपणें सांगण्याची छाती कधींहि करावयाची नाहीं! कोठून करतील बापडे! ज्यांच्या विचारांचा व आचारांचा पक्का काडीमोड झाला आहे, त्यांना अमुक प्रकारचें वर्तन चांगलें असें उघडपणें कोठून म्हणतां येणार? भलतेंच करणें उचित आहे, असें म्हणावें तर मोठमोठ्या पदव्या मिळविल्या असून व विद्वानांत नांवाचा उच्चार होत असून, अज्ञान व अप्रबुद्ध मनुष्याप्रमाणें कांहीं तरी बडबडल्याचा दोष पदरीं येणार, व विचारानें प्रशस्त वाटलेल्या गोष्टीचा निषेध केल्याबद्दल काळजीला रात्रंदिवस टोंचणी लागणार! बरें तसें न करावें, आणि मनास शुद्ध वाटत असेल तें उघडपणें बोलून दाखवावें, तर लोकांची इतराजी होऊन, लोकप्रशंसारूप चैतन्यहेतु आणि चैतन्याधार लयास जाणार! अशा रीतीनें दोहों बाजूंनीं दोन प्रकारच्या इंगळ्या ज्यांस आपल्या तीव्र नांग्या मारीत आहेत, त्यांनीं सैरावैरा करूं लागून भलभलतेंच बडबडत सुटावें, बुद्धिमत्तेची व शहाणपणाची वृथा घमेंड मारीत बसून अमक्याची प्रोफेसरी जाईल अशा भीतीनें अमका अमक्याचा स्तुतिपाठ करीत आहे, असें ह्मणावें आणि आपली प्रोफेसरी गेल्यामुळें, केवळ चारितार्थासाठीं घातलेलें ब्यारिस्टरीचें नवीन दुकान भरभराटीनें नीट चालावें म्हणून किंवा अविचारानें अथवा दुराग्रहानें जीं मतें एकदां चांगलीं म्हटलीं व प्रसिद्धपणें ज्यांचा एकवार अंगीकार केला त्यांच्या उलट मतांतील चांगलेंपण कबूल केलें तर वर्गणीदार कमी होऊन शिवाय मूर्खपणाहि पदरीं येणार—तें टळावें म्हणून, द्रव्यार्जनासाठीं हवा तो धंदा करणाऱ्या समाजांतील अतिकनिष्ठ व्यक्तीप्रमाणें, दारावरून जें गिऱ्हाईक जाईल त्याला हाका मारमारून तो खूष होईल असा प्रलाप त्याच्यापुढें करावा, हें अगदीं स्वाभाविक आहे. असलें वर्तन

फायद्याचा हिशोब चोख रीतीनें करतां येणाऱ्या गणित्यालाच साधण्यासारखें आहे, व त्याच्या त्या शास्त्रांतील पांडित्याला जर कायद्याची थोडीशी फोडणी दिलेली असेल तर त्याला त्या वर्तनाची कुरूपता सामान्य लोक चकतील अशा रीतीनें छपवितां येणार आहे, हें आम्ही कबूल करतों ! ज्यानें तर्कशास्त्राचीं फक्त दहापांच पानें वाचलीं आहेत त्याला ही मयासुराची कला साधावयाची नाहीं, व ती साधण्याची तो पर्वाहि करीत नाहीं ! लोक कांहींहि म्हणोत, असला मनुष्य मिशा बोडून घेऊन कर्मठ ब्राह्मणांच्या कळपांत शिरण्याची महत्त्वाकांक्षा न धरतां आपल्या मनास शुद्ध वाटेल तें बोलतो, आणि "वटवाघुळाप्रमाणें माझी अवस्था झाली आहे." असे लाजिरवाणे शब्द स्वमुखांतून काढण्याचा शोचनीय प्रसंग स्वतःवर न यावा, म्हणून समाजास न सोडतां आपल्या आचारविचारांत जितकी संगत ठेवतां येईल तितकी ठेवण्याचा प्रयत्न करतो. असो; आमच्याकडे असलेल्या कर्जाची आज ही अंशतः फेड केली आहे, येवढें येथें सांगतों, आणि असली तऱ्हेवाईक प्रस्तावना पुरी करून मुख्य विषयाकडे वळतों.

समाजाची सुस्थिति असावी, आणि त्यास हळूहळू उन्नतावस्था येत जावी, यासाठीं प्रत्येक अवस्थेंत त्याला कांहीं बंधनें असणें अवश्य आहेत, व त्याच्या घटकांनीं त्यांचा प्रतिपाल केला पाहिजे, हें सामान्य विधान ज्याप्रमाणें आम्ही कबूल करतों, त्याप्रमाणें अनेक कारणांनीं प्रत्येक समाजाच्या स्थितींत एकसारखा फेरफार होत असतो, म्हणून त्याच्या बंधनांतहि फेरफार होत गेला पाहिजे, हें विधान पुराणप्रिय आमच्या प्रतिपक्ष्यांनीं कबूल केलें पाहिजे. कलह न होतां ज्या समाजांत सुधारणा होत असते त्या समाजाचे अज्ञ घटक न कळत किंवा जाणूनबुजून निरुपयोगी झालेलीं जुनीं बंधनें टाकीत जातात, आणि नवीं लावून येतात. कालमान झपाट्यानें बदलत चाललें आहे, असें पाहून जुन्या लोकांनीं नव्या लोकांसाठीं आपली पुराणप्रियता किंचित् ढिली केली पाहिजे व नव्या लोकांनीं जुन्या लोकांसाठीं आपली नवप्रियताहि थोडीशी कमी केली पाहिजे. तसें न होईल तर नव्या जुन्यांचें रण माजल्याशिवाय राहणार नाहीं. असल्या रणांत उभय पक्षांतील लोकांनीं शब्दप्रहरांपलीकडे जाऊं

नये, असें सामान्य इसम म्हणतात; पण ज्यांना आपणाकडे जगांतील दरोबस्त अकलेचा मक्ता आहे असें वाटत असतें, ते 'अशा समरांत केशा-केशी व दंडादंडी होण्यास कांहीं हरकत नाहीं,' येवढें प्रतिपादूनच राह-तात असें नाहीं, तर पडद्याआड उभें राहून, अशा पुण्य कृत्यास आपल्या हातून होण्यासारखी मदत करतात ! असले इसम समाजाचे अत्यंत निर्घृण हितशत्रु होत, व अशांचें मायावीपण उघडें पाडणें म्हणजे समाजाचें कल्याण करणें होय ! सध्यां आपल्या समाजांत जो कलह चालला आहे तो वर सांगितलेल्या सामोपचाराच्या मार्गानें मिटविण्याचा प्रयत्न न करतां, अधिकाधिक पेटत जाण्यासाठीं जे आपली अक्कल व विद्वत्ता खर्च करीत आहेत त्यांना मनुष्य म्हणावें, कां राक्षस म्हणावें हें आम्हांस समजत नाहीं. पूर्वींचें कडकडीत ब्राह्मणपण आतां राहण्याची आशा नाहीं, हें पक्कें समजलें असून, आपल्या आचरणानें व भाषणानें "तुम्ही करतां तें ठीक आहे; तुमचें बोलणें बाजवी आहे; गरज पडल्यास मी तुमच्यांत मिळून तुमची तरफदारी करण्यास तयार आहें" असें जुन्या लोकांस भासवून त्यांचे-कडून अशक्य, असंभवनीय व सर्वांस अहितकर अशा चळवळीची उठावणी करणाऱ्या मनुष्यानें 'मी समाजाचा खरा अग्रणी आणि मतप्रदर्शक प्रतिनिधि' म्हणून राजरोस मिरवावें, याहून विशेष हास्यापद असें कांहीं असेल काय ? स्वातंत्र्याची विनाकारण ऐट मिरविणाऱ्या, पण वास्तविक पाहतां लौकिकाशेनें अज्ञजनसमूहाचे दासानुदास होऊन गेलेल्या कांहीं दांभिकांची भर न मिळती, तर सध्यां बहिष्काराची जी शुष्क चर्चा चालली आहे ती मुळींच चालली नसती. पण यांनीं जर अशा रीतीनें मूढ लोकांस गोंजारलें नाहीं व विचारलें नाहीं तर यांच्या नांवाचा नगारा कसा वाजणार, व प्रशस्त किंवा अप्रशस्त साधनांनीं यांना आपल्या प्रतिपक्ष्यांचा सूड कसा घेतां येणार ! समाजाच्या कल्याणाची जर यांना खरी कळकळ असती, तर बहिष्कारवाल्यांनीं ज्या अत्यंत असंभवनीय अटींवर साह्य घेण्यासाठीं, घरच्या भाकरी खाऊन, जोडे फाडण्याचा धंदा आरंभिला आहे त्यांत त्यांस पडूं दिलें नसतें, किंवा मानभावी लोक म्हणतात त्याप्रमाणें या बहिष्कारवाल्यांशीं त्यांचें कांहींच संगनमत नसतें. तर सांप्रत काळीं अमुक बंधनांचा त्याग केलाच पाहिजे, अमुक ठेविलीं पाहिजेत, व अमुक नवीन करून घेतलीं

पाहिजेत, असें त्यांनीं उघडपणें सांगितलें असतें. समंजस लोकांनीं आपणांस अगदींच मूर्खांत काढूं नये, म्हणून जातांजातां असें म्हणावयाचें कीं ब्राह्मणांनीं पुनर्विवाहाशीं संबंधित असलेल्या गृहस्थांशीं अन्नोदकव्यवहार करण्यास, पाहिजे त्या हिंदूच्या हातचें पाणी घेण्यास, उष्णातिशयाचा सोडा-वॉटरनें उपशम करण्यास, फार लांबच्या प्रवासांत दारुण क्षुत्पीडा दूर करण्यास्तव **बिस्कुटाशन** करण्यास, किंवा एखादे प्रसंगीं केवळ मजालसे-खातर ख्रिस्त्यानें तयार केलेल्या व परोपकारी आंग्ल स्त्रियांनीं प्रेमपुरःसर सुंदर कांचपात्रांत घालून पुढें केलेल्या **कांग्रा व्हॅलींतील क्यामिली मिक्श्च-राचे** उन्हन उन्हन चार घोट घेण्यास कांहीं हरकत नाहीं! पण ही हकीकत समजल्यावर, गवयगति ब्राह्मण जर असें म्हणूं लागले कीं, "कांहो, आम्हीं तुम्हांस आमचे अग्रणी समजतों. निदान तुम्हीं आजपर्यंतच्या आपल्या भाषणांनीं व बाह्य कृत्यांनीं आम्हांस असें भासविलें आहे. तेव्हां तुमच्याविरुद्ध जी किंवदंती उठली आहे तींत कांहीं तथ्य आहे काय?" तर या जंबूकवृत्ति '**न हिंदुर्न यवना**'स असें उत्तर द्यावें लागतें कीं, "माझ्या हातून नकळत तुम्ही म्हणतां ती चूक झाली खरी; पण तीबद्दल तुम्ही सांगाल तें प्रायश्चित्त घेऊन मी तुमचा अग्रणी राहण्यास तयार आहें!" जर हें आमचें लिहिणें या पंथाच्या लोकांविरुद्ध शुद्ध बालंट असेल, तर ते आमच्या तीरावर किंवा तटांत आहेत, उलट तीरावर किंवा तटांत नाहींत, हें त्यांचें त्यांसच कबूल केलें पाहिजे! पण सांप्रतकालीं पखवाजा-च्या दोनहि तोंडांसारख्या त्यांना दोहोंकडूनहि ज्या चापट्या मिळत आहेत त्याचें कारण त्यांचें वर्तन व विचार नवीन पंथाचे असून, केवळ तोंडच्या पोकळ थापांनीं ते जुन्या पंथांतील लोकांचें अग्रणीत्व आपल्या हस्तगत करून घेण्याच्या, व त्यापासून होणारे आधिभौतिक व आध्यात्मिक फायदे साधण्याच्या खुळ्या नादास लागले आहेत! त्रिशंकूची पुण्याई मोठी असल्यामुळें तो कसा तरी अंतराळीं लोंबत राहिला; पण हे बिचारे अत्यंत पुण्यहीन असल्यामुळें दोन तटांच्या किंवा तीरांच्या दरम्यान होत असलेल्या खळखळाटांत गडप होतील कीं काय, अशी भीति वाटते! देव करो, आणि हे या किंवा त्या तटास कसे तरी लागोत, असें आम्ही मना-पासून चिंतितों.

आतां कोणी असें विचारतील कीं, 'या दोन तटांच्या दरम्यान् लहानसा सेतु किंवा पूल बांधतां येणार नाहीं काय?' यावर आमचें असें उत्तर आहे कीं, वर निर्दिष्ट केलेल्या समाजाग्रणींसारखे समाजाग्रणी सुदैवानें पुढें न येतील तर थोड्या वर्षांत या पुलाचे मच्छ पाण्याच्या पृष्ठभागावर दिसूं लागून त्यांवर कमानी टाकण्याची आणि त्यांवरून जाण्यायेण्यास सुलभ असा रस्ता करण्याची संधि येण्याचा संभव आहे; कारण तसें करण्याचीं बरींच साधनें चोहोंकडून जुळूं लागलीं आहेत. पण या कौटिल्यपूर्ण **इतोभ्रष्टस्ततोभ्रष्टांच्या** अनिश्चल व परवंचक भाषणांनीं आणि कृत्यांनीं उभयपक्षांचा समय होण्याचीं चिन्हें कमीकमीच होत जाणार! अशा लोकांच्या आधारावर जुने लोक जर भलभलते आग्रह धरून बसतील तर त्यांस ज्या धर्मग्लानीचें एवढें भय पडलें आहे ती त्यांस म्हणतां म्हणतां ग्रासून टाकील, असें वाटतें. आणि एका प्रकारें असेंच व्हावें, असें आमच्या मनांत कधीं कधीं येतें; कारण यांच्या धर्मग्लानीच्या बऱ्याच भागास आम्ही धर्मग्लानि न समजतां धर्मोत्कर्ष समजतों! मूर्तिपूजा अजीबात नाहींशी होणें, यज्ञयागांचें थोतांड क्रमाक्रमानें शिथिल होत जाणें, वर्णसंकर होऊन पाहिजे त्याला पाहिजे त्याशीं अन्नोदकव्यवहार करण्याची किंवा लग्न लावण्याची सदर परवानगी असणें, पाहिजे त्यानें पाहिजे त्या शास्त्रांचा किंवा धर्मग्रंथांचा अभ्यास करणें, स्त्रीपुरुषांनीं हव्या त्या वयापर्यंत किंवा मुळींच अविवाहित राहणें, स्त्रियांस हवी ती विद्या संपादूं देणें किंवा हवा तो धंदा करूं देणें, ज्याचें त्यानें आपल्या तब्यतीप्रमाणें लग्न करणें, अशौचादि कोणत्याहि प्रकारच्या कारणानें कोणासहि कुरूपता न येणें, और्ध्वदैहिकादि गलिच्छ व अमंगल संस्कार बंद पडणें—वगैरे गोष्टी प्रचारांत आल्यास कोणत्याहि प्रकारची धर्मग्लानि होणार आहे, असें आम्हांस वाटत नाहीं. अशा प्रकारच्या आचारांनीं हितापेक्षा अहितच अधिक होत आहे, असा आमचा समज आहे. तथापि यांपैकीं कित्येक आचारांवर अनेकांचा खरा विश्वास असेल, याविषयीं आम्हांस शंका नाहीं. त्यांचा त्यांवरील विश्वास उडण्यास त्यांना अर्वाचीन पद्धतीचें शिक्षणच मिळालें पाहिजे. तें मिळून त्यांचीं मनें सुसंस्कृत होईपर्यंत, सर्वसामान्य अशीं कांहीं बंधनें करून घेण्यास आम्ही

राजी आहों. पण आज तीं ठरविणार कोण व त्यांचा अंमल करणार कोण, हें मात्र समजत नाहीं !

आपल्या हातानें आपल्या पायावर दगड : : : : ११

सध्यां बहिष्काराच्या कृत्यांत जे लोक गुंतले आहेत त्यांचें वर्तन आपल्या हातानें आपल्या पायावर दगड पाडून घेण्यासारखें होत आहे. धर्म म्हणजे काय, त्याचा विस्तार कसा होतो, त्याचें आकुंचन होण्यास काय कारणें होतात, त्याचें रूपांतर कशानें होतें, त्याची ग्लानि कां होते, त्याचें पुनरुज्जीवन होण्यास काय करावें, मनुष्याच्या अंतःकरणांतील धर्मबुद्धींत कोणत्या प्रकारचें फरक होत आहेत, व अखेरीस त्या धर्मबुद्धीस कोणतें स्वरूप प्राप्त होण्याचा संभव दिसत आहे, धर्मरक्षण करूं इच्छिणारांच्या अंगीं कोणत्या प्रकारचें ज्ञान, सामर्थ्य व योग्यता पाहिजे वगैरे गोष्टींच्या संबंधानें आमचे बहिष्कारवाले पूर्ण मुग्धावस्थेंत आहेत असें वाटतें ! ज्याप्रमाणें डोळ्यांस दोहों बाजूंनीं झांपडें लाविलेले घोडे, हांकणाऱ्याच्या लगामाचा हिसका बसेल तसे वळतात, व त्यांच्या चाबकाच्या फटकाऱ्याच्या मानानें पाय उचलतात, त्याप्रमाणें हे ज्ञानांध लोक विकारवश होऊन ते नेतील तिकडे जात आहेत ! ज्या आचारांस आम्ही धर्म समजत आहों, त्यांपैकीं बहुतेकांपासून आजपर्यंत आमचें कोणत्याहि प्रकारचें ऐहिक किंवा पारमार्थिक हित झालें नाहीं, अशी जरी आमची खात्री होऊन चुकली आहे, तरी फलज्योतिष, किमया, शकुन, सुर, पिशाचयोनि, पुनर्जन्म वगैरे गोष्टींवरील विश्वास ज्या प्रकारच्या साहजिक कारणांनींच अस्तित्वांत आला त्या प्रकारच्या साहजिक व नैसर्गिक कारणांनींच नानातऱ्हेचे धर्मविचार आणि त्यावर अवलंबून असलेले नानातऱ्हेचे धर्माचार अस्तित्वांत आले असावे, असें मानणें जरूर आहे. तेव्हां ज्यांना आज ते नकोसे झाले असतील त्यांनीं ते झुगारून द्यावयाचे झाले तरी बेताबेतानेंच झुगारून दिले पाहिजेत. कारण, समाजांतील प्रत्येक मनुष्याचा बऱ्याच इतर मनुष्यांशीं संबंध असतो. या संबंधामुळें त्याच्या असामान्य वर्तनाचा संसर्ग इतरांपर्यंत जाऊन पोहोंचतो, व हें वर्तन सामान्य

लोकांच्या वर्तनाहून फारच भिन्न असलें, आणि अशा व्यक्तीवर अवलंब-णाऱ्या आश्रितांचा समुदाय फारच मोठा असला, तर त्या सर्वांना त्या वर्तनामुळें बराच मोठा धक्का पोहोंचतो. तथापि ज्यांची ज्या गोष्टीविषयीं बालंबाल खात्री झाली आहे, व जिच्या अनुरोधानें आचरण केलें नाहीं तर आपण आपलें कर्तव्य बजावलें नाहीं असें वाटून, ज्यांस मनाची रात्रंदिवस टोंचणी लागणार आहे, व शिवाय मधून मधून इतरांकडून 'दांभिक' असेंहि म्हणवून घ्यावें लागणार आहे, असे मनुष्य लोक-मताची विशेष पर्वा न करतां, आपल्या मनाला शुद्ध वाटेल त्याप्रमाणें वागतात, व त्यांस तसें वागूं देणें हेंच समाजास अत्यंत हितकारक आहे. कारण, वर्तनाचा अमुक पंथ चांगला किंवा अमुक विचार कधींहि चुकीचे ठरावयाचे नाहींत, असा व्यर्थ गर्व कोणत्याहि व्यक्तीनें वाहूं नये. ज्या-प्रमाणें मनुष्यविषयक इतर गोष्टींत दिवसेंदिवस फरक होत आहे, त्याप्रमाणें मनुष्यांच्या धर्मविषयक आचारांत व विचारांतहि फरक होत आहे, व तो झालाच पाहिजे. त्याला अवरोध करण्यापासून समाजाचा नफा न होतां उलट नुकसान होतें. **प्रायः स्वं महिमानं क्षोभात् प्रतिपद्यते जंतुः** (म्हणजे प्राण्याला चिथविलें असतां तो आपला पराक्रम दाखवितो) अशी संस्कृतांत म्हण आहे. हिंदुस्थानांतील नवीन पिढीच्या लोकांस पूर्वीपेक्षां अगदीं निराळ्या तऱ्हेचें शिक्षण मिळत असल्यामुळें, त्यांच्या धर्मकल्पना जुन्या लोकांच्या धर्मकल्पनांहून निराळ्या झाल्या आहेत, व तदनुसार त्यांच्या धर्माचरणांत अंतर पडत आहे. हें अंतर दिवसेंदिवस अधिकाधिक पडत जाणार. याला आवरण्याचा प्रयत्न करणें म्हणजे कड्यावरून तुफान वेगानें खालीं येणाऱ्या पाण्याच्या लोटाचा प्रवाह मागें उलटविण्याचा अशक्य प्रयत्न करण्यासारखें होय! याचा परिणाम कदाचित् येवढाच होणार आहे कीं, बहिष्कारवाल्यांनीं माराकुटी करून वेडावांकडा बांध घातला, तर क्षणभर त्या प्रवाहाची गति स्तिमित झाल्यासारखी होईल खरी; पण जें पाणी निघून गेलें नाहीं तें तुंबून राहून मागें फुगत जाईल, व थोड्याच वेळांत त्याचा जबरदस्त दाब व वेग त्याला अडविण्यासाठीं घातलेल्या बांधाऱ्यास किंवा धरणास अनावर होऊन, **इंद्राय स्वाहा**

तक्षकाय स्वाहा या म्हणीप्रमाणें, त्या चिखलाच्या भिंताडाची आणि लिंपालिंप करीत असणाऱ्या अविचारी लोकांची शोचनीय अवस्था होईल !

देशकालवर्तमानाचा विचार न करतां, अंगीं असेल तेवढें सामर्थ्य दुसऱ्यावर जुलूम करण्यांत खर्ची घालणारांची अशी दशा झाली असें कधींहि होत नाहीं. अशा लोकांना मागून मोठा पश्चात्ताप होतो. पण त्याचा काय उपयोग ? फ्रान्स देशांतील कुलीन घराण्यांतले लोक, धर्माधिकारी, दरबारी लोक आणि सरकारी अधिकारी आपल्या जुलमाच्या काढण्या योग्य वेळीं थोड्या ढिल्या करते तर १७८९ त त्या देशांत जी टोलेजंग राज्यक्रांति झाली ती कदाचित् त्यांस टाळतां आली असती, असें कित्येक इतिहासकारांचें म्हणणें आहे. पण योग्य वेळीं त्यांना तसें करणें प्रशस्त वाटलें नाहीं, म्हणून फ्रान्स देशांत तो प्रचंड वणवा पेटला, आणि त्याच्या भडाक्यांत साऱ्यांसच दारुण यातना सोसाव्या लागल्या ! आमच्या सांप्रत धर्मकलहाचीहि तशीच अवस्था होणार आहे. ज्याचें वर्तन म्हणण्यासारखें शुद्ध नाहीं; जगाच्या सुधारणेचा ओघ कोणत्या दिशेनें चालला आहे हें समजण्याजोगें ज्यांपैकीं एकासहि स्वाभाविक किंवा संपादित शहाणपण नाहीं; व पदरीं पडलेल्या बायकोशिवाय ज्यांची कोणावरहि सत्ता किंवा अधिकार चालत नाहीं—अशा गेंग्या लढवय्यांनीं बहिष्काराच्या भंगलेल्या जुन्या तोफेंतून निघणाऱ्या फुसक्या गोळ्यांनीं नवीन पिढींतील लोकांवर हल्ला करून त्यांस चीत करण्याचा, व साधल्यास त्यांना हस्तगत करून घेऊन, कुचक्या कर्माचाररज्जूंनीं त्यांस बांधून घालण्याचा, व स्मशानादि कारागृहांत किंवा तशाच प्रकारच्या इतर ठिकाणीं क्षौर, पिंडदान, पंचगव्यप्राशन, तरुणीकेशवपन, होम, ब्राह्मणभोजन व दक्षिणा इत्यादि पुण्य धर्मकर्में त्यांच्याकडून सक्तीनें करविण्याचा घाट घातला आहे ! वैदिकधर्मविघातकांनो, या तुमच्या मूर्खपणाच्या वर्तनामुळें वैदिक धर्माचा ज्यांना कंटाळा आला आहे ते तर त्याचा बेधडक त्याग करतीलच ! पण आजपर्यंत त्यांना कोणीं चिथविलें नसल्यामुळें, ते आपल्या संबंध्यांच्या किंवा तुमच्या वाटेला कधींहि गेले नाहींत. "विनाकारण धर्मकलह कशासाठीं माजवा ? आपणांस जें शिक्षण मिळालें आहे, त्याचा जसजसा प्रसार होत जाईल तसतशी आपल्याप्रमाणें इतरांची विचारदिशा फिरत जाईल'

असें त्यांस वाटत होतें, आणि म्हणून ते आपण होऊन कधीं कोणाच्या वाटेस जात नव्हते. पण आजमित्तीस आपण होऊन नसतें भांडण उकरून काढण्याची दुर्बुद्धि तुम्हांस आठवली आहे. ती लौकरच लयास जाईल तर बरें आहे; नाहींतर वैदिक धर्माचा नाश केल्याचें श्रेय तुमच्याकडे येईल. इतकेंच नाहीं, तर सर्व लोकांच्या आधीं महाराष्ट्रीय लोकांस पक्के नास्तिक करून टाकल्याचें श्रेयहि तुमच्याकडेच येणार आहे! नव्या पिढींतील लोक आपण होऊन वैदिक धर्मास जेवढा मान देत आहेत तेवढ्यांत संतोष न मानतां, आपल्याप्रमाणें त्यांना त्या धर्माचे गुलाम करण्याचा प्रयत्न कराल तर ठार बुडाल, हें पक्कें लक्षांत ठेवा. तुमच्या जुलमामुळें नवीन पिढी वैदिक धर्मास अजीबात झुगारून देऊन केवळ निर्धर्म होऊन बसेल! वैदिक धर्म आम्हांस जरी निर्दोष वाटत नाहीं, तरी एकाएकीं त्याची अशी दशा व्हावी, हें आम्हांस देखील संमत नाहीं. पाश्चिमात्य शिक्षणानें ज्यांचें विचारांतर झालें आहे अशांवर विचारांतर न झालेलीं शेंकडों स्त्रीपुरुषें अवलंबून आहेत. आजपर्यंत या शेंकडों स्त्रीपुरुषांस आपापल्या समजुतीप्रमाणें धर्माचरण करण्यास सांपडत आहे. अशा प्रकारच्या परावलंबी स्त्रीपुरुषांच्या पालकांवर किंवा पोषिंद्यांवर बहिष्कार घालण्यास तुम्हीं आरंभ केला आहे; तेव्हां आतां त्या परावलंबी स्त्रीपुरुषांनीं तुम्हांस प्रशस्त वाटलेल्या धर्माचें परिपालन करण्यासाठीं उपाशी मरण्यास किंवा भीक मागण्यास तयार झालें पाहिजे, किंवा तुम्ही वाळींत टाकलेल्या पोषिंद्यांबरोबर वाळींत पडलें पाहिजे. अशा पेंचांत शेंकडा नव्याण्णव स्त्रीपुरुषें कोणता मार्ग पतकरतील हें समजण्यापुरतें तुम्हांस तारतम्य असेल, तर आपण आरंभिलेला आत्मघातक धंदा सोडून देणें जरूर आहे, असें तुम्हांस दिसून येईल. दुर्दैवानें तितकें तारतम्य तुमच्यांत नसेल तर मुख्य मुख्य धर्माचारांचा बारावा-तेरावा दिवस तुमच्या डोळ्यांदेखत होऊन जाईल! अलीकडे जीं तुम्ही चोरटीं प्रायश्चित्तें भटाभिक्षुकांस आपआपसांत देऊं लागलां आहांत, व जे मऊ गृहस्थ सांपडतील त्यांपासून दंडाऐवजीं निघतील तितक्या चवल्या किंवा पावल्या काढण्याच्या जो क्रम चालविला आहात, त्यांत तुमच्याकडून तुमचा उपहास करण्याजोगे अनेक प्रमाद होत आहेत, ही गोष्ट एकीकडेच राहूं द्या, पण ज्या शास्त्रार्थाच्या किंवा शास्त्र्यांच्या

आधारावर हा धर्मकलह तुम्हीं उपस्थित केला आहे, त्या शास्त्रार्थास आणि शास्त्र्यांस मोडून काढणारे शास्त्रार्थ आणि शास्त्री लौकरच वादांत दृष्टीस पडूं लागणार आहेत, आणि नियमाला नियम, वैदिकाला वैदिक, शास्त्र्याला शास्त्री, गृहस्थाला गृहस्थ आणि बहिष्काराला बहिष्कार–अशा प्रकारचें द्वंद्वयुद्ध सुरू होणार आहे, याचें तुम्हांस स्वप्न तरी पडलें आहे काय? **सुधारक** आणि **सुधारणा** या शब्दांचा विपरीत अर्थ करून, त्याच्या भरांत तुम्ही त्यांविरुद्ध हवें तसें बहकूं लागलां आहांत; पण हें पक्कें ध्यानांत ठेवा कीं, मांसाहार, मदिरापान, व्यभिचार, अनृत भाषण, विश्वासघात, अप्रामाणिकपणा, क्रूरपणा वगैरे गोष्टी खऱ्या सुधारकांस तुम्हांपेक्षां अधिक निंद्य वाटतात. पण हीं महापातकें कितीहि वाढलीं तरी त्याची तुम्हांस विशेष काळजी वाटत नाहीं. अशा प्रकारच्या पातकांत रात्रदिवस पोहणारा मनुष्य तुमच्या दृष्टीनें अत्यंत धर्मनिष्ठ असून, त्याच्याशीं अन्नोदकव्यवहार करण्यासच काय, पण त्याच्या अंगुष्ठाचें तीर्थ घेऊन, आपल्या पापांचें क्षालन करून घेण्यास देखील तुम्ही तयार व्हाल! पण या घोर पातकांपैकीं ज्याला एकाचाहि स्पर्श झाला नाहीं, असा एखादा ब्राह्मण, प्रभू किंवा सारस्वत शूद्राच्या हातांचें उघडपणें पाणी पिईल, एखाद्या खिस्ती स्नेह्याच्या घरचीं चारदोन बिस्कुटें आणि पेलाभर चहा यांचें सेवन करील, किंवा अडचणीच्या वेळीं एखाद्या मुसलमानानें तयार केलेला भात खाईल तर मात्र तुम्ही त्यास वाळीत टाकणार, व पंधरा पावल्या दिल्या कीं त्यावरील बहिष्कार काढून घेणार! काय धर्म! काय प्रायश्चित्त!! काय धर्मशास्ते!!! धिक् तुमच्या धर्माला, तुमच्या प्रायश्चित्ताला आणि तुम्हांला! मन्वादिकांचे ग्रंथ जरी तुम्हांस नीट माहीत असते, आणि त्याप्रमाणें चालण्याचा तुमचा निश्चय असता, तरी देखील तुमच्या हातून असल्या वेडगळपणाचें वर्तन झालें नसतें! ज्या धर्मपुस्तकांस तुम्ही प्रमाण मानतां, तीं धर्मपुस्तकें तरी डोळे उघडून पहा, आणि त्यांत सांगितलें असेल त्याप्रमाणें आचरण करा. आम्हांस त्या ग्रंथांची विशेष माहिती नाहीं हें आम्ही कबूल करतों; पण त्यासंबंधानें कित्येक शास्त्र्यांशीं आमचें जें बोलणें झालें आहे व विशेषतः रा. **वामनशास्त्री मराठे** यांनीं आम्हांस जी माहिती दिली आहे तीवरून सध्यां चालू असलेला बहिष्काराचा

प्रकार अप्रयोजकपणाचा आहे असें आम्हांस वाटतें. पुढल्या अंकांत खुद्द शास्त्रीबोवाच यासंबंधानें कांहीं मजकूर लिहिणार आहेत, तेव्हां आजच आम्हीं अव्यापारेषु व्यापार करूं नये, हें बरें दिसतें !

बहिष्कृतांनीं बहिष्कार घालावा हा चमत्कार नव्हे काय ? १२

सध्यां कांहीं गृहस्थांनीं व शास्त्र्यांनीं गांवांत जी बहिष्काराची धामधूम चालविली आहे तिला काय म्हणावें, हें आम्हांस समजत नाहीं. त्यांच्या कृतीला ' चोरटा जुलूम ' हेंच नांव योग्य दिसतें. पंचहौद मिशनांत ज्यांनीं चहा घेतला, किंवा भिकारदासाच्या बागेंत जे जेवायास गेले त्यांनीं जातिभ्रष्ट होण्यासारखें काम केलें, असें सदाशिवशास्त्री थत्ते, नारायणशास्त्री गडबोले, बाळासाहेब नातू, गोविंदराव गद्रे वगैरे शास्त्रीगृहस्थांचें मत असेल तर त्यांनीं गांवांतील प्रमुख शास्त्री, भिक्षुक, व गृहस्थ यांची सभा भरवून तीपुढें या लोकांवर जो आरोप ठेवणें त्यांस प्रशस्त वाटत असेल तो त्यांनीं ठेवावा, व शास्त्ररीत्या त्याची चर्चा करून, मग बहुमतानें जो मार्ग प्रशस्त दिसेल त्याचें अवलंबन करावें हें उचित दिसतें. हें सारें सोडून देऊन, दहापांच जणांनीं एक लहानशी धर्म-कमिटी करावी, आणि तिनें श्रींकडे हवा तसला पत्रव्यवहार करावा, आणि पाहिजे त्या गृहस्थाला किंवा भिक्षुकाला वाळींत टाकावें, हा कोठला जुलूम व न्याय ? पुण्यग्रामस्थ बहुतेक शास्त्रीभिक्षुकांनो, प्रस्तुत बहिष्कारप्रकरणांत गुंतलेले शास्त्री व भिक्षुक तुमचा अधिकार बळकावून स्वेच्छेप्रमाणें इतरांचा छळ करीत आहेत, हें तुमच्या ध्यानांत येत नाहीं काय ? हे तुमचे गडबोले, थत्ते किंवा नातू यांची सांप्रत कालांत खरी योग्यता किती आहे, हें ज्या आम्हां गृहस्थांस पक्कें ठाऊक आहे, ते आम्ही त्यांच्या बहिष्काराला आणि त्यांना तृणवत् मानतों, हें तुम्हांस ठाऊक आहेच. पण तुम्हां बहुतेक भिक्षुकांचा आणि शास्त्र्यांचा त्यांनीं जो निष्कारण भंडवडा मांडिला आहे तो तुम्ही मुकाट्यानें कशासाठीं सहन करतां ? शोधाअंतीं तुम्हांस दोन गोष्टी दिसून येतील त्या ह्या; एक, सध्यां बहिष्कारांत गुंतलेले शास्त्री व गृहस्थ धर्मशास्त्राप्रमाणें आणि श्रीशंकराचार्यांच्या आज्ञेप्रमाणें अत्यंत बहिष्कृत आहेत,

तेव्हां त्यांना दुसऱ्यास बहिष्कार घालण्याचा अधिकार मुळींच पोहोंचत नाहीं. उलट, जे त्यांच्याशीं व्यवहार करतील तेच पतित होणार आहेत. दुसरें, बहिष्काराची गोष्ट एक किंवा दोन व्यक्तींच्या तब्यतीवर अवलंबून असत नाहीं. तिचा सगळ्या जातीशीं संबंध पोहोंचतो. तेव्हां जातींतील सर्व प्रमुख गृहस्थांनीं तिचा विचार केला पाहिजे. पंचहौद मिशन किंवा भिकारदासाची बाग येथें जो प्रकार झाला त्याबद्दल जाहीर सभा भरवून, त्याची उघडपणें चर्चा करण्यास हे आचारवान्, हे बुद्धिवान्, हे ज्ञानवान्, व हे प्रतिष्ठावान् आर्यधर्माधारस्तंभ कां कचरताहेत, व लपूनछपून गरीब सावजांवर उड्या कां टाकीत आहेत, याचा विचार तुम्हीं अवश्य केला पाहिजे. वामनशास्त्री मराठे यांचें असें म्हणणें आहे कीं, सदाशिवशास्त्री किंवा नारायणशास्त्री यांस जर शास्त्रार्थ समजत असेल, निष्पक्षपातानें शास्त्रार्थ करण्याची त्यांची इच्छा असेल, व खरोखरीच हिंदुधर्मशास्त्राप्रमाणें आणि श्रीशंकराचार्यांच्या आज्ञेप्रमाणें राहण्याचा त्यांचा हेतु असेल, तर या चहावाल्यांहून किंवा जेवणवाल्यांहून खुद्द आपले आपण अधिक पतित व बहिष्कारार्ह आहों, हें त्यांना स्वतःच्या तोंडानें कबूल करावें लागेल! रा. ब. रानडे यांशीं कोणत्याहि प्रकारचा संसर्ग ठेवूं नये, अशी संस्थान देवतेची आज्ञा असून, सदाशिवशास्त्र्यां-सारख्या धर्मनिष्ठ, कर्मठ व धर्मज्ञ शास्त्र्यांनीं, त्यांच्यासमवेत नानासाहेब फडतरे यांच्या दिवाणखान्यांत वे. शा. सं. पाप्पय्याशास्त्री सोमयाजी यांचें वेदार्थाचें व्याख्यान कसें ऐकलें? उपनिषदादि ग्रंथांवर जेकबसाहेबांनीं केलेल्या परिश्रमांबद्दल त्यांचे पोवाडे गाऊन तद्भुक्त उच्छिष्ट द्रव्यें मिटक्या मारीत यांनीं कशीं भोगिलीं? रा. रा. का. प. गाडगीळ यांच्याशीं दाक्षिणाग्रहणादि व्यवहार आजपर्यंत निःशंकपणें यांनीं कसे केले? आनंदा-श्रमाच्या व्यवस्थापकाचें नांव प्रसिद्ध बेचाळिसांत आहे, येवढ्याच कारणा-स्तव आनंदाश्रमांत कथा करणाऱ्या हरिदासाला बहिष्काराचा बागुलबावा दाखविणाऱ्या आर्यधर्मरक्षक शास्त्र्यांना, वैदिकांना व गृहस्थांना आम्ही असें विचारतों कीं, तुम्ही कोणत्या वासनेनें खुद्द आपलें, आपल्या जगद्-गुरूंचें, आणि आपल्या धर्माचें हंसें व नुकसान करून घेण्यास प्रवृत्त होत आहां? तुमच्या श्रीनें रा. ब. रानडे यांस एकदां बहिष्कृत केलें होतें हें

तुम्हांस ठाऊक आहेना? असें असून त्या श्रीकडून अशा गृहस्थांस 'पंचहौद मिशनांत तुम्ही धर्माविरूद्ध जें आचरण केलें त्याबद्दल तुमचें काय म्हणणें आहे हें तोंड-जबानीनें किंवा पत्रद्वारा एक महिन्याच्या आंत स्वामिचरणारविंदीं जाहीर करा, नाहीं तर रीतीप्रमाणें तजवीज करण्यांत येईल' अशा अर्थाची धमकीची नोटिस येणें म्हणजे बौद्ध, खिस्ती, किंवा महंमदीय धर्मानुयायांवर करवीरमठाधिपतीनें आपला धर्माधिकार चालविण्यासारखें होत नाहीं काय? तसेंच, पुणेंवैभवासारख्या अनेक वेळ अविश्वसनीय ठरलेल्या वर्तमानपत्राच्या आधाराावर गोविंदराव गद्र्यांसारख्या गृहस्थांनीं श्रीस पाहिजे तो मजकूर कळवावा, आणि त्यावर श्रीनें पाहिजे तशा नोटिसा काढाव्या, हें शुद्ध धाडस नव्हे काय? 'सिस्टर्स होम' मध्यें ज्यांनीं चहा घेतला नसून ज्यांचीं नांवें पुणेंवैभवानें प्रसिद्ध केलीं आहेत त्यांनीं आतां गोविंदरावांवर किंवा 'महानुशासनवरीवर्ति' अशा सहीचा हुकूम सोडणाऱ्या धर्माध्यक्षावर बेअब्रूची फिर्याद लाविली तर त्यांचीं चिमणीसारखीं तोंडें होणार नाहींत काय? वृथाधर्माभिमान्यांनो, इतके विकारवश, इतके अज्ञानवश, इतके तारतम्यशून्य होऊं नका, आणि आजच धर्माच्या मुळावर कुऱ्हाड घालूं नका!

ग्रामण्यप्रकरण : : : : १३

थोड्या दिवसांपूर्वीं येथें माजलेल्या चहाकाफीच्या प्रकरणासंबंधानें मोठा वाद उपस्थित होऊन तो तोडून घेण्यासाठीं सरकारदरबार झालें, आणि निष्कारण दुसऱ्याची इज्जत घेणाऱ्या पक्षास दंड भरावा लागला, हें वाचकांनीं ऐकलें असेलच. या कज्जाचा निकाल अद्यापि लागला नाहीं. दंड झालेल्या पक्षानें एका वरिष्ठ कोर्टांत आपल्यातर्फे अपील लाविलें व त्यानें तें वरच्यावर फेटाळून टाकलें. तथापि धीर न सोडतां हायकोर्ट पाहण्याचा त्या पक्षांचा विचार आहे, असें आम्ही ऐकतों. यांत कांहीं वावगें नाहीं. ब्रिटिश राज्यांत कोर्टपरंपरा स्थापण्यांत आली आहे. इतकेंच नाहीं, तर एखाद्या कामांत न्यायसभांकडून किंवा न्यायाधिकाऱ्यांकडून फसगत झाली असें दिसून आल्यास, प्रवर्तक सरकारास किंवा त्याच्या

अध्यक्षास निष्कलंक न्यायसंशोधन होऊं देण्यासाठीं, किंवा निष्कारण न्याय आणि करुणा यांचें संमेलन होऊं देण्यासाठीं, न्यायसभांनीं किंवा न्यायाधिकाऱ्यांनीं केलेल्या ठरावांत फेरबदल करण्याचा किंवा बऱ्याच अंशीं ते रद्द करण्याचा अधिकार आहे. तेव्हां सांप्रत प्रकरणांतील प्रतिवादीची मजल हायकोर्टापाशींच संपली पाहिजे असें नाहीं. मुंबई सरकार, सेक्रेटरी ऑफ स्टेट, किंवा खुद्द महाराणीसाहेब यांनाहि या कामांत हात घालतां येऊन, सिटी मॅजिस्ट्रेटाचा निकाल रद्द करतां येणार आहे, व या सवलतीचा फायदा प्रतिवादीच्या दीर्घ प्रयत्नानें त्यास मिळून त्यानें दिलेला दंड, शक्य असल्यास त्यास परत मिळावा, अशी आमची इच्छा आहे !

ही या प्रकरणाच्या एका बाजूची भूत, वर्तमान व भावी हकीकत आहे. याच्या दुसऱ्या बाजूस आरंभीं थोडी चळवळ होऊन पुढें ती थंडावली. पण ती अगदीच विझली असें नाहीं. राखेखालीं ती हळूहळू धुमसत होती. गेल्या आठवड्यापासून तिला पुनः चेतना प्राप्त झाली आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. या चेतनेचें कारण श्रीशंकराचार्यांच्या दोन विद्वान् प्रतिनिधींचें अग्रागमन होय. हे येथें या प्रकरणाच्या चौकशीकरितांच आले आहेत, व चालू आठवड्यांत चौकशी सुरू आहे. धर्मदिशेनें हा खटला सध्यां चौकश्यन्तर्गत ऊर्फ सब जुडाइस असल्यामुळें त्यावर टीका करण्याची आमची इच्छा नाहीं. अशा स्थितींत टीका करण्याचा अधिकार धर्मशास्त्रीय प्रोसीजराप्रमाणें किंवा व्यवहारनियमाप्रमाणें आम्हांस आहे किंवा नाहीं याची आम्हांस खात्री नाहीं. तथापि तो नाहीं असें गृहीत घेऊन या खटल्यांतील पुराव्याविषयीं, साक्षीदारांविषयीं, जबान्या घेण्याच्या पद्धतीविषयीं, वकिलांच्या किंवा मुखत्यारांच्या तारतम्याविषयीं, अथवा न्यायाधिकाऱ्यांच्या वर्तनाविषयीं कोणत्याहि प्रकारचा प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष उल्लेख करण्याची आमची इच्छा नाहीं. न्यायसभेंत कोणत्याहि प्रकारची बाचाबाच किंवा धिंगामस्ती न होतां, श्रींच्या प्रतिनिधींनीं हातीं घेतलेली चौकशी घडरीतीनें शेवटास जावी, आणि त्यांचा निकाल श्रींच्या उच्चपदास व लौकिकास, न्याय करणारांच्या निःपक्षपातबुद्धीस व विद्वत्तेस, उभयपक्षांच्या संमतीस, आणि समस्त लोकांच्या मान्यतेस पास होण्यासारखा व्हावा, एवढेंच आमचें मागणें आहे. कालमानावर नजर देऊन अशा

तऱ्हेचा निकाल करण्यांत आला नाहीं तर त्याचा पुढें काय परिणाम होईल, एवढेंच येथें थोडक्यांत सांगण्याचा विचार आहे.

या वादप्रिय मजेदार तऱ्हेवाईक शहरांत थोड्या वर्षांपूर्वी अशाच प्रकारचें किंबहुना याहून फार खडतर असें एक प्रकरण उद्भवलें होतें, हें वाचकांना ठाऊक असेलच. त्या प्रसंगीं खुद्द श्रींची स्वारी येथें आली होती व खुद्द श्रींच्या समक्ष त्याची चौकशी होऊन आरोपींवरील गुन्हा शाबीत झाला होता, व धर्मशास्त्रांत सांगितलेली अत्यंत कठोर जी बहिष्काराची शिक्षा ती त्यांस देण्यांत आली होती. पण या शिक्षेपासून म्हणण्यासारखा फायदा झाला असें कोणासहि म्हणतां येणार नाहीं. ज्या अपराधाबद्दल शिक्षा द्यावयाची तो दिवसेंदिवस कमी होत जावा आणि ज्या इसमांना ती देण्यांत आली असेल त्यांचें वर्तन सुधारावें—हा जो शिक्षेचा मूळ उद्देश तो कोणालाहि रीतीनें सिद्धीस गेला आहे; असें आम्हांस वाटत नाहीं श्रींनीं व श्रींस मदत करणाऱ्या धर्मशील पंडितांनीं पुनर्विवाह अशास्त्र ठरविला असून, तो प्रतिवर्षी लोकादरास अधिकाअधिक पात्र होत आहे. बहिष्काराच्या भीतीस न जुमानतां, सदय व निग्रहीं मातापितरें आपल्या कन्यांचा व भगिनींचा वैधव्यान्त करण्यास प्रवृत्त होत आहेत. यावरून काय उघड होतें कीं, यासंबंधानें अस्तित्वांत असलेल्या धर्मशास्त्राची आणि समंजस व सकरुण लोकांच्या मनाची प्रवृत्ति अगदीं निराळी आहे, व कालेंकरून धर्मशास्त्र मागें पडून पुनर्विवाह रूढ होण्याचीं चिन्हें स्पष्ट दिसूं लागलीं आहेत. हेंहि असो. मागल्या ठरावानें ज्या आरोपींस पतित ठरविलें होतें, ते पतित होऊन न राहतां प्रति दिवशीं समाजाच्या अधिकाधिक मानास पात्र होत आहेत. तेव्हां कालास विरुद्ध असे ठराव करण्यांत काय अर्थ आहे? याचा श्रींनें व श्रींच्या प्रतिनिधींनीं शांतपणानें विचार करावा. हिंदुधर्म, संस्कृत विद्या आणि हिंदु आचार यांच्या बाहेर ज्यांचें आचरण किंवा अवलोकन कधींच गलेलें नाहीं, त्यांना मनुष्याच्या अंतःकरणांतील धर्मबुद्धीचा कल सध्यां कोणत्या दिशेकडे जाऊं लागला आहे, हें स्पष्टपणें समजण्याचा संभव नाहीं, व त्यांस तो समजला नाहीं म्हणून आम्ही त्यांस फारसा दोषहि देत नाहीं. आमचे स्वामी, आमचे शास्त्री व वैदिक, आणि या देशांतील बहुतेक अशिक्षित जनसमूह हे सारे या

कोटींत येतात. परक्या लोकांस किंवा अर्वाचीन शिक्षण मिळालेल्या अत्रस्थ सुशिक्षित लोकांस हिंदुधर्माचा व आचारांचा बराच भाग वेडेपणाचा दिसूं लागला असला तरी वर सांगितलेल्या जुन्या लोकांची धर्मश्रद्धा आणि आचारभक्ति बरींच वर्षें कमीअधिक प्रमाणानें कायम राहणार आहे, हें निर्विवाद आहे. तथापि परधर्मीय लोकांचें राज्य येथें झालें असल्यामुळें आणि नवीन तऱ्हेचें शिक्षण लोकांस मिळूं लागल्यामुळें तरुण पिढीच्या मनांत नवीन धर्मकल्पना आणि नवीन आचार यांचा उदय होऊं लागला आहे. इतकेंच नाहीं, तर या कल्पनांचा आणि या आचारांचा परिणाम जुन्या लोकांवरहि अप्रत्यक्ष रीतीनें त्यास नकळत होत आहे, आणि त्यांच्या मर्जीविरुद्ध व समजाविरुद्ध ते सुधारक बनत आहेत, हें शांतपणें लक्षांत आणण्यासारखें आहे. सध्यां जें धर्मकोर्ट श्री. सांगलीकरांच्या वाड्यांत बसलें आहे, त्यांतील प्रमुख न्यायाधीशांनीं आणि त्यांस साहाय्य करणाऱ्या अत्रस्थ शास्त्रीवैदिकांनीं पुनर्विवाहाच्या वादापासून येथें घडून आलेल्या सर्व गोष्टी मनांत आणून, मग चहाकॉफीच्या संबंधानें जो ठराव करणें प्रशस्त दिसेल तो करावा. ना. रा. ब. रानडे यांस श्रीस्वामींनीं पतित ठरवलें होतेंना ? पण त्या पतित ठरविण्याचा काय उपयोग झाला बरें ? रा. ब. रानडे हे मुंबईच्या कायदेकौन्सिलाचे सभासद प्रथम झाले त्या वेळेस या शहरांतील प्रमुख लोकांनीं त्यांस हा मान मिळाल्याबद्दल आपला आनंद प्रदर्शित करण्यासाठीं हिराबागेंत जी टोलेजंग मेजवानी दिली ती पुष्कळांच्या स्मरणांत असेल. त्या मेजवानीस जे लोक रावबहादुरांच्या पंक्तींस जेवले त्यांस वाळींत टाकण्याची गोष्ट कोणीं काढली काय ? तसेंच, अगदीं थोड्या दिवसांपूर्वीं रावबहादुरांनीं आपले घरीं रा. रा. मोरो विश्वनाथ जोशी यांस जी मेजवानी दिली त्या मेजवानीस हजर असलेल्या लोकांवर बहिष्कार घालण्याचा बूट कधीं निघाला होता काय ? रा. जोशी विलायतेहून जाऊन आले असून त्यांनीं त्या कर्माबद्दल प्रायश्चित्त घेतल्याचें आमचे ऐकण्यांत आलेलें नाहीं ! तसेंच, रावबहादूर भिडे, रावसाहेब भट, रावबहादूर गोपाळराव हरी देशमूख वगैरे लोकांच्या घरीं पुनर्विवाहाच्या वादापासून जीं कार्यें झालीं व त्या कार्यांत ज्या

गृहस्थांनीं किंवा भिक्षुकांनीं कोणत्याहि प्रकारचा व्यवहार उघडपणें केला त्यांस जातिबाह्य करण्याचा आजपर्यंत कोणीं प्रयत्न केला आहे काय? आगगाडींतून प्रवास करतांना स्टेशनावरील ख्रिस्ती किंवा मुसलमान लोकांकडून चहाचे पेले, सोडावाटरच्या बाटल्या, आणि गरज लागल्यास कणकीचीं बिस्कुटें विकत घेणें आणि त्यांच्या योगानें तहान व भूक भागविणें हा बराच सामान्य प्रकार झाला आहे, व अशा रीतीनें उघडपणें आचरण करणारे लोक राजरोसपणें समाजांत वावरत असून, आणि त्यांचे घरीं हवे ते भिक्षुक व शास्त्री जेवतखात असून त्यांच्या वर्तनाबद्दल कोणीच शंका घेत नाहीं, हें आश्चर्य नव्हे काय? आम्हांस तर असें वाटतें कीं, असल्या आचारांस अधर्मी आचार म्हणावयाचें असेल, तर असला अधर्म परंपरेनें ज्याच्या हातून घडला नाहीं, असा एकहि ब्राह्मण या देशांत सांपडणार नाहीं. खुद्द श्रीशंकराचार्य आणि त्यांचे अनुयायी यांच्या पोटांत पतितांच्या स्पर्शामुळें त्याज्य होणारें अन्नपाणी प्रतिदिवशीं जात आहे व आजपर्यंत पुष्कळ गेलें आहे, असें दाखवितां येईल. पूर्वपद्धतीचा आचार लहानापासून थोरापर्यंत व धार्मिकापासून अधार्मिकापर्यंत कमीअधिक प्रमाणानें सुटत चालला आहे, व तो सुटणें अपरिहार्य आहे. आम्हांस त्याबद्दल बिलकुल वाईट वाटत नाहीं. आमचा त्यांतच आनंद आहे! आम्ही त्यालाच सुधारणा म्हणतों! पण जुन्या लोकांच्यानें तसें मानवणार नाहीं व म्हणवणार नाहीं. तथापि तें अंतर्दृष्टि करून पाहतील तर अनिवार्य स्थित्यंतराच्या झपाट्यापुढें त्यांचें कांहीं एक न चालतां, ते त्याच्याबरोबर ढकलत किंवा वाहत चालले आहेत, हें त्यांच्या नजरेस आल्याशिवाय राहणार नाहीं. अशा स्थितींत आग्रहाचा पीळ थोडा ढिला करून कांहीं कांहीं सवलती देत जाणें आणि नव्याजुन्यांची एकी कायम ठेवणें हें, किंवा वृथा धर्माभिमानानें तट्ट किंवा तंग होऊन बसून कधींच अंमल न होण्यासारखे हुकूम सोडणें आणि नवीन पिढीस अतिशय सक्तीमुळें बंड करण्यास प्रवृत्त करणें, हें विशेष श्रेयस्कर आहे, ह्याचा श्रीमच्छंकराचार्यांनीं, त्यांच्या प्रतिनिधींनीं, आणि हिंदुधर्माच्या समस्त हितचिंतकांनीं शांतपणें विचार करावा. आम्हांस तर असें वाटतें कीं, ज्याप्रमाणें वनस्पतींच्या किंवा प्राण्यांच्या शरीरांत

रात्रंदिवस नवेंजुनें होत असतें, म्हणजे जुने परमाणू अदृष्ट होऊन त्यांचे जागीं नवीन परमाणू दिसूं लागतात, त्याचप्रमाणें समाजशरीरांतहि तसला व्यापार सतत चालला पाहिजे. झाडाच्या खोडांत रोज नवीन पोषक रस उत्पन्न होणार नाहीं आणि त्याची जुनी त्वचा झडत जाऊन तिच्या जागीं नवीन त्वचेचा आविर्भाव होणार नाहीं, व जुनें मांस, कातडें, स्नायु, शिरा वगैरे भाग नष्ट होऊन त्यांचे जागीं नव्याची उत्पत्ति होणार नाहीं तर त्याची वाढ होणें अशक्य आहे; त्याप्रमाणेंच समाजाच्या सर्व प्रकारच्या कल्पना आणि आचार यांत कालानुरूप फेरबदल होत गेल्याखेरीज त्याची प्रकृति निरोगी राहणार नाहीं. जे लोक अशा प्रकारच्या देशांतरांत विरोध करतात ते त्याचे हितशत्रु होत. समाजांत कल्लोळ उत्पन्न करणाऱ्या क्रांति त्यांस हितावह नाहींत, हें आम्ही कबूल करतों; पण कोणत्याहि प्रकारची केवढीहि क्रांति होऊं न देण्याविषयीं हट्ट धरून बसणें, हें शुद्ध वेडेपण होय, असें आम्ही समजतों. ‘ पेशव्यांनीं राज्यसूत्रें हातीं घेतल्यावर माधवरावांसारख्यांनीं स्नानसंध्या करीत बसणें अधर्म होय ’ असा शास्त्रार्थ रामशास्त्र्यांनीं दिला; कित्येक रजपुतांनीं मुसलमानांशीं विवाहसंबंध केला; परशुरामभाऊ पटवर्धनांनीं काशीच्या शास्त्र्यांकडून पुनर्विवाहास आधार काढविला; रघुनाथराव पेशव्यांकरितां जलपर्यटण करून इंग्लंडांत बर्क साहेबांच्या घरीं स्नानसंध्या करण्याचा पतकर एका कर्मठ ब्राह्मणानें घेतला, या इतिहासप्रसिद्ध गोष्टी ज्यांना आपलें धर्माधिकारित्व राखून घ्यावयाचें असेल त्यांनीं निरंतर ध्यानांत ठेवण्यासारख्या आहेत.

पांचजन्याचा हंगाम : : : : १४

आतां एक महिनाभर सर्व देशभर कर्णमनोहर शंखध्वनि चालणार! हिंदुधर्माच्या नांवाखालीं मोडणारे जे अनेक लज्जास्पद आचार या देशांत रूढ आहेत त्यांत शिमग्याला पहिला नंबर दिला पाहिजे. इतका बीभत्स सण दुसऱ्या कोणत्याहि देशांत पाळला जात असेल, असें आम्हांस वाटत नाहीं. माघ शुद्ध पौर्णिमेपासून फाल्गुन वद्य पंचमीपर्यंत हिंदुधर्मानें

हिंदु लोकांस पशुतुल्य वर्तन करण्याचा पास दिला आहे ! दारू, अफीम, गांजा वगैरे मादक पदार्थ मोठे घातक आहेत; परंतु ते मुळींच विकूं दिले नाहींत तर त्यांपासून होणाऱ्या फायद्यांस अजीबात अंतरावें लागेल, म्हणून त्यांचे मक्ते देण्याचा व त्यांच्या विक्रीकरितां परवाने काढण्याचा प्रघात सर्व ठिकाणीं पडला आहे; व याच प्रघाताचें अनुकरण, शिमग्याचा सण स्थापणारांनीं केलें असेल कीं काय असा संशय उत्पन्न होतो ! सगळे लोक वर्षेच्या वर्षे अचकट बोलल्याशिवाय, किंवा उघडपणें जनावरासारखे वागल्याशिवाय राहिले, तर, त्यांना सदाचरणाची मोडशी होईल अशी भीति वाटून प्रतिवर्षी निदान एक महिना त्यांस मनसोक्त वागूं देणें जरूर आहे, अशा हेतूनें आमच्या शास्त्रकर्त्यांनीं ही हुताशनीची पूजा अस्तित्वांत आणिली कीं काय कोण जाणे ! अलीकडे मोठमोठ्या शहरांत व अर्वाचीन पद्धतीचें शिक्षण मिळालेल्या लोकांत या व्रताचें माहात्म्य थोडेंसें कमी होत चाललें आहे; तथापि याच वर्गापैकीं कित्येक इसमांस धर्मश्रद्धेची जी उकळी फुटल्यासारखी दिसत आहे, तीमुळें या निंद्य धर्माचाराचे हे इसम मोठ्या निकरानें मंडन करण्यास पुढें सरसावण्याचा संभव आहे ! सुधारकानें किंवा सुधारकांनीं अमुक जुना आचार बेवकूफपणाचा ठरविला ना, तर मग आपणांला त्याचें वकीलपत्र घेतलेंच पाहिजे, असा या इसमांचा निश्चय झाल्यासारखा दिसतो. होवो बापडा ! सकाळीं, दुपारीं, संध्याकाळीं व रात्रीं शेफारलेल्या व उनाड, टारग्या पोरांनीं रस्तोरस्तीं अनिर्वाच्य शब्द तोंडांतून काढावे आणि सभ्य स्त्रियांस व पुरुषांस लज्जेनें माना खालीं घालून निमूटपणें जावें लागावें, येवढ्यानेंच या आचाराची परमावधि होती, तर याकरितां आम्हीं एका आर्टिकलाची जागा आडविली नसती. पण तसें नाहीं. 'माघी पूर्णिमे'पासून जसजसे अधिकाधिक दिवस लोटत जातात तसतसे अधिकाधिक वयाचे लोक या प्रतिसांवत्सरिक बीभत्सपणाचे भागीदार होऊं लागतात; अखेरीस फाल्गुन शुद्ध पौर्णिमेला प्रत्येक हिंदुगृहांत हुताशनीची पुजा होऊन तिच्याभोंवतीं प्रदक्षिणा घालतांना हें अमंगल फाल्गुनवाद्य गृहाधिपतीकडून घरांतील बायकांच्या, मुलींच्या व मुलांच्या समक्ष यथाशास्त्र वाजविलें जातें ! तसेंच या तिथीला गांवांतील मोठमोठ्या देवळांपुढें किंवा चवाठ्यांच्या जागांवर रचलेल्या सार्वजनिक होळ्यांस

संध्याकाळीं गांवांतील मानकऱ्यांकडून अग्नि देववून त्यांच्या सभोवतीं या अत्यंत शुभसूचक मुखवाद्याचा गजर करण्याची रीत आहे !

या उत्सवाचा येथेंच शेवट होता तरीदेखील फार चांगलें झालें असतें; पण आमचे हिंदु लोक धर्माला खुष राखण्याविषयीं फार उत्कंठ असल्यामुळें या राक्षसी, पैशाचिक, किंवा रानटी देवीचा ते पूर्ण पांच दिवस मोठ्या थाटाचा उत्सव करतात ! तमाशांच्या छकडी, वेश्यांचीं गाणीं, रंगाची शिंपणी–यासंबंधाचा अप्रशस्तपणा असावा त्याहून वाईट आहे; पण कित्येक ठिकाणीं धुळवडीच्या दिवशीं जो समारंभ होतो त्यापुढें हा अप्रशस्तपणा सूर्यापुढें काजव्यासारखा फिक्का पडतो ! लहानमोठे गृहस्थ होळीच्या राखेंत माती, शेण व त्याहूनहि घाण अशीं द्रव्यें मिसळून तयार केलेल्या खातेऱ्यांच्या पंचामृतानें आपापलीं अंगें नखशिखांत माखून घेतात व "टेंपरवारी" वराहस्वरूप कित्येक मोठ्या हौसेनें धारण करतात. नंतर एखादें चावरें, लाथरें व नाळ लागलेलें गाढव हुडकून काढून त्यावर पिछाडीकडे तोंड करून या सोंगांपैकीं एक सोंग स्वार होतें. खराटे, केरसुण्यांचे बुरखंडे, फाटकीं शिपतरें व सुपें वगैरे जिनसांचीं छत्रचामरें सज्ज झाल्यावर गांवांतलीं सगळीं टारगीं पोरें व तमाशेवाल्यांचा एखादा संच बरोबर घेऊन मोठ्या प्रेमानें विचकट लावण्या म्हणत, नानाप्रकारचे उखाणे म्हणत, नवीन मनुष्य दिसला कीं, त्याच्या अंगावर खातेरें शिंपून व त्याच्या वस्त्रांवर घाणेरडे छाप ठोकून त्याला सामान्य घोळक्यांत ओढून घेत, व ठिकठिकाणीं उभें राहून जाणाऱ्या-येणाऱ्या बायकांच्या किंवा या छबिन्यांत येऊन दाखल होण्यास कांकूं करणाऱ्या गांवकऱ्यांच्या नांवानें जबरदस्त पांचजन्य करीत, ही सैतानसेना एखाद्या मारुतीच्या, म्हसोबाच्या किंवा गांवांतील चावडीच्या, पटांगणांत येऊन ठेपते आणि तेथें दुपार लोटून जाईपर्यंत यथेच्छ धुळवड खेळल्यावर आंघोळीकरितां तींतील वऱ्हाडी विहिरीवर, तळ्यावर, ओढ्यावर, नदीवर किंवा आपल्या घरीं जाऊं लागतात. धुळवडीचा दिवस हा या सणाचा अत्यंत लाजिरवाणा दिवस आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. अशा प्रकारचा पशुपणा खरोखरींच कायद्यानें एकदम बंद केला पाहिजे. पण जो कोणी सरकारला

अशी सूचना करील त्याच्या नांवानें अधिकच पांचजन्य होऊं लागेल यांत संशय नाहीं !

या सणाचे कित्येक भक्त असें म्हणतात कीं, एकसमयावच्छेदेंकरून सर्व देशभर होळ्या पेटविल्यानें व त्यांत दूध, तूप, व पोळ्या जाळल्यानें जो सुवासिक धूमकल्होळ उत्पन्न होतो त्यामुळें मनुष्याच्या जीवितास अपायकारक असे, वातावरण व्यापून राहणारे परमाणुरूप सूक्ष्म कृमि नाशास पावून हवा शुद्ध होते, व रोगाचें बीज नाहींसें होतें; तसेंच होळीच्या भोंवतीं बोंब मारण्याची आमच्या पूर्वजांनीं जी चाल घातली आहे तीवरून असें व्यक्त होतें कीं, आग लागली असतां तिचा उपशम करण्यास बोंब मारण्यासारखा उत्कृष्ट उपाय नाहीं ! कारण या अद्वितीय भारतीय शिंगाचा किंवा टेलिफोनचा स्वर कानीं पडल्याबरोबर चार लोक चोहोंकडून धांवत येतात, आणि आग विझविण्याचा प्रयत्न करतात ! शिमग्यांत जो बेताल विचकटपणा चालतो तोहि केवळ वावगा आहे असें नाहीं. ज्याप्रमाणें ठाणावर डांबून घातलेला घोडा मस्त होतो, त्याचप्रमाणें मनुष्यस्वभावांत ज्या दोनचार दांडग्या वृत्ति आहेत, त्यांना नेहमींच कोंडून ठेवलें तर त्या फारच त्रासदायक होतात; सबब कधीं कधीं त्यांना खुल्या करणें जरूर आहे. एंजिनांत फार वाफ जमली तर ती रक्षकद्वारानें (Safety volve) सोडून दिली पाहिजे, नाहींतर तिच्या अनावर सामर्थ्यामुळें समग्र एंजिनाचे तुकडे होतात. मनुष्यांच्या विकारांचीहि तशीच गोष्ट आहे. पाळीपाळीनें साऱ्यांची सोय लाविली पाहिजे; अलंकारिकांनीं नवरसांत बीभत्स रसाचाहि समावेश केला आहे, हें ध्यानांत ठेवण्यासारखें आहे. दुर्भाषण करणें, खातेऱ्यांत लोळणें, उच्चनीचत्वाचा भाव टाकून क्षणभर लहानथोरांनीं बरोबरीच्या नात्यानें एकमेकांशीं वागणें, थट्टा करणें वगैरे गोष्टी इतर गोष्टींप्रमाणेंच मनुष्यास हव्याशा व अवश्य वाटतात; ज्याप्रमाणें इतर गोष्टींनीं त्याप्रमाणें यांनींहि त्याचें मनोरंजन व सुखवृद्धि होते; तेव्हां यांचाहि अगदींच निषेध करतां कामा नये !

ही विचारसरणी शिमग्याच्या भक्तांस केवळ निरुत्तर वाटणार आहे, व जे पूर्वपद्धतीचे लेखक आमच्या या निबंधाविरुद्ध आपली लेखणी उचलतील ते या सरणीचें आपापल्या कलाप्रमाणें वेडेंवांकडें भाषांतर

करतील याविषयीं आम्हांस शंका नाहीं! तथापि मनांतल्या मनांत आपण सैतानाचा पक्ष घेऊन भांडतों आहों, असें त्यांस वाटल्यावांचून राहणार नाहीं. वाईट कृत्यांकडे मनुष्याची सहज प्रवृत्ति आहे. त्या प्रवृत्तीच्या समाधानापासून उत्पन्न होणारें सुख त्यास प्राप्त होण्यासाठीं विशेष काल, विशेष सण, किंवा विशेष ऋतु नेमिले पाहिजेत असें नाहीं. अशा प्रकारचें शिक्षण देण्यासाठीं शाळा घालण्याची गरज नाहीं. मनुष्याच्या सांप्रत स्थितींत दुर्वृत्तींचा अंकुर त्याबरोबरच जन्मास येतो, आणि लहानपणापासून तो खुडून टाकण्याचा किंवा समूळ उपटण्याचा प्रयत्न केला नाहीं तर स्वल्प वयांत तो सारें अंतःकरण आपल्या विषारी विस्तारानें व्यापून टाकून, सद्वृत्तींची वाढ बिलकुल होऊं देत नाहीं. तेव्हां शिमग्याच्या सणासारखे सण नाहींसे करून टाकल्यास आमचें कोणत्याहि प्रकारचें नुकसास होण्याचा संभव नाहीं. शिमग्यावांचून शिमग्यांतले निंद्य प्रकार आपल्या व इतर समाजांत नित्य घडत असतात. आम्ही मात्र त्यांना धर्माच्या नांवानें फाजील उत्तेजन देऊन आपलें अधिक नुकसान करून घेत आहों.

क्षणभर असें समजा कीं, होळीच्या किंवा धुळवडीच्या दिवशीं एखादा जिज्ञासू प्रवासी जर्मनींतून किंवा चिनांतून येथें आला, आणि रस्तोरस्तीं चाललेला दंगा व बोंबाबोंब पाहून हा काय प्रकार असावा, हें समजून घेण्याच्या इराद्यानें त्यानें कोणा एखाद्या गृहस्थापासून जागोजागीं झडत असलेल्या लावण्यांचा आणि उखाण्यांचा अर्थ समजून घेतला तर तो या आमच्या सणाविषयीं आणि सार्वजनिक नीतिमत्तेविषयीं काय कल्पना करील बरें? ज्या गोष्टीबद्दल दुसऱ्यापुढें आपणांस अधोवदन करावें लागेल, व जी गोष्ट आपली आपल्यासच शांत वेळीं लाजिरवाणी वाटते, तिचें मिथ्या धर्माभिमानानें मंडन करणें, आणि कांहीं मूर्ख लोकांनीं प्रसंगवशात् तिला धर्माधार लावून दिला असल्यामुळें तिचा त्याग करण्यास भिणें, हें खऱ्या धर्मश्रद्धेचें लक्षण नव्हे. शिमगा हा आमच्या धर्मावर फार मोठा डाग आहे. खिस्त्याच्या हातच्या चहाहूनहि फाल्गुनांतला सार्वजनिक विचकटपणा आणि त्वंपुरा विशेष गर्हणीय आहे; तेव्हां खुद्द श्रीनें किंवा श्रीच्या प्रतिनिधींनीं चहाप्रकरणांतून आपलें लक्ष काढून घेऊन त्याचा

मोर्चा या अश्लाघ्य दुराचाराकडे फिरविला तर फार चांगलें होईल असें आम्हांस वाटतें! पण सामान्य लोकांच्या धर्मकल्पनांहून त्यांच्या—धर्माधिकाऱ्यांच्या—धर्मकल्पना विशेष उन्नत असतील, असें मानणें म्हणजे समाजशास्त्राचा विशेष परिचय नाहीं, असेंच व्यक्त करणें होय!

सुधारकाविषयीं कित्येकांचा असा समज झाला आहे कीं, जेवढें जुनें व हिंदु असेल तेवढें नादान ठरविण्याचा त्यानें जणूं काय विडाच उचलला आहे! आमच्या मतें हा समज फार चुकीचा आहे. कोणताहि आचारविचार आम्हांस चांगला वाटत नाहीं, असा या लोकांस समज कोणत्या कारणामुळें झाला असेल हें त्यांचें त्यांसच ठाऊक. तथापि सणांच्या संबंधानें त्यांचा आमच्याविषयीं गैरसमज न व्हावा म्हणून आम्ही स्पष्टपणें येथें हेंहि सांगून ठेवतों कीं, शिमग्याचा सण आम्हांस जितका तिरस्करणीय व त्याज्य वाटतो तितकाच दिवाळीचा सण अभिनंदनीय व रक्षणीय वाटतो. या सणांत आम्ही कसे वागतों याचा छडा कोठल्याहि चिकित्सक प्रवाशानें कितीहि काढला तरी आम्हांविषयीं त्याच्या मनांत तिरस्कार उत्पन्न होण्याची अणुमात्र भीति नाहीं. उलट अभ्यंगस्नानें, सुग्रास भक्षण, लक्ष्मी-पूजन व जमाखर्चाचा आढावा, देण्याघेण्याचा निकाल, सौम्य व सुखदायक खेळ, दीपोत्सव व दारुकाम, बहिणभावंडांच्या भेटी आणि ओवाळण्या वगैरे गोष्टी कोणत्याहि प्रकारें लाजिरवाण्या नसून त्यामुळें आमच्या सांसारिक वृत्तींची व कुटुंबपद्धतीची रम्य बाजू प्रगट होते. या मंगल प्रकारांची शिमग्यांतील ओंगळ प्रकारांशीं तुलना करा, आणि या प्रस्तुत लेखास दोष देणें योग्य वाटेल तर तो खुशाल द्या.

धर्माचा सुकाळ व बकऱ्यांचा काळ : : : : १५

एका मनुष्यानें दुसऱ्या मनुष्याचें घर फोडून त्याचें वित्त हरण केलें म्हणजे आपण त्यास चोर म्हणतों आणि शिक्षा देतों; एका मनुष्यानें दुसऱ्या मनुष्यास पैशाकरितां किंवा खाजगी द्वेषाकरितां ठार मारलें तर आपण त्यास खुनी मानतों आणि फांशीं देतों; पण हेच अपराध जेव्हां उभ्या समाजाकडून होतात तेव्हां त्यांचें अपराधत्व नाहींसें होतें.

इतकेंच नाहीं, तर ते ज्या व्यक्तींकडून घडतात ते लोकांच्या प्रशंसेस पात्र होतात. उत्तर व दक्षिण अमेरिकेंतील लाखों इंडियन लोकांना स्वर्गद्वार दाखवून अलीकडील ख्रिस्ती लोकांनीं त्या खंडांत जी आपली सत्ता स्थापिली आहे तीबद्दल कोणास शरम तर कधीं वाटत नाहीं; उलट आपण मोठें देशकृत्य किंवा धर्मकृत्य केलें, असें ते मानतात. हिंदुस्थानांत ज्या शूर शिपायांनीं ब्रिटिश राज्याची इमारत उठवून दिली त्यांविषयीं त्यांच्या देशबांधवांस मोठें कौतुक वाटतें; गुजराथेंत व माळव्यांत मराठे लोकांनीं जीं संस्थानें स्थापिलीं आहेत त्यांबद्दल आम्हांस केव्हांहि वाईट न वाटतां उलट अभिमान वाटतो. तात्पर्य, ज्या दोषांत पुष्कळांचा वांटा असतो, व ज्यांपासून समाईक हित होण्याचा संभव असतो तो सद्‌गुणांत मोडला जातो, आणि जो इसम त्यांत तरबेज असेल त्याची त्याबद्दल तारीफ होते. धर्मसंबंधाचा प्रकारहि असाच आहे. **'न नीचो यवनात् परः'** (म्हणजे मुसलमानापेक्षां नीच कोणी नाहीं) असा आमचा पुरातन समज असून आम्हांस मुसलमान तांबोळ्याच्या हातचा ओला चुना चालतो; मोठमोठ्या लग्नांत व देवांच्या उत्सवांत व्याह्यांचे व देवांचे कान यवनीच्या मधुर आलापावांचून तृप्त होत नाहींत; महाराकडून हवी ती नोकरी करून घेणाऱ्या साहेबाला कडकडून भेटण्यास देखील चिंता नाहीं; पण खुद्द महाराची सांवली देखील उपयोगाची नाहीं; पंचहौद मिशनांत पेलाभर चहा आणि दोन बिस्कुटें खाल्लीं तर त्याबद्दल सक्षौर प्रायश्चित्त घेतलें पाहिजे, पण नरसोबाच्या वाडीस विद्वान् धार्मिकांनीं आपल्या हातांनीं बकऱ्यांचे प्राण घेऊन त्यांच्या मांसाचे गोळेच्या गोळे दिवसा ढवळ्या हजारों लोकांसमक्ष मिटक्या मारीत खात बसण्यास कांहीं हरकत नाहीं! तात्पर्य, ज्या कृत्याला बहुत लोकांनीं मंगल ठरविलें तें खरोखरी कितीहि अमंगल असलें तरी सामान्य मनुष्यास तें तसें न भासतां उलट स्पृहणीय भासतें!

वाडी येथें नुकताच झालेला यज्ञ ज्या दंपत्यानें केला व त्याचें काम ज्या ऋत्विजांनीं चालविलें त्यांविषयीं आमचें कांहींएक म्हणणें नाहीं. अनंत जन्मींच्या मोठ्या पुण्याईनें प्राप्त झालेल्या ब्राह्मणजन्माचें सार्थक करण्याचें जें साधन त्यांस अत्यंत योग्य वाटलें त्याचा त्यांनीं उपयोग केला, हें अगदीं

स्वाभाविक आहे, व त्याबद्दल त्यांना दोष देणें हें अगदीं अयोग्य आहे. आम्हांस जें वाईट वाटतें तें बकरीं मारून त्यांचें मांस खाल्ल्यानें देव खूष होतो आणि मुक्ति देतो, असा मूर्खपणाचा समज अद्यापि आमच्या धर्मांत राहिला आहे, आणि त्या समजावर आचरण करण्यास प्रवृत्त होणारे लोक अद्यापि आम्हांत निपजत आहेत याबद्दल. मांस खावेंसें वाटलें किंवा दारू पिण्याची लहर लागली तर घर सोडून एखाद्या पेड्रोच्या किंवा नसरवानजीच्या हॉटेलांत किंवा दुकानांत जावें, आणि चार दोन रुपये खर्च करून अंतरात्मा गार करावा! येवढ्याशा सुखाकरितां इतकें सव्यापसव्य अथवा द्राविडी प्राणायाम कशाला पाहिजे? बकरीं मारण्याचा धंदा कधीं केला नसल्यमुळें तीं लवकर मारतां येऊं नयेत; मांसाचा पाक कसा करावा हें ठाऊक नसल्यामुळें तो चांगला साधूं नये; आणि इतके कष्ट, इतका खर्च व इतकी बडबड करून आठचार दिवस सुग्रास मांसाहार मिळूं नये, हें अगदीं नीट नाहीं! ज्याप्रमाणें विधि संपुष्टांत आणितां येतात त्याप्रमाणें हाहि आणण्यास काय हरकत आहे? हॉटेलांत जातांना थोडेंसें तीर्थ बरोबर घेऊन जावें आणि मांसाची बशी भरून पुढें आली म्हणजे झालें! देवाला त्याचा कांहीं भाग अर्पण करणें अवश्य असेल तर खुद्द आपण करावा, किंवा बबर्जीलाच तसें करण्यास सांगून ठेवावें. म्हणजे तो सरस पुलावा चुलीवरून उतरल्याबरोबर वैश्वदेव आटपून घेईल!

यज्ञाविषयीं वरील तऱ्हेचें लिहिणें वाचून आमच्या वाचकवर्गांत जर कोणी जुन्या पंथाचे धर्मनिष्ठ वाचक असतील तर त्यांस आमचा मोठा राग येणार आहे, हें आम्ही समजून आहों. पण जर ते क्षणभर आपला राग आवरून आमच्या लिहिण्याचा शांतपणानें विचार करतील तर त्या लिहिण्यांत कांहीं वावगें नाहीं, असें त्यांस खचित दिसून येईल. मांस खाण्याच्या विधीला यज्ञ म्हणा, महायज्ञ म्हणा, यष्टि म्हणा, काय पाहिजे तें म्हणा—'**अहिंसा परमो धर्मः**' हें बौद्धतत्त्व ज्यांना पूर्णपणें संमत झालें आहे, नित्याहारांत ज्यांनीं मांसत्याग केला आहे, अनेक शतकांच्या संवयींमुळें अभक्ष्य भक्षणाचा ज्यांच्या वृत्तींत मोठा तिट्कारा बसून गेला आहे, सारांश मांसाहार ज्यांनीं धर्मबाह्य ठरविला असून जे मांसाहार करणारांना पंक्तीस घेत नाहींत, अथवा त्यांच्याशीं अन्नव्यवहार आणि शरीरसंबंध करीत

नाहींत–अशा ब्राह्मणांनीं यज्ञाच्या मिषानें आपणांस मांस खाण्याची मोकळीक आहे, इतकेंच नाहीं, तर तसें केल्यानें आपल्या पदरीं असामान्य पुण्याची जोड होते, असें समजणें हें केवढें अज्ञान होय! यज्ञावर विश्वास ठेवणारे लोक अज्ञानानें असें मानतात कीं, यज्ञांत मारलेलीं बकरीं पुनः जिवंत होतात! बुक्यांनीं हाल हाल करून मारलेल्या बकऱ्याच्या मांसाचा कांहीं भाग हुताशनाच्या द्वारा जगदात्म्यास अर्पण करून, बाकीच्याचें यजमानानें आणि ऋत्विजांनीं सेवन केलें असतां तो त्यांच्यावर सुप्रसन्न होतो आणि त्यांस जन्ममरणापासून मुक्त करतो ही जितक्या वेडगळपणाची समजूत तितक्याच वेडगळपणाची ही दुसरी समजूत होय. यज्ञांत मारलेलीं बकरीं फिरून जिवंत होत असतील तर प्रत्येक खाटिकवाड्यांत तोडलें जात असलेलें जनावर पुनः जिवंत कशावरून होत नसेल? त्याचें मांस तरी सकल अग्नींत जो श्रेष्ठ अग्नि जठराग्नि त्यासच समर्पण होत असतें, व त्याच्या योगानें परमात्म्याचा अंशभूत जो जीवात्मा तो समाधान पावत असतो! मारलेलीं बकरीं उठतात याचा अर्थ काय! तीं उठत असलीं तर परलोकीं उठत असतील; या लोकीं तीं एकदां मेलीं म्हणजे मेलीं! जर तीं येथल्या येथें उठविण्याचें सामर्थ्य कोणत्याहि ऋत्विजांत असेल तर तो मात्र खरा याज्ञिक समजला पाहिजे; तसेंच, अशा याज्ञिकानें बकऱ्यास बुक्या खातांना गुदगुल्या होतात, असेंहि सिद्ध करून दाखविलें पाहिजे. मारलेलें बकरें उठो किंवा न उठो, त्याला यज्ञांतल्या रानटी पद्धतीनें मारतांना असह्य यातना होत असतील असा आमचा तर्क आहे. तेव्हां हा तर्कहि खोटा आहे हें सिद्ध करून दाखविण्याची जबाबदारीहि या याज्ञिकांवरच आहे. या याज्ञिकांस आम्ही आणखी असा प्रश्न करतों कीं, अग्निनारायणास बकऱ्याचें मांसच आवडतें, हें त्यांना कशावरून समजलें? दृष्टीस कष्टानें गोचर होणाऱ्या क्षुद्र कीटकापासून थेट मनुष्यापर्यंत अनंत जीवांची परंपरा आहे; तींतील इतर सारे जीव सोडून देऊन खुद्द त्याचा गुमास्ता हुताशन बोकडावर किंवा बकऱ्यावरच इतका फिदा कां झाला? गोजात आणि मेषजात हीं दोन मनुष्याच्या मांसाहाराचीं प्रधान अंगें होत; पैकीं गोजात या देशांत अलीकडे पवित्र कोटींत जाऊन बसली! बाकी राहिली गरीब बिचारी मेषजात. मनुष्याप्रमाणें

देवालाहि हीच कशी मानवली याचा आम्हांस मोठा चमत्कार वाटतो ! यज्ञांत ज्या पशूस मारावयाचें त्याला त्या मारापासून कोणत्याहि प्रकारच्या यातना होत नसतील व तो फिरून जिवंत होतो हें खरें असेल तर, आम्ही प्रेतसंस्काराविषयीं लिहीत असतां आमच्यावर टीका करणाऱ्या कांहीं चटोर लोकांस एका देशस्थ वृद्ध बारकऱ्यानें जशा प्रकारचा प्रश्न केला तशा प्रकारचा प्रश्न त्याच्या उदाहरणापासून अवश्य धैर्याचें अवलंबन करून येथें करतों. आमचा कैवारी असें म्हणाला कीं, " जर भटास दिलेली शय्या, गाय, उत्कुंभ व श्राद्धें मृतास पोहोंचत असतील तर मृताची बायकोहि श्राद्धाचे दिवशीं रात्रीं भटाकडे कां पाठवूं नये ? " हा प्रश्न ऐकल्याबरोबर आमची निर्भर्त्सना करणाऱ्या लोकांनीं या विलक्षण स्पष्टवक्त्या माळकऱ्यास आमच्याकडे पाठवून दिलें ! असो. आमचा प्रश्न या साठी उलटून गेलेल्या भजनी बावाच्या प्रश्नाइतका झोंबणारा नाहीं. आम्हीं फक्त येवढेंच विचारतों कीं, ज्या अर्थीं यज्ञांतील बलीस यातना होत नाहींत, व फिरून जीवदशा प्राप्त होते, असा भाविक याज्ञिकांचा समज आहे, त्या अर्थीं यजमानानें आपलें एखादें मूल अग्निनारायणास अर्पण करण्यास काय हरकत आहे ? किंवा ज्याला यज्ञ करून जन्ममरणापासून मुक्त व्हावयाचें आहे त्यानें स्वतःच्या समग्र शरीराची किंवा त्याच्या कांहीं भागाची आहुति देण्यास काय प्रत्यवाय बाहे ? असें केल्यानें गळा दाबून घेणें-कोमल भागावर बुक्क्या मारून घेणें-किती सुखकारक असतें हें ज्याचें त्याला स्वतःच्या किंवा स्वतःच्या अपत्याच्या अनुभवावरून चांगलें समजून येईल, व परलोकची हालहवाल कशी काय असते, हें ताबडतोब पाहावयास सांपडेल !

इति श्रीचहाग्रामण्यप्रकरणं समाप्तम् : : : : १६

फार दिवस भिजत पडलेल्या येथील चहाप्रकरणाचा श्रीशंकराचार्यांकडून आलेल्या शास्त्रीद्वयांकडून एकदांचा अखेरचा निकाल लागला, व मंडळी प्रायश्चित्तें घेऊन मोकळी झाली, हें एकंदरींत चांगलें झालें. आतां ' स्त्रियांची साक्ष पुराव्यांत घेतां येत नाहीं ' वगैरे ज्या शास्त्राचे सिद्धांत त्यावरच रचलेल्या निकालास आमच्याकडून किती महत्त्व मिळणार हें

न्व्यानें सांगणें नकोच ! तथापि न्यायाधीशाचें काम कायदे करण्याचें नसून केवळ असलेल्या कायद्यांवरून निकाल सांगण्याचें आहे, ही गोष्ट मनांत आणून तिऱ्हाइतपणें या गोष्टीचा विचार केल्यास एकंदर चौकशी व निकाल हीं श्रीकडून आलेल्या शास्त्रीद्वयांस भूषणास्पद आहे, हें आम्हांस कबूल केलें पाहिजे. असें आहे तरी निकालाच्या मुख्य मुद्द्यासंबंधानें शास्त्रीद्वयांनीं जी संदिग्धता राहूं दिली आहे ती शास्त्रदृष्ट्या विचार करतांहि युक्त नाहीं, असें आम्हांस वाटतें. निकालांत असें म्हटलें आहे कीं, "अशा प्रकारचा चहा एकवार घेणारास, माधव, विज्ञानेश्वर, मयूख वगैरे ग्रंथांचा व संमतिपत्रांचा बलाबलाधिकरणन्यायानें विचार करितां **इतकें प्रायश्चित्त जरी येत नाहीं, तथापि इतर दोषांचा अपवाद व कालविलंब वगैरे कारणें मनांत आणून सदहू प्रायश्चित्त सांगितलें आहे."** आतां अशा प्रकारचा चहा एकवार घेणारास शास्त्रदृष्ट्या जर इतकें प्रायश्चित्त येत नाहीं, तर किती येतें हें संदिग्ध न राहतां त्याचा स्पष्ट खुलासा झाला असता, म्हणजे त्या बाबतींत शास्त्रार्थाचें जें रण माजून राहिलें होतें, त्यांत अखेर जय कोणाचा झाला हें खात्रीनें ठरलें असतें; व बटलराच्या हातावर चहाच्या पेल्याकरितां जसे दोन आणे ठेवायचे, तसेच भटाच्या हातावर दोन आणे टाकून राजरोसपणें रिफ्रेशमेंटरूममध्यें जाण्यास मोकळीक झाली असती ! आणि असें झाल्यानें प्रवास वगैरे प्रसंगांची गैरसोय दूर होऊन आयतेंच धर्मसंरक्षणहि झालें असतें ! असो, फिरून एखादा असाच प्रसंग आल्यास त्या वेळीं या प्रायश्चित्ताचें घोडें याहूनहि मागें हटेल अशी आमची पूर्ण खात्री आहे. सध्यांच्या ठरावानेंहि, हूणस्पृष्ट चहास प्रायश्चित्तच नाहीं असें म्हणून तो घेणाराला जातींतून हुसकून देण्याचा ज्यांनीं चंग बांधला होता, त्यांची मसलत फसली, व त्यांच्या मिशा तरी आम्ही खालीं आणूं म्हणून ज्यांनीं वस्तरे पाजळविले होते त्यांच्याच मिशा खालीं झाल्या, हें कांहीं थोडें काम झालें नाहीं ! शिवाय या चहाप्रकरणानें दुसऱ्या एका महत्त्वाच्या प्रश्नाचा अनायासेंच निकाल लागल्यामुळें हा तंटा सुरू केल्याबद्दल पुणेंकरांस इतर लोकांनीं दोष देण्याच्या ऐवजीं त्यांचे आभारच मानले पाहिजेत. नुसत्या नौकागमनास किंवा म्लेंच्छदेशगमनास शास्त्राची अडचण नाहीं हें आजच्याच अंकांतील दुसऱ्या एका लेखावरून वाच-

कांच्या लक्ष्यांत येईलच. तेव्हां विलायतेस जाण्याची मुख्य अडचण काय ती इंग्रज लोकांचा संसर्ग हीच होय. तेव्हां विलायतेहून परत आलेल्या माणसास प्रायश्चित्त देणें तें हा संसर्ग, इतर दोषांचा अपवाद व कालविलंब या कारणावरच अवलंबून असल्यामुळें तें सध्यां ठरलेल्या प्रायश्चित्ताहून भिन्न नाहीं हें ठरलेंच व या वादापासून हा झालेला फायदा कांहीं सामान्य नाहीं. एकंदर ठराव लवकरच छापून प्रसिद्ध होणार आहे, तेव्हां तो देऊन पत्राची जागा अडविण्याचें आम्हांस कांहीं कारण दिसत नाहीं. परंतु आमच्या येथील धर्माभिमानी पत्रांतून या ठरावाचा उत्तरभागच तेवढा साकल्यानें देण्यांत आला असून पूर्वभागाचा नुसता उल्लेखहि त्यांनीं कां केला नाहीं अशी कोणास जिज्ञासा असल्यास त्यांच्याकरितां इतकें सांगितलें पाहिजे कीं, त्यांतील मजकूर अथपासून इतिपर्यंत आमच्या धर्माभिमान्यांच्या काळजास झोंबण्यासारखा आहे. फिर्यादी पक्षाचें वर्तन प्रथमपासून शेवटपर्यंत केवळ दुराग्रहाचें कसें होतें, 'आम्ही अभियोग करतों' म्हणून पुढें आणलेले कागदपत्र व साक्षीदार म्हणून हजर केलेले गृहस्थ हे दोन्हीहि यत्किंचित् भरंवशास कसे पात्र नाहींत, वगैरे मुद्द्यांचें शास्त्रीबोवांनीं जें जोरदार व मुद्देशीर रीतीनें विवेचन केलें आहे, तें दाखवून आपलेंच हसें करून घेण्यास हे तयार झाले नाहींत हें केवळ साहजिक होय. परंतु अशा भेकडपणानें आजचें मरण काय तें उद्यांवर मात्र टाकतां येण्यासारखें आहे. कुंभाराची सून उकिरड्यावर ही येणारच, मग आपण होऊन मुद्दाम तिला फरफरत ओढण्यांत काय अर्थ आहे! असो, या ग्राम्य प्रकरणाची इतिश्री करण्यापूर्वी आणखी एका गोष्टीचा उल्लेख करणें आमच्या मतें आवश्यक आहे. चहाच्या प्रकरणांत जर

एक अनिष्ट प्रकार

झाला नसता तर त्यांत एकंदरींत खेदकारक असें कांहींच नव्हतें. व तो अनिष्ट प्रकार म्हटला म्हणजे चहा प्यालेली किंवा तेथें गेलेली मंडळी व ख्रिस्ती मिशनरी यांची या कामीं एकजूट आहे, असा जो कित्येकांचा गैरसमज झाला आहे तो होय. तेथें जाण्यांत मंडळीचा असा मुळींच उद्देश नव्हता, हें आम्हांस तर प्रथमपासूनच माहीत आहे. झालेल्या चौकशींत ही गोष्ट चांगली सिद्ध होऊन ठरावांतहि तसा स्पष्ट

उल्लेख झाला आहे हें चांगलेंच झालें. पण प्रथमपासूनच अशा संशयास अगदीं जागा न राहती तर उत्तम झालें असतें. ख्रिस्ती मिशनऱ्यांचें स्वधर्मप्रसारावांचून दुसरें कोणतेंहि हिंदुस्थानांत काम नाहीं हें उघड आहे, तेव्हां त्यांच्याशीं संबंध ठेवल्यानें या मंडळींच्या मनांतूनहि हिंदुधर्म सोडून ख्रिस्तीधर्मांत जावें असें आहे, अशी कोणास शंका आल्यास ती अगदींच गैरबाजवी आहे, असें मुळींच म्हणतां येणार नाहीं. या एकंदर झालेल्या प्रकाराचा फायदा घेऊन "येथील सुशिक्षित ब्राह्मण मंडळींस सत्य धर्माची हळूहळू गोडी लागत चालली आहे व ते आमच्या घरीं येऊन चहाकाफीहि घेऊं लागले आहेत," वगैरे विधानें आपल्या वार्षिक रिपोर्टांतून करण्यास हे मिशनरी चुकतील असें आम्हांस वाटत नाहीं. व असें व्हावें हें तर आम्हांस मुळींच संमत नाहीं. आम्ही चालू हिंदुधर्मावर कितीहि तीक्ष्ण प्रहर केले तथापि आमचा देश ख्रिस्ती व्हावा ही नुसती कल्पनाहि आम्हांस सहन होणारी नाहीं. आमच्यांतील अतिशूद्र लोकांत आम्हीं अगदीं दूर टाकल्यामुळें त्यांची एकसारखी ख्रिस्तीधर्माकडे धांव चालू आहे, ही गोष्ट आम्हांस अत्यंत उद्वेगजनक आहे, व या लोकांस आम्ही जवळ घेऊं लागून त्यांचा तिकडील ओघ परत फिरेल तो सुदिन, असें आम्हांस वाटत आहे! आमच्या भटांच्या बेडगळ धर्मसमजुती जितक्या आम्हांस अज्ञानाच्या वाटतात, त्यांहून या पाद्र्यांच्या धर्मसमजुती अधिक उन्नत आहेत असें आम्हांस वाटत नाहीं. तेव्हां एक चुकीचा रस्ता सोडून दुसऱ्या चुकीच्या रस्त्याचें आमच्या लोकांनीं अवलंबन करावें असें आम्ही कधींच प्रतिपादन करणार नाहीं, हें उघड आहे. या चहाप्रकरणांत गुंतलेल्या बहुतेक लोकांची आम्हांस जी माहिती आहे, त्यावरून पाहतां ख्रिस्तीधर्मास साह्यभूत होण्याची कल्पना त्यांच्या नुसती स्वप्नींहि कधीं आली नसेल असें आम्ही खात्रीपूर्वक सांगतों. परंतु असा खरा प्रकार आहे तरी बेसावधपणानें कां होईना ख्रिस्ती मिशनऱ्यांशीं या कामांत संबंध ठेवला गेला हें आमच्या मतें फारच गैर झालें, व एवढा अनिष्ट प्रकार न होता तर या एकंदर प्रकरणांत खेद मानण्यासारखें कांहीं आहे, असें आम्हांस वाटत नाहीं. ब्राह्मणेतरांच्या हातचा चहा पिण्यांत आम्हांस

दोष वाटत नाहीं. इतकेंच नाहीं, तर आमच्या नीच मानलेल्या महारांची स्थिति सुधारून त्यांची व वेदशास्त्रसंपन्न ब्राह्मणांची एक पंगत झालेली जर आम्हांस पाहतां येती, तर आम्ही स्वतांस मोठे कृतार्थ मानलें असतें, ही गोष्ट आमच्या देशबांधवांपासून आम्ही चोरून ठेवीत नाहीं. परंतु आमच्यांतील जातिभेद नाहींसा व्हावा अशी जरी आमची मनापासून इच्छा असली तथापि ख्रिस्ती लोकांशीं कारणावांचून मुद्दाम आम्हीं कां संसर्ग ठेवावा, हें आम्हांस कळत नाहीं. म्हणून यापुढें तरी अशा अनवश्यक गोष्टी आमच्या सुशिक्षित लोकांच्या हातून घडणार नाहींत अशी आशा करतों. सरतेशेवटीं आमच्या धर्माभिमान्यांच्या कानांत एक गोष्ट सांगून या चहाप्रकरणाची आम्ही समाप्ति करतों. सुधारकांस जातींतून हुसकून टाकावें म्हणजे त्यांची पीडा टळेल, असा जर हीं ग्रामण्यें काढण्यांत तुमचा हेतु असेल तर तो सफळ होणार नाहीं, ही तुम्ही खूण बांधून ठेवा. सुधारकांचे प्रयत्न केवळ त्यांच्या सुखापुरते असते तर तुम्हांपासून वेगळें होण्यास तुमच्या ग्रामण्याची त्यांनीं वाटच पाहिली नसती. परंतु समाजसुधारणा ही त्यांस स्वतांच्या सोईहून अधिक महत्त्वाची वाटत असल्यामुळें तुम्हांस सोडल्यावर त्यांनीं सुधारणा करावी तरी कोणाची ? तेव्हां होतां होईल तों तुमच्या शिव्या, शाप व जुलूम यांस न भितां तुमच्या डोक्यांत प्रकाश पाडण्याचा ते प्रयत्न करतील. परंतु तुम्ही हट्ट धरून त्यांस जातींतून काढूं लागल्यास ते वाटेल तें करतील पण तुमचा पिच्छा सोडणार नाहींत. तुम्ही त्यांचा कितीहि द्वेष करा, त्यांस कितीहि झिटकारा, पण फिरून ते येऊन तुम्हांस चिकटलेले आहेत असें तुमच्या दृष्टीस पडेल. त्यांची मगरमिठी ज्यास उकलतां येईल असें कोणतेंहि ग्रामण्य तुमच्याच्यानें बसवितां येणार नाहीं. त्यांच्या तुम्हांवरील भक्तीस पाहिजे तर विरोधभक्ति म्हणा. पण तिचें तुमच्यानें सत्त्वहरण होणार नाहीं; व सरतेशेवटीं आपल्या प्रभावानें ‘ मन सुधारकीं रंगलें अवघे जन सुधारक झाले ’ असें करून टाकल्याशिवाय ती राहणार नाहीं !

तीन अर्थशास्त्रें : : : : १७

ज्याप्रमाणें विषुववृत्ताच्या किंवा पृथ्वीच्या परिघाच्या दोन दिशांनीं दोन गृहस्थ निघाले तर कोठें तरी त्यांची गांठ पडण्याचा संभव आहे, त्याप्रमाणें एका बाजूनें शहाण्याचें शाहणपण वाढत गेलें व दुसऱ्या बाजूनें मूर्खांचें मूर्खपण चरत चाललें तर कोठें तरी त्या उभयतांचा शेकहँड (मुलाखत) होईल यांत संशय नाहीं! फाजील शाहणपण आणि गाढ अज्ञान यांपासून अनेकदां सारखेच परिणाम होतात. सध्यां आमच्या देशांत अर्थशास्त्राच्या संबंधानें कांहीं अंशीं असाच प्रकार होत आहे. या गरीब बिचाऱ्या शास्त्राचें एक टोंक आमच्या सरकारच्या व दुसरें अज्ञान लोकांच्या हातांत आहे, व दोघेहि आपापल्या सामर्थ्यानुरूप आपापल्या बाजूस तीं ओढीत आहेत. या ताणरणांत (Tug–of–war) लोकांची बाजू बरीच क्षीण आहे, म्हणून बरें झालें आहे; नाहींतर ताणास लागलेल्या या शास्त्ररज्जूचे केव्हांच तुकडे होऊन गेले असते! पण सरकारच्या मनगटांत लोकांच्या मनगटांपेक्षां विशेष मजबुती असल्यामुळें लोकांस सरकार आपल्या बाजूला फरफरा ओढून नेत आहे! शांत व विचारी तिऱ्हाईत लोकांस ही स्थिति पाहून फार वाईट वाटतें. पण समुदायाच्या गाढ अज्ञानापुढें व सरकारच्या स्वार्थातिशयापुढें किंवा ज्ञाना-तिशयापुढें त्यांचें कांहीं चालत नसल्यामुळें जागच्या जागीं त्यांस स्वस्थ बसावें लागत आहे. तथापि येवढें खास सांगतां येईल कीं, सरकार आणि लोक यांनीं या त्रयस्थ विचारी लोकांच्या म्हणण्याचा लवकरच विचार केला तर ठीक आहे; नाहीं तर लोक निस्त्राण होऊन सरकारी खजिने कोरडे पडतील, व राजाप्रजेची निर्धनावस्था झाल्यामुळें जे दुष्परिणाम घडतात ते येथें घडूं लागतील.

हिंदुस्थानांत सांप्रत कालीं प्रवृत्तींत असलेल्या अर्थशास्त्राचे किंवा संपच्छास्त्राचे विषयविवेचनाच्या सोयीसाठीं येथें तीन भाग करतों; पहिला औपपत्तिक; दुसरा प्रयोज्य; व तिसरा भ्रामक. पैकीं पहिला सरकारनें उचलला आहे; तिसऱ्यानें सामान्य लोकांस पछाडलें आहे; व दुसरा विचारी पुरुषांच्या फक्त डोक्यांत आहे. सरकारच्या हातीं प्रवर्तक सत्ता

असल्यामुळें दुसऱ्याचें व तिसऱ्याचें कांहीं एक न चालतां, पहिल्याचाच अंमल जारीनें होत आहे. सरकारला पहिला व दुसरा यांतील भेद कळत नसेल असें आम्हांस वाटत नाहीं. कदाचित् कांहीं अधिकाऱ्यांना तो कळत नसेल; पण त्याचें खरें स्वरूप कोणाच्याच लक्षांत उतरण्यासारखें नाहीं असें मानणें अशक्य आहे. संपत्तीचें उत्पादन, वेटन आणि प्रतिपणन या तीन विषयांचा अर्थशास्त्रांत विशेष विचार केलेला असतो. आमच्या देशांत व्हावी तितकी संपत्ति उत्पन्न होत नाहीं; जी थोडीबहुत होते, ती खऱ्या म्हणजे प्रयोज्य अर्थशास्त्राच्या नियमांप्रमाणें वांटली जात नाहीं व सोन्याचें नाणें वापरणाऱ्या व्यापारकुशल, श्रीमंत, परक्या राष्ट्राच्या राजसत्तेमुळें तिची अदलाबदल किंवा देवघेव तर फारच तऱ्हेवाईक होते. आमच्या संपत्तीच्या प्रसवांत, विभागांत, व विनियमांत होणारा हा गोंधळ टाळावा कसा हें समजणें, समजावून देणें, किंवा समजाऊन घेणें विशेष अवघड नाहीं; पण त्याप्रमाणें आचरण करणें हें फारच कठिण आहे.

संपत्तीची उत्पत्ति, वांटणी आणि अदलाबदल यांपैकीं कोणत्याहि गोष्टींत सरकारनें हात घालूं नये असा अर्थशास्त्राचा सामान्य औपपत्तिक नियम आहे. या नियमाचें पालन सरकार आपल्या फायद्यापुरतें तेवढें करतें व जेथें त्या पालनापासून त्याचें नुकसान होत असेल तेथें त्याचें उल्लंघन करण्यास तें मागेंपुढें पाहत नाहीं, असें म्हणणें केवळ निराधार होणार नाहीं. यावर कोणी असा आक्षेप घेतील कीं, जें सरकारचें हित तेंच प्रजेचें हित असा राज्यशास्त्राचा सामान्य नियम असून सरकारनें स्वतःला हितकर व रयतेला अहितकर असें अर्थशास्त्रीय वर्तन करणें कसें संभवतें ? यावर आमचें उत्तर असें आहे कीं, ज्याप्रमाणें औपपत्तिक राज्यशास्त्राचे नियम पुस्तकांत राहून राज्यकर्ते आणि प्रजा यांचा बेबनाव होतो, त्याप्रमाणें औपपत्तिक अर्थशास्त्राचे नियम जेथल्या तेथें राहून उभयतांसहि निर्धनता येते. उपपत्ति व्यवहारास लावतांना तींत जो फेरफार करावा लागतो त्याकडे कोणत्याहि कारणानें दुर्लक्ष झालें असतां, असा परिणाम घडतो. शिवाय या देशांतील सरकार आणि प्रजा यांत विशेष प्रकारचा संबंध आहे हेंहि लक्षांत वागविलें पाहिजे. आमच्या राज्यकर्त्यांस आमच्याच फायद्याकडे लक्ष द्यावयाचें असतें तर गोष्ट निराळी

होती. पुष्कळदां आमच्या फायद्यापेक्षां त्यांना आपल्या देशाच्या व देश-बांधवांच्या फायद्याकडे विशेष नजर पुरविणें भाग पडतें! त्यांनीं असें करावें हें अत्यंत स्वाभाविक आहे. पण व्यापारदृष्टीनें पाहतां इंग्लिश लोकांचा जो फायदा तो आमचाहि फायदा असणें स्वाभाविक नाहीं. जें काम आमचें आम्हांस करतां येण्यासारखें आहे तें आमचें आम्हीं न करतां स्वस्थ बसलों आणि तें दुसऱ्याकडून करून घेतलें, तर त्याबद्दल दुसऱ्यास जें वेतन, रोजमुरा किंवा किंमत द्यावी लागेल तिच्या मानानें आमचें नुकसान होणार आहे. या किंमतीबद्दल आम्हांस विश्रांति मिळेल ही गोष्ट खरी. पण पोट भरलेलें असलें तरच विश्रांति सुखावह होते. लहान मुलांस भूक लागली असतां तीं रडत उठतात हें सर्वांस ठाऊक आहेच; व या गोष्टींत लहान मुलांप्रमाणेंच थोरांचीहि स्थिति आहे. पोटांत कावळे कोरूं लागले असतां स्वस्थ बसण्यापासून सुख कसें होणार? भुकेच्या यातनेपेक्षां कामाचे श्रम सहज साहण्यासारखे आहेत. इंग्लिश लोकांनीं आमचा व्यापारधंदा आटोपल्यामुळें निरुद्योगापासून होणारे हाल आम्हांस सोसावे लागत आहेत. यावर कोणी असा प्रश्न करतील कीं, इंग्लिश लोकांस तुम्हीं आपले धंदे नाहींसे करूं कां दिलेत? याचें उत्तर एवढेंच आहे कीं, ज्या कारणांमुळें आम्हीं आपले राज्य त्यांना घेऊं दिलें त्याच कारणामुळें आम्हीं आपले धंदेहि आटोपूं दिले! आणि राज्य परत मिळविण्यासाठीं ज्या प्रकारच्या खटपटींचा उपक्रम आम्हीं केला आहे त्याच प्रकारच्या खटपटी व्यापारधंदा फिरून हातीं येण्यासाठींहि चालविल्या आहेत. एक दुसऱ्याशीं संलग्न आहे; तेव्हां साध्य होणार असतील तर दोन्ही एकाच क्रमानें साध्य होत जातील! भेद इतकाच आहे कीं, व्यापारधंद्याच्या संबंधानें आम्हांस आमच्या सरकारशीं विशेष राजरोसपणानें भांडतां येतें. तथापि हें भांडण घालीत असतां ही गोष्ट ध्यानांत टेविली पाहिजे कीं, आधिभौतिक दृष्टया इंग्रज लोकांस हिंदुस्थानच्या राज्यापेक्षां हिंदुस्थानशीं व हिंदुस्थान हातीं असल्यामुळें सर्व आशिया खंडाशीं, करतां येत असलेल्या व्यापारापासून अधिक फायदा होत आहे. तेव्हां जर आम्हीं आपल्या व्यापाराचें पुनरुज्जीवन मनापासून करूं लागलों, तर त्यांना उघडपणें जरी त्याला प्रत्यवाय करतां येणार नाहीं

तरी आमचा सगळा व्यापार आमच्या हातीं फिरून पडूं देण्यापेक्षां आमचें राज्य ते आम्हांस अधिक आनंदानें परत देतील! आम्हां हिंदु लोकांस युरोपियन किंवा अमेरिकन लोकांप्रमाणें नाना तऱ्हेच्या अनेक वस्तूंचा उपभोग घेण्याची हौस लागलेली नाहीं, व त्या मानानें त्या वस्तू उत्पन्न करण्यास लागणारी चलाखी आमच्या येथें दृष्टीस पडण्याचा संभव नाहीं हें जरी खरें आहे, तरी ज्या थोड्या वस्तू आम्हांस लागतात, व ज्यांचा खप आम्हांमध्यें अधिकाधिक होत आहे, त्या सर्व सरकारनें कांहीं वर्षें मदत दिल्यास येथल्या येथें कमी खर्चानें करतां येण्यासारख्या आहेत हें त्यांना ठाऊक नाहीं किंवा समजत नाहीं असें नाहीं. पण व्यापाराच्या कामांत सरकारनें हात घालूं नये हा सामान्य औपपत्तिक नियम—त्याचें मिष करून ते आमच्या व्यापाराकडे ढुंकून देखील पाहत नाहींत, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. तथापि दिवसेंदिवस अधिकाधिक कंगाल होत जाणाऱ्या पंचवीस कोटी प्रजेचें बिनबोभाट राज्य करणेंहि कांहीं सोपें काम नाहीं. विहिरींत पाणी नसेल तर तें पोहऱ्यांत येण्याचा संभव नाहीं, हें आमच्याप्रमाणें त्यांसहि चांगलें समजतें. तेव्हां प्रजेची हलाखी दृष्टीस पडूं लागली म्हणजे तिच्या चौकशीसाठीं एखादें कमिशन नेमावें, शेतकऱ्यांस कांहीं सूट किंवा तगाई द्यावी, करांत एखादा फेरफार करावा, शेतकीची सुधारणा करण्याचें अवडंबर घालून कोठें एखादा कालवा काढ, कोठें तळें बांध, कोठें विहीर खण, कोठे कापसाचें किंवा गव्हाचें बीं वाट, कोठें शेतकीचे प्रयोग करण्यासाठीं एखादें फार्म (शेत) तयार कर, कोठें झाडें लाव, कोठें तोफा सोडून पाऊस पाडण्याचा प्रयत्न कर, कोठें गुरांचें इस्पितळ घाल, कोठें खताचे प्रयोग करून दाखीव, कोठें सावकाराला ओरबाडून शेतकऱ्याला वांचविण्याचा प्रयत्न कर, कोठें शेतकीची व्यवस्था पाहणारें खातें काढून त्यावर हुशार पण भारी पगाराचे अधिकारी नेम, कोठें रस्ते कर, कोठें झाडाचे छाट तोडूं दे व जंगलांतील गवत मोफत किंवा हलक्या किमतीनें नेऊं दे, कोठें शेतीस व जनावरांस लागणाऱ्या मिठासारख्या वस्तूंवरील कर थोडाबहुत कमी कर—याप्रमाणें निरनिराळ्या ठिकाणीं निरनिराळ्या प्रसंगीं क्षुद्र सुधारणा करण्यांत येतात. पण अशानें कोठें अन्नास मोताद झालेलीं व उपाशी मरूं लागलेलीं

कोट्यवधि माणसें खाऊनपिऊन सुखी होणें शक्य आहे काय ? काळजापर्यंत जाऊन ठेपलेली जखम नुसत्या मलमपट्टीनें कशी भरेल ? प्रसंगविशेषीं कांहीं कांहीं विशिष्ट कारणामुळें अशी जखम एकाएकीं वाहूं लागली तर कदाचित् असल्या पट्ट्यांनीं तिचें तोंड कांहीं वेळ दाबून धरवेल. पण पुनः कांहीं कारण झालें कीं, ती फिरून वाहूं लागणारच. यासंबंधानें आमची प्रकृति बरीच दुरुस्त होण्यास आम्हांस चारदोन चांगलींच टॉनिकें (रक्तवर्धक व शक्तिवर्धक औषधें) मिळालीं पाहिजेत. कापूस, धान्य, लोखंड, तांबें, जस्त, पितळ वगैरे अत्यंत उपयोगी धातू, शेतकीस व इतर साध्या धंद्यांस लागणारीं यंत्रें–वगैरे पांचचार स्थूल वस्तूंचे व्यापार पूर्णपणें आमच्या हातीं आल्याशिवाय आम्ही आपली कांत टाकून ताजेतवाने होऊं शकणार नाहीं. असले व्यापारच आमचीं रक्तवर्धक औषधें होत. पण हीं आम्हांस आमच्या राज्यकर्त्यांपासून मिळण्याचा फारसा संभव दिसत नाहीं. फ्रान्स, युनायटेड स्टेट्स, जर्मनी, इटली, रशिया, जपान, स्वित्झरलंड–फार तर काय पण खुद्द इंग्लंड वगैरे देशांनीं आपल्या व्यापाराच्या बाल्यावस्थेंत त्याच्या वाढीकरितां सरकारच्या मार्फत काय काय प्रयत्न केले व अजूनहि त्या त्या देशांतील तारुण्याप्रत पावलेल्या व्यापारास प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष रीतीनें केवढी मदत मिळत आहे, हें पाहिलें तर इंग्लंडच्या व्यापारास धक्का बसेल या भीतीनें आमचे राज्यकर्ते आमच्या व्यापारास मिलसारख्या अर्थशास्त्र्यांनीं ज्या प्रकारच्या उत्तेजनाची अवश्यकता व सुयुक्तिकता आपापल्या ग्रंथांत प्रपादिली आहे व ज्या प्रकारचें उत्तेजन अमेरिकेंतील स्वतंत्र संस्थानांच्या किंवा जपानच्या सरकारी अधिकाऱ्यांनीं आपल्या व्यापारांस देऊन त्याची भरभराट करून सोडिली आहे, त्या प्रकारचें उत्तेजन आमच्या व्यापारास देण्याबद्दल येथल्या किंवा इंग्लंडांतल्या प्रमुख अधिकाऱ्यांपुढें तुम्हीं केव्हांहि गोष्ट काढिली तर ते आपल्या दोनहि कानांवर घट्ट हात ठेवून, दांभिकपणानें 'शांतं पापम्' या मंत्राचा जप करीत सुटतील ! ! जणूं काय, लोकांच्या पैशानें लोक 'करा म्हणून प्रार्थना करीत असलेली' गोष्ट करण्यास प्रवृत्त होणें हें महापातक आहे ! आमच्या व्यापारास व शेतकीस अर्थशास्त्रांचें उल्लंघन न करतां कोणत्या रीतीनें मदत करतां येईल याची चिकित्सा मि. जस्टिस तेलंग,

रा. ब. रानडे, दादाभाई नवरोजी वगैरे अनेक अनुभविक, शास्त्रज्ञ व विचारी गृहस्थांनीं केली आहे. तिचा काय उपयोग? निजलेल्यास जागें करणें शक्य आहे; जाग्यास जागा कोण करूं शकेल? इंग्लिश लोकांच्या मनोधर्मांत एकाएकी प्रचंड क्रांति झाल्याशिवाय त्यांच्या अंतःकरणांत जपान किंवा युनायटेड स्टेट्स येथील सरकारप्रमाणें आमच्या व्यापारवृद्धीविषयीं कळकळ उत्पन्न होईल अशी आशा करणें व्यर्थ आहे. अशी क्रांति शेंपन्नास वर्षांत होण्याचें तरी कांहीं एक चिन्ह दिसत नाहीं, तेव्हां निदान शेंपन्नास वर्षें तरी आमच्या व्यापाराचा तरणोपाय आमचा आम्हींच पाहिला पाहिजे.

हा तरणोपाय कशांत आहे याचा निश्चय करणें हें प्रयोज्य अर्थशास्त्राचें काम आहे. औपपत्तिक अर्थशास्त्राचे नियम विशिष्ट देशाला लागू करावयाचे झाले म्हणजे त्याच्या स्थितिकालमानाप्रमाणें त्यांत फेरफार करावे लागतात. व्यापार बहुधा अप्रतिहत असावा हा औपपत्तिक अर्थशास्त्राचा सामान्य नियम;- पण नवीन वसाहतीच्या जागीं किंवा कांहीं कारणानें मागें पडलेल्या देशांत कांहीं वर्षें मदत दिल्यानें जो धंदा किंवा व्यापार चांगला फैलावेल व मदत काढून घेतल्यावरहि जोरानें वाढत राहील असें मानण्यास चांगला आधार असेल, अशा ठिकाणीं सरकारनें अशा व्यापारास कांहीं काळ मदत द्यावी, असा प्रयोज्य अर्थशास्त्राचा नियम आहे; पण हा कोणत्या प्रकारचें सरकार अमलांत आणणार? ज्याला त्या व्यापाराची खरोखर भरभराट व्हावी असें वाटत असेल तें. येथला शेरभर कापूस देखील इंग्लंडास जाईनासा होईल व इंग्लंडचा एक एक तागाहि इकडे येईनासा होईल; उलट इंग्लंडच्या बाजारांतच इंग्लंडच्या सतरंज्यांपेक्षां आमच्या सतरंज्या स्वस्त दरानें विकूं लागतील तर लँकेस्टर आणि मँचेस्टर येथील गिरण्यांपैकीं हिंदुस्थानच्या कापसावर अवलंबून असणाऱ्या गिरण्यांनीं काय करावें? व त्यांचीं यंत्रें धडपडत त्यांच्या चिमण्यातून धूर येईनासा झाल्यास त्यांत काम करणाऱ्या लाखों मजुरांनीं कोठें जावें आणि काय खावें? त्यांची तशी स्थिति व्हावी अशी आमची बिलकुल इच्छा नाहीं; व कालेंकरून आमचा कापूस आम्ही तिकडे न जाऊं देऊं लागलों तर ते उपाशी मारतील, अशी शंका

देखील मनांत आणावयास नको. पृथ्वीच्या पृष्ठावर काम करण्यासारखी किंवा उत्पन्न करण्यासारखी एक इंचभर जमीन असेल तोंपर्यंत ते उद्योगी, धाडसी व कल्पक लोक डगावयाचे नाहींत. पण त्यांनीं आपण होऊन इतक्या प्रयासांनीं व खर्चानें स्थापिलेले आपले कारखाने तुमच्या स्वाधीन करावे अशी आशा करणें म्हणजे मनुष्यस्वभावाविषयीं अत्यंत गूढ अज्ञान प्रकट करणें होय. तुमच्यांत धमक असेल तर तुमचा व्यापार तुम्ही काबीज करा म्हणजे त्यांना जें जरूर दिसेल तें ते करतील. पण सरकारच्या मदतीशिवाय आम्ही पंगू, भेकड, आळशी आणि अडाणी लोक हा विजयध्वज कसा लावणार? सामान्य लोकांना या प्रश्नांत कांहीं काठिण्य आहे असें बिलकुल वाटत नाहीं; त्यांचें ह्यावर एक ठाम उत्तर ठरलेलें आहे, व फरक पडला कीं तें ते फाडदिशीं ठोकून देतात. **देशी माल वापरण्याचा निश्चय सर्वांनीं करावा म्हणजे चारदोन वर्षांत इंग्लंडचे व्यापारी चीचीं करीत बसून हिंदुस्थानांत जिकडे तिकडे उद्योगच उद्योग व कारखानेच कारखाने होऊन जातील!!!** दुर्दैवानें ही निश्चयरूपी यक्षिणीची कांडी फिरवणार कोण हें मात्र सांगणारा अद्यापि कोणी पुढें आला नाहीं; तसेंच देशी मालांत कोणत्या रीतीनें तयार केलेल्या वस्तूंचा समावेश करावयाचा हेंहि या **भ्रामक अर्थशास्त्रभक्तांस** नीट समजत नाहीं. स्क्रू टाकून जेथें तेथें खिळे वापरणें; आगगाड्यांतून प्रवास न करतां पादचारी होणें; घड्याळें फेंकून घटकापात्रें लावून बसणें; तारायंत्राकडे पाठ फिरवून सांडणीस्वारांची योजना करणें; टपालांत पत्र न टाकतां जासूद पाठविणें; इंग्लंडच्या यंत्रावर कापड न काढतां गांवमागावर अवलंबून राहणें; छापखाने रद्द करून लेखकांच्या पलटणी तयार करणें हें केवढें अजागळपण होणार आहे हें या लोकांस बिलकुल समजत नाहीं! हें पोरकटपण तोफखाना घेऊन युद्धास निघालेल्या सैन्याशीं लहान पोरांच्या कागदी केपांच्या पिस्तुलांनिशीं सामना करण्यास उभें राहण्यासारखें होय! हा **मिथ्या देशाभिमान** आणि हें **भ्रामक अर्थशास्त्र** आतां आम्ही टाकून देण्यास तयार झालें पाहिजे. देशाकरतां जें नुकसान सोसण्याची ईर्षा तुमच्या अंगांत असेल ती लहानमोठे यंत्रिक कारखाने घालण्यांत व प्रथम प्रथम त्यांत जें नुकसान येतें तें योग्य मार्गानें भरून काढण्यांत

दाखवा. "**हें देशीमालाचें दुकान. येथें पैशाच्या मालास देशाभिमाना-स्तव दोन पैसे द्यावे लागतात.**" अशा फळ्या लावलेलीं दुकानें घालण्यापासून किंवा त्यांतील माल खरेदी केल्यापासून कोणास काडीएवढाहि फायदा होण्याचा संभव दिसत नाहीं. हिंदुस्थानांत ज्या ऐशीनव्वद गिरण्या चालू आहेत त्या असल्या दुकानांत आपला माल विक्रीस ठेवीत नाहींत किंवा असल्या मिथ्या देशाभिमान्यांच्या व भ्रामक अर्थशास्त्रभक्तांच्या जिवावर त्या निघालेल्या नाहींत. लोकांकडून किंवा सरकारकडून ज्या प्रकारची मदत पाहिजे आहे त्या प्रकारची मदत मिळूं लागेल तर थोड्या वर्षांत जिकडे तिकडे कापसाच्या गिरण्या आणि इतर कारखाने दिसूं लागतील. सरकारकडून ती मदत मिळण्याचा संभव नाहीं, पण लोकांना ती बरीच देतां येणार आहे. ती त्यांनीं कशी द्यावी हें आजच सांगितलें असतें, पण एका आर्टिकलच्या लांबीचें जें प्रमाण आहे तें अगदींच विसरतां कामा नये !

तीन अर्थशास्त्रें : : : : १८

औपपत्तिक, प्रयोज्य व भ्रामक असे अर्थशास्त्राचे तीन भाग कल्पून त्यांसंबंधानें आम्हीं मागें जें विवरण केलें आहे तें वाचकांच्या ध्यानांत असेलच. व्यापाराला सरकारनें उत्तेजन देऊं नये हें सरकारचें निव्वळ औपपत्तिक अर्थशास्त्र; देशी मालाशिवाय दुसरा माल वापरूं नये हें मूढांचें भ्रामक अर्थशास्त्र; सरकारनें व लोकांनीं वाजवी उत्तेजन देऊन या देशाला इतर देशांशीं प्रतिस्पर्धा करण्याचें सामर्थ्य आणावें आणि मग हवा तसा निष्प्रतिबंध व्यापार सुरू करावा, हें तारतम्य जाणणाऱ्यांचें प्रयोज्य अर्थशास्त्र. या तिहींपैकीं पहिलीं दोन एकंदरीनें आम्हांस कां मान्य नाहींत, हें आम्हीं बऱ्याच विस्तारानें सांगितलें आहे व व्यापाराला उत्तेजन देण्याचा वाजवी मार्ग कोणता हें आतां सांगावयाचें आहे.

पुष्कळ व्यापार म्हणजे पुष्कळ उद्योग, पुष्कळ उत्पन्न आणि पुष्कळ उपभोग. नानाप्रकारचे उपभोग घेण्यास नानाप्रकारच्या वस्तू पाहिजेत व त्या मिळण्यास नानातऱ्हेचे उद्योग केले पाहिजेत. नीवारावर चारितार्थ

करून वल्कलें किंवा कृष्णाजिनें परिधान करणाऱ्या व निवाऱ्यासाठीं पर्वतांच्या गुहांत आश्रय करणाऱ्या वैराग्यप्रिय संत लोकांना किंवा जंगली लोकांना तुमचे नानाप्रकारचे उपभोग नको असल्यामुळें नानाप्रकारच्या वस्तूंची अपेक्षा नसते व त्यांबद्दल श्रम करणें हेंहि त्यांस आवडत नसतें! युरोपांतील किंवा अमेरिकेंतील लोकांशीं तुलना करतां आमचे लोक बऱ्याच अंशीं वैरागी किंवा रानटी आहेत असें म्हणावें लागेल! आमचें खाणें-पिणें, आमचें अंथरणेंपांघरणें व आमचें राहणेंसवरणें अगदीं सवंग व साधें! स्वल्प आहार, स्वल्प श्रम, स्वल्प जीवित, स्वल्प सुख—एवंच आमचें सारें स्वल्प! अशा स्वल्पसंतुष्ट लोकांत युरोपांतल्या किंवा अमेरिकेंतल्या कारखान्यांएवढे कारखाने बहुधा कधींहि घालतां येणार नाहींत. निदान तसें त्यांस करतां येण्यापूर्वी त्यांच्या स्वभावांत बराच फरक झाला पाहिजे. तेव्हां हिंदुस्थानांतला व्यापार कितीहि वाढला तरी लोकसंख्येच्या मानानें तो इंग्लंडांतील व्यापाराइतका फैलावेल अशी गोष्ट स्वप्नांत देखील आणावयास नको. तथापि प्रस्तुतपेक्षां तो पुष्कळ पटींनीं वाढवितां येणार आहे, व त्या मानानें आमचें आधिभौतिक सुखहि वाढणार आहे. इंग्लंडच्या व्यापाराप्रमाणें येथल्या व्यापाराचा विस्तार होण्याची कधींच आशा नाहीं, असें आम्हीं जें वर म्हटलें आहे त्याबद्दल कोणासहि वाईट वाटण्याची गरज नाहीं. काठेवाडी घोड्याचे गुण आपल्या अंगांत कां नाहींत म्हणून भिमथडीचें तट्टु शोक करीत बसेल तर त्याला आपण वेडें ठरविणार नाहीं काय? असलें वेडेंपण आपल्या पदरीं न यावें अशी ज्यांची इच्छा असेल त्यांनीं इंग्लिश लोकांचा इतिहास, त्यांचें शरीर-सामर्थ्य, त्यांचें बुद्धिबल, त्यांची नीतिमत्ता, त्यांचें साहस, त्यांची हवा, त्यांची जमीन यांची आपल्या इतिहासाशीं, शरीरसामर्थ्याशीं, बुद्धिबलाशीं, साहसाशीं, हवेशीं आणि जमिनीशीं तुलना करावी, आणि आपण हलक्या जातीचे लोक आहों अशी आपल्या मनाशीं पक्की गांठ घालून आपल्या हातून जेवढें होणें शक्य आहे, तेवढ्यासच हात घालण्याची महत्त्वाकांक्षा धरावी हें त्यांस उचित आहे.

तेव्हां आतां जे कारखाने आमच्या हातून सहज निघण्यासारखे व निभण्यासारखे असतील त्यांसच आम्हीं प्रथम हात घातला पाहिजे, व जो

माल हटकून खपण्याचा संभव असेल तोच उत्पन्न केला पाहिजे हें उघड आहे. येथून पुढें आमचे लव्हार व कोष्टी आणि त्यांचे भाते व माग यांबद्दल अश्रू ढाळीत बसतां कामा नये. असल्या कारागिरांचीं आणि त्यांच्या अवजारांचीं पुरीं शंभर वर्षें भरून गेलीं आहेत ! जर या लोकांना उपाशी मरावयाचें नसेल तर त्यांनीं यंत्रावरचीं कामें करण्यासच शिकलें पाहिजे. येथून पुढें आम्हीं आपला बहुतेक माल यंत्रावर काढला तरच आमचा कांहीं निभाव लागणार आहे. मिथ्या देशाभिमानामुळें किंवा व्यतिचारी अनुकंपेमुळें जुन्या धंद्यांचें आणि धंदेवाल्यांचें संरक्षण करण्याच्या नादास जर आपण लागलों तर अखेरीस त्यांना बुडवून आपणहि बुडूं, हें पक्कें ध्यानांत ठेविलें पाहिजे. या दिवसांत मोठमोठाले यांत्रिक कारखाने घालून त्यांत खंडोगणती माल तयार केल्याखेरीज गत्यंतर नाहीं. पण ही गोष्ट घडणार कशी हा मुख्य प्रश्न आहे.

मोठा कारखाना म्हणजे मोठें भांडवल

तुम्ही काय पाहिजे तें करा व हवीं तितकीं व्याख्यानें झोडा. मोठें भांडवल उभें राहिल्याखेरीज मोठा कारखाना निघण्याची आशा नाहीं. भांडवलाच्या जवळ जवळ अकलेची गरज आहे, पण अगोदर भांडवल आणि मग अक्कल. भांडवल असल्यास थोड्या श्रमांनीं अक्कल संपादितां येणार आहे. हें भांडवल येथें कसें उभें करावें हीच मोठी पंचाईत आहे. आमच्या देशांत भांडवलाची विपुलता असती तर युरोपिअन व्यापारी कंपन्यांनीं येथें चालविलेले पुष्कळ कारखाने आमचे आम्हींच चालविले असते. राज्य सुरक्षित असलें आणि पैशांचा संग्रह विपुल असला म्हणजे तो व्यापारांत घालून त्यांपासून दिडाचे दोन करण्याची इच्छा सहज होते. येथल्या राज्यव्यवस्थेंत व्यापारास धक्का बसण्यासारखें कांहीं नाहीं, पण येथें भांडवलाची बिलकुल अनुकूलता नाहीं. हिंदुस्थानांत भांडवल नाहीं असें म्हणणें कित्येकांस भारी विपरीत वाटतें. या लोकांच्या डोळ्यांत आमच्या बायकांचे दागिने फार सलतात; तसेंच हे लोक असाहि प्रश्न करतात कीं, जर आमच्या लोकांपाशीं खरोखरीच पैसा नसेल तर लग्नकार्यांत व प्रेतांच्या उत्तरक्रियांत आम्ही इतकी उधळपट्टी कशासाठीं करतों ? या आक्षेपांवर सरळ उत्तर असें आहे कीं, दुसऱ्या

कोणत्याहि देशांत संपत्तीच्या किंवा वार्षिक उत्पन्नाच्या मानानें जितका अनुत्पादक खर्च होतो त्याहून हिंदुस्थानांत अधिक होतो, असें मुळींच नाहीं. विशेषतः दागिन्यांच्या संबंधानें आम्हांवर वारंवार जी टीका करण्यांत येते तिचें अयथार्थत्व मि. दादाभाई नवरोजी यांनीं फार उत्तम रीतीनें दाखविलें आहे. तथापि ही गोष्ट निर्विवाद आहे कीं, ज्या अर्थी आम्हांस आमचा व्यापार वाढविणें अवश्य आहे, त्या अर्थी त्याला लागणारें भांडवल आम्हीं कोठून तरी उभें केलें पाहिजे व तें उभें करण्यास दागिने आणि मेजवान्या यांकडे होणारा खर्च कमी केल्यास बरीच मदत होणार आहे. याशिवाय, सरकारी बँकेंत पैसा न ठेवतां तो व्यापारांत घालण्याचा समंजस लोकांनीं हिय्या केला तर सध्यां जितकें भांडवल जरूर पाहिजे आहे तितकें सहज पैदा होणार आहे. सरकारी बँकेंत ठेवलेला पैसा सुरक्षित असतो हें आम्ही कबूल करतों; पण व्यापारांत घातलेला पैसा केवळ धोक्यांत असतो असेंहि नाहीं. चांगलें तारण पाहून किंवा विश्वास ठेवण्यासारखीं माणसें हुडकून काढून वार्षिक शिलकेचा कांहीं भाग व्यापारांत घालावयाचा असा प्रत्येकानें निश्चय केला, तर प्रतिवर्षी चारदोन मोठे कारखाने काढण्यापुरतें भांडवल उभें राहत जाईल. शिवाय, कोणत्याहि मनुष्यानें जो पैसा व्यापारांत घालावयाचा तो सारा एकाच व्यापारांत घालू नये. असें केल्यानें त्याचें सहसा नुकसान होणार नाहीं; कारण सार्‍याच व्यापारांत एकसमयावच्छेदेंकरून बूड येण्याचा संभव कधींच असत नाहीं. तेव्हां महाग देशी माल घेण्यापेक्षां किंवा तो घेण्याबद्दल दुसर्‍याची मनधरणी करीत बसण्यापेक्षां, लहान लहान भागीदारीनें उभारलेल्या समायिक भांडवलाच्या व्यापारी मंडळ्या प्रांतोप्रांतीं स्थापण्यांत आल्या तर पांच पंचवीस वर्षांत ज्या व्यापारवृद्धीबद्दल आज आपण इतके धडपडत आहों ती स्पष्टपणें चोहोंकडे दिसूं लागेल. या देशांत कोणताहि नवीन व्यापार काढावयाचा म्हणजे त्याला दुसर्‍या देशांपेक्षां अधिक अडचणी येतात. अगोदर सरकार त्याला प्रतिकूल नसलें तरी अनुकूल असण्याचा संभव नसतो. दुसरें, कारखान्याकरितां लागणारीं बहुतेक यंत्रें इंग्लंडहून आणावीं लागतात. तिसरें, कारखाना चालविणारीं माहितगार माणसेंहि येथें मिळत नसल्यामुळें निदान वरिष्ठ प्रतीचे नोकर युरोपांतूनच

आणावे लागतात. एंजिनिअर, मॅनेजर वगैरे नोकर परक्या देशांतून आणल्याशिवाय कोणताहि मोठा कारखाना चालणें आज मित्तीस अशक्य आहे. या सर्व कारणांमुळें प्रथम कांहीं वर्षें कारखान्याचें काम बरोबर चालत नाहीं, व त्यांत निघणारा माल चांगला असत नाहीं. असला माल हलक्या किंमतीनें विकावा लागतो व त्यामुळें भागीदारांस फायदा पडत नाहीं. सरकारी बँकेंत ठेवलेल्या पैशावर निदान आजपर्यंत तरी तीनचार टक्के व्याज मिळत होतें; शेतकऱ्यांस किंवा दुसऱ्या कोणास चांगल्या गहाणावर दिलेल्या रकमेवरहि बरेंच व्याज पडतें. यामुळें प्रथम प्रथम मुळींच व्याज न पडणाऱ्या अथवा कदाचित् थोडीबहुत बूड येणाऱ्या नवीन कारखान्यांत हौसेनें आपला पैसा कोण घालणार? तथापि मिथ्या देशाभिमानानें भारी किंमतीचा जाडाभरडा देशी माल वापरण्यापेक्षां कांहीं वर्षें फायद्याकडे दुर्लक्ष करून किंवा प्रसंगविशेषीं मूळ मुदलांतहि थोडाबहुत तोटा सोसण्यास तयार होऊन, निरनिराळ्या व्यापारी मंडळांचे पातीदार होणें परिणामीं स्वतःला व देशाला फार श्रेयस्कर होणार आहे. व्यापार-वृद्धीला मदत करण्याचा हा खरा मार्ग होय. याशिवाय यांत्रिक ज्ञान संपादण्यासाठीं परक्या देशास विद्यार्थी पाठविणें; जागोजागीं प्रदर्शनें करणें; शेतकरी, सुतार, लोहार वगैरे कारागीर लोकांस आपापल्या धंद्यांस लागणारीं लहान लहान यंत्रें घेण्यासाठीं हलक्या व्याजानें किंवा उसनवार रकमा देणें; कच्च्या मालाचें उत्पन्न वाढविण्यासाठीं शेतकीची होईल तेवढी सुधारणा करणें; लहान मोठ्या गांवांत उपयुक्त यंत्रालयें स्थापणें; कारागीर व मजूर लोकांस प्राथमिक शिक्षण, चित्रकला व एखादा दुसऱ्या धंद्याविषयीं चांगल्या प्रकारची यांत्रिक माहिती देणें—या आणि अशा प्रकारच्या इतर कृत्यांकडे पैसेवाल्या समंजस लोकांचें ज्या मानानें लक्ष लागेल व उदारपणानें खर्च होत जाईल त्या मानानें खऱ्या व्यापारवृद्धीचा पाया या देशांत पडेल, हें उघड आहे.

यांत दोषी कोणीच नाहीं : : : : १९

न्याय, समता, पूर्णत्व वगैरे गुणांचा नेहमीं विजय व्हावा, असें निसर्गतः मनुष्यास वाटत असतें. असें नसतें तर परिच्छेदातींत, कल्पनाबाह्य व अनिर्वचनीय असणाऱ्याहि या विश्वाच्या आदिकारणावर मोठमोठ्या तत्त्ववेत्त्यांनीं वैषम्यनैर्घृण्यादि दोषांचा कधींहि आरोप केला नसता. असें नसतें तर इतिहासवाचन व नित्यव्यवहारदर्शन यांपेक्षां कविसृष्टीच्या मननावलोकनानें मनुष्यमात्रास अधिक आनंद झाला नसता, व असें नसतें तर त्या कविसृष्टींतहि शोकपर्यवसायी कृतीपेक्षां आनंदपर्यवसायी कृती जनतेस जी अधिक प्रिय होते, तीहि झाली नसती. तेव्हां या दृष्टीनें विचार करतां सुधारकवर्गीयाकडून प्रायश्चित्तग्राहकांवर हल्लीं जो भडिमार होत आहे, तो पाहून आम्हांस आश्चर्य वाटत नाहीं. इतकेंच नाहीं, तर उलटा आनंद होतो.

परंतु यासंबंधानें आम्हांस काय वाटतें हें कळविण्यापूर्वीं आणखी एक गोष्ट विचारांत घेतली पाहिजे. चांगलें काय व वाईट काय याचा जेव्हां आपण आपल्या मनाशीं विचार करीत असतों, तेव्हांहि बाह्योपाधींच्या संसर्गाचा आपल्या मनावर पगडा बसल्यावांचून राहत नाहीं. तेच विचार बोलून दाखविण्याचें मनांत आणलें कीं या बाह्योपाधी आपल्यापुढें प्रत्यक्ष उभ्या राहून आपणास भिववूं लागतात. व विचाराप्रमाणें आचार करावयाचा म्हटलें म्हणजे तर ह्या बाह्योपाधी आपल्यापुढें आडव्या पडून आपला मार्ग खुंटवून टाकतात. तेव्हां योग्य काय हें ठरविणें हें वेगळें व त्याप्रमाणें आचरण करणें हें वेगळें.

वरील विचारावरून आमच्या वाचकांच्या लक्षांत आलें असेलच कीं, या प्रायश्चित्तप्रकरणानें संतापून गेलेल्या सुधारकांस जसे आम्ही सुधारणेचे शत्रू लेखीत नाहीं त्याप्रमाणेंच प्रायश्चित्त घेणाऱ्या सुधारकांसहि सुधारकवर्गांतून बहिष्कृत करण्यास आम्हीं तयार नाहीं ! सुधारकदुर्धारकांत गेल्या वर्षभर जी लढाई जुंपून राहिली होती, तीमध्यें आपल्या पक्षाचें झालेलें आचरण जरी आपल्या पूर्ण पसंतीस पडलें नाहीं तथापि त्यांच्या अडचणी लक्षांत घेतल्यावांचून त्यांच्यावर लष्करी कायद्याचा अंमल करणें हें गैरवाजवी होणार आहे.

ज्या गोष्टींत पाप नाहीं असें आपलें स्पष्ट मत आहे त्याबद्दल प्रायश्चित्त घेणें हें जरी केवळ अप्रामाणिकपणाचें आहे, असें आमच्या कांहीं टीकाकाराप्रमाणें आम्हांस वाटत नाहीं. तथापि तसें करावें लागणें हा गौण पक्ष होय, असें आम्ही समजतों. शिवाय प्रायश्चित्त घेण्यांत जर अप्रामाणिकपणा आहे तर आमच्या समाजांत प्रामाणिक कोणीच नाहीं असें म्हटलें पाहिजे. यज्ञोपवीत धारण करण्याचा जो प्रथम उद्देश होता त्याचा हल्लीं अभाव झाला असून, दर श्रावण महिन्यांत फिरून शेण खाऊन फिरून लोढणें गळ्यांत अडकवणारे, व मुलाची मुंज करून त्यासहि आपलें अनुकरण करण्यास लावणारे हे केवळ अप्रामाणिक असले पाहिजेत ! आमच्या सोळा संस्कारांपैकीं एकहि संस्कार हस्तें परहस्तें ज्यांच्याकडून केला जात नसेल असे कोणीहि नसतील, तेव्हां तेहि वरील तर्कशास्त्रानें अप्रामाणिकांच्या यादींतच आले पाहिजेत. परंतु गळ्यांत जानवें ठेवणारे, लग्न, मुंज, प्रेतसंस्कार इत्यादि विधि घरांत होऊं देणारे हे चटसारे अप्रामाणिक आहेत असें आम्हांस वाटत नाहीं. प्रायश्चित्त न घेतल्यानें वेगळी जातच करण्यावांचून गत्यंतर नसतें, तर या प्रायश्चित्तासच आम्हीं उत्तम मार्ग म्हणण्यास मागेंपुढें पाहिलें नसतें. परंतु पुनर्विवाहासंबंधानें बहिष्कृत केलेले लोक जातीबाहेर पडले नाहींत, ही गोष्ट धडधडीत आमच्या डोळ्यापुढें दिसत असून प्रायश्चित्ताभावीं या लोकांस जातींतून कायमचें वेगळें व्हावें लागलें असतें, असें आम्हांस क्षणभरहि वाटत नाहीं व असें आमचें मत असल्यामुळें या मार्गाला आम्ही गौण मार्ग म्हणतों. कांहीं दिवस कळ सोसून बहिष्काराची निःसत्वता लोकांस भासविणें हा आमच्या मतें सुधारणेचा उत्तम मार्ग. परंतु ती कळ सोसण्याचें सामर्थ्य नसल्यास लोकांस भिऊन रूढींचा अगदीं अतिक्रम न करण्यापेक्षां योग्य प्रसंगीं तो करून प्रायश्चित्ताची थट्टा करणें हा सुधारणेचा गौण मार्ग होय. आतां ही कळ सोसण्याचें आपणांस सामर्थ्य आहे असें ज्यांनीं आजपर्यंतच्या आपल्या आचरणावरून सिद्ध केलें आहे, त्यांनीं या प्रसंगीं या गौण मार्गाचा अवलंब कां केला व ते तरी निदान दोषास पात्र आहेत किंवा नाहीं, याचा यापूर्वींच विचार केला आहे. बाकी राहिलेल्या इसमांमध्येंहि ज्यांस आजच प्रायश्चित्त घेण्याचें नव्हतें असे कित्येक गृहस्थ आहेत. परंतु त्यांचें आचरण सेनानीच्या

आचरणावर अवलंबून असल्यामुळें त्यांचाहि वेगळ्या रीतीनें विचार करण्याची आवश्यकता नाहीं.

प्रायश्चित्त घेण्याच्या बाबींत दोषाचा भाग किती आहे हें ठरवितांना आणखीहि एका गोष्टीचा विचार केला पाहिजे. मिशन हौसमध्यें गेलेले सारेच लोक आपण अमुक एक गोष्ट करण्याच्या उद्देशानें तेथें जात आहोंत हें जाणून नव्हते. जर त्यांस ही गोष्ट पूर्वीच कळून येती तर त्यांपैकीं कोणी या भानगडींत पडते किंवा नाहीं, हें आतां खात्रीनें सांगतां येण्यासारखें नाहीं. इंग्रजी डॉक्टराच्या हातचीं औषधें घेणें, सोडावॉटरच्या बाटलींचीं बुचें उडविणें, किंवा स्टेशनवरच्या रिफ्रेशमेंटरूमचा उपयोग करणें वगैरे गोष्टींस समाज हळूहळू परिचित होऊन आपला कार्यभाग होत असतां, ख्रिस्ती मिशनऱ्यांशीं मुद्दाम पंगत करून विनाकारण लोकांस चिडविणें यांत शहाणपण आहे असें कोणी म्हणणार नाहीं. तेव्हां जी गोष्ट आपण जाणूनबुजून केलेली नाहीं तिचा फाजील अभिमान धरणें कोणास अयोग्य वाटल्यास त्यास दोषी ठरविणें आमच्या मतें अप्रशस्त आहे. आतां शेवटीं आणखी एका गोष्टीचा उल्लेख करून या प्रकरणाची आम्हीं रजा घेतों. आमच्या समजुतीनें या प्रकरणांत जर कोणी दोषी असेल, तर तो आमच्या पुण्यांतील सुशिक्षित वर्गच होय. चहा पिणारांवर श्रींकडून रीतीप्रमाणें बहिष्कार झाला असता तर गोष्ट वेगळी. परंतु तसें कांहीं झालें नसून गांवांतील चारदोन लोकांनीं जरा कुठें हांहूं झाल्याबरोबर आमच्या गांवांतील विद्याविभूषित म्हणविणारांची जी कांहीं त्रेधा उडून गेली ती अगदीं विचारूं नका. ही मंडळी स्वतः म्हणजे अगदीं वेदोक्त धर्मानुयायी होती असा मुळींच भाग नाहीं. ब्राह्मणेतरांच्या हातच्या चहाचे पेले यांनीं आजपर्यंत कितीकदां घेतले असतील, बिस्कुटांचे डबेच्या डबे रिकामे केले असतील व याच्याहि पलीकडचे व्यवहार यांच्या हातून घडले असतील. परंतु हे सर्व व्यवहार अंधेरांत घडले असल्यामुळें जणू काय आपण त्या गांवचेच नाहीं असें दाखविण्याकरितां आपल्या अस्तन्या वर सारून हेहि ग्रामण्यवाल्यांबरोबर हैदोस घालूं लागले ! या वर्गामध्यें ज्यांचा समावेश झाला होता ते लोकहि लुंगेसुंगे नसून मोठमोठे नाणावलेले पदवीधर, मोठमाठे पगार खाणारे अधिकारी, असे

लोक या वर्गांत थोडे नव्हते. या लोकांची चहावाल्यास मदत मिळाली असती तर ग्रामण्यवाल्यांचा पक्ष अगदीं कमजोर होऊन हें प्रकरण मुळीं या थराला आलेंच नसतें. असो, तेव्हां वरील सर्व गोष्टींचा शांतपणें विचार करतां प्रायश्चित्त घेणारांवर जितका कहर उसळून देण्यांत आला आहे तितक्यास ते पात्र नाहींत व त्यांच्या एकंदर आचरणानें सुधारणा मागें गेली आहे असेंहि आम्हांस वाटत नाहीं. असाच प्रसंग दुसऱ्या एखाद्या शहरांतील लोकांवर आला असता तर त्यांनीं प्रायश्चित्ताचाच अवलंब केला असता. इतकेंच नाहीं, तर त्यांच्यानें पुणेकरांइतकाहि नेट धरवला नसता अशी आमची खात्री आहे.

आम्हां पुरुषांचा पेहराव : : : : २०

(नंबर १, ब्राह्मणी पगडी)

कृत्रिम सृष्टींत जर एखादी अत्यंत निरुपयोगी, त्रासदायक व आर्ष वस्तु असेल तर ती ब्राह्मणी पगडी होय! हें विलक्षण शिरस्त्राण किंवा शिरोभूषण वापरणाऱ्या भटजीबावांस हें आमचें लिहिणें कदाचित् अतिशयोक्तिपर वाटेल; पण मिथ्या स्ववस्त्वभिमान एकीकडे ठेवून उपयुक्ततेच्या दृष्टीनें आमचे जातभाई या पागोट्याचा विचार करतील तर आमच्या औपक्रमिक विधानांत असली तर फारच थोडी अतिशयोक्ति आहे, असें त्यांस दिसून आल्यावांचून राहणार नाहीं !

फॅशन ऊर्फ तऱ्हा हिच्यासारखी दुसरी कोणतीहि चीज आंधळी किंवा लहरी नसेल. विचाराचा दाब झुगारून देऊन एकदां ही तब्यतीच्या आधीन झाली म्हणजे ही कोणीकडे भडकत जाईल किंवा हिला कसलें वळण लागेल हें साक्षात् ब्रह्मदेवाच्यानें देखील सांगवणार नाहीं ! आम्ही ब्राह्मण लोक अगदीं पुरातन कालीं डोक्याला कांहीं घालीत होतों किंवा नाहीं याचा संशय आहे. फार झालें तर विशेष प्रसंगीं आम्हीं आपलीं डोकीं शालजोड्यांनीं किंवा रेशीमकाठी धोतरांनीं आच्छादीत असूं असा आमचा समज आहे. आंगरखा व पागोटें हीं वस्त्रें आम्हीं मुसलमानांपासून थोडा फेरफार करून उचललीं असावीं, असा तर्क होतो. यज्ञयाग, देवतार्चन,

शास्त्राध्ययन वगैरे आश्रमांतल्या आश्रमांत किंवा घरांतल्या घरांत चालवितां येण्यासारख्या उद्योगांत निरंतर व्यापृत असणाऱ्या ब्रह्मज्ञास तुमच्या विजारीची अथवा पायजम्याची, तुमच्या झग्याची अथवा अंगरख्याची, तुमच्या पगडीची अथवा पागोट्याची काय गरज होती ? हिंदुस्थानास जिंकणाऱ्या मुसलमानांच्या किंवा लढाऊ मराठ्यांच्या पदरीं जेव्हां ब्राह्मणलोक कारकून-पेशानें राहूं लागले व दरबारांत जाण्यायेण्याची त्यांस आवश्यकता पडूं लागली, तेव्हां त्यांनीं मराठे म्हणजे महाराष्ट्रीय क्षत्रिय आणि मुसलमान यांच्या पेहरावाकडे पाहून आपला गंगाजमनी पेहराव ठरविला असावा असें दिसतें. कै. माधवराव कुंटे कधीं कधीं असें म्हणत असत कीं, ‘ आतांशा आम्ही लग्नकार्यांत जीं वाद्यें लावितों त्यांची शेज मनांत आणली तर तीवरून आम्हांस कोणत्या व किती लोकांचें गुलाम व्हावें लागलें आहे हें सहज काढतां येण्यासारखें आहे ! प्रथम ताशानें सनईला मागें सारलें, आणि आतां ब्यांड सगळ्यांत पुढें सरसावला आहे ! ज्याप्रमाणें या परकीय मंगल किंवा अमंगल वाद्यांनीं आमच्या घरच्या वाद्यांस ‘ खो ’ देऊन त्यांची जागा पटकाविली आहे त्याप्रमाणेंच आमच्या पोषाखाचीहि दशा होत आहे, किंवा झाली आहे ! ज्याला आमच्या या म्हणण्यास प्रत्यक्ष आधार पाहिजे असेल यांनीं डॉक्टर भांडार-करांसारख्या आमच्या अर्वाचीन ऋषींशीं आणि त्यांच्या आश्रमाशीं पूर्वकालीन ऋषींची आणि त्यांच्या आश्रमाची तुलना करून पाहावी. स्थित्यंतराप्रमाणें होत जाणाऱ्या या अपरिहार्य वस्त्वंतराबद्दल किंवा रूढ्यंतराबद्दल आम्हांस वाईट वाटत नाहीं, किंवा त्याबद्दल आम्ही नक्राश्रू ढाळीत नाहीं. अशा आवश्यक फेरफाराबद्दल विलाप करीत बसणें हें आमचें काम नव्हे. ख्रिस्त्याच्या हातचा चहा घेण्यांबद्दल, सक्षौर प्रायश्चित्ताचा हट्ट घेऊन बसणाऱ्या श्रीमत्त ठोंब्यांवर व त्यांच्या पायांत घुटमळणाऱ्या अजागळ भटभिक्षुकांवर तें काम आम्ही सोंपवितों ? तथापि स्थिति पालटली असतां आपल्या चालचालणुकींत, चालीरीतींत किंवा राहण्यासवरण्यांत जो फेरफार करावयाचा तो विचारपूर्वक केला पाहिजे. विचारपूर्वक केलेली सुधारणा टिकाऊ, सुखावह, आणि आनंदप्रद असते. आगबोटीमुळें, आगगाडीमुळें, गिरणीमुळें किंवा हापिसामुळें जी सुधारणा होत आहे

ती खरी सुधारणा नव्हे. या स्थलांपैकीं कोणत्याहि स्थलीं आमच्या आणि अतिशूद्रादि ज्या जातींस आपण अस्पर्श्य समजतों त्यांचा केवढाहि संबंध घडला तरी जातिभेद ही वाईट गोष्ट आहे अशी आपली खात्री व्हावयाची नाहीं. त्याप्रमाणेंच उपयुक्ततेचा किंवा दर्शनीयतेचा विचार न करतां, आम्ही आपल्या पोषाखांत लहर लागेल तसे फेरफार करीत गेलों तर ते खरोखरी सुखावह होतील किंवा नाहीं, याची शंका आहे. निदान पागोट्याच्या संबंधानें तरी आमची फारच फसगत झाली आहे, असें वाटतें. वाहतां वाहतां आम्ही कोणीकडे वहावलों हें कोणाच्याच लक्षांत येत नाहीं! हें पगड्यंतर पाहून

काय मला भूल पडलि भान हरपलें !

या प्रसिद्ध कव्युक्तीचें स्मरण होतें! ती आमची पूर्वीची सकलादी कानटोपी किंवा शालजोडी, किंवा धोतर किंवा पंचा कोणीकडे आणि अलीकडलें छचोर पागोटें किंवा पगडी कोणीकडे? साधें लुगडें नेसलेली घाऱ्या डोळ्याची एखादी कोंकणी पोर एखाद्या अक्कडबाज सालंकृत नागरिक स्त्रीच्या बाजूला उभी केली तर त्या दोघींत जेवढें अंतर दिसेल त्याहूनहि अधिक अंतर आमच्या अग्निहोत्र्याच्या प्राथमिक टोपींत किंवा काश्मीरपट्टमुकुटांत आणि अर्वाचीन चवचाल पगडींत दिसून येणार आहे! केळें काय! पट्ट्या काय! पीळ काय! कोकी काय! सारेंच तऱ्हेवाईक!! पेशवाईंत मुसलमानांच्या पगडीसारखी आमची पगडी अगदीं लहान व साधी होती असें वाटतें. पण पेशवाई बुडाली तेव्हां आमची अक्कल आमच्या डोक्यांतून बाहेर पडून आमच्या पगडींत शिरली! मग काय विचारतां? बोलतां बोलतां हिचा परिघ इतका फुगत गेला कीं, त्याला गाडीच्या चाकाची देखील उपमा साजणार नाहीं. असें वाटूं लागलें! इंग्रजीचा अंमल कायम होईतोंपर्यंत ही वाढ भूमिति-श्रेढीनें होत गेली! पण तो अंमल कायम होण्याच्या सुमारास तिला अंमळ खळ पडला, व तेव्हांपासून तिचें पाऊल आंतच पडत चाललें आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं! कै. केरोपंत नाना छत्रे व कै. कृष्णशास्त्री चिपळूणकर हे या मोठ्या पागोट्यांचे गेल्या पिढीचे प्रसिद्ध प्रतिनिधि होत. पण त्यांचीं डोकीं मोठीं असल्यामुळें त्यांवर असणारीं

मोठीं पागोटीं त्यांस फारशीं विशोभित दिसत नसत! कै. रा. सा. वि. ना. मंडलिक आणि रा. ब. कृ. ल. नूलकर यांनाहि या संबंधानें चालू पिढींतच मोडणें बरें दिसतें! दुसऱ्या अनेक गोष्टींप्रमाणें चालू पिढीचें छोटें पागोटें रा. ब. म. गो. रानडे यांनीं रूढींत आणिलें, असें म्हणतात. निदान येवढें खरें आहे कीं, आमच्या युनिव्हर्सिटींतील हे आद्य बी. ए. व एल्एल्. बी. आहेत, आणि या धाकट्या पगडीस किंवा पागोट्यास एल्एल्. बी.ची पगडी किंवा चक्री म्हणण्याचा प्रघात पडला आहे.

आतांपर्यंत पगडी व पागोटें यांचा आम्हीं भेदाभेद केलेला नाहीं. पण आतां तो करणें जरूर आहे. पगडी म्हणजे कोष्ट्यांनीं विणलेल्या कापडाच्या तुकड्यांचें शिंप्यांनीं शिवून तयार केलेलें कायमचें पागोटें, व पागोटें म्हणजे कोष्ट्यांनीं विणलेल्या नाना तऱ्हेच्या कापडांच्या लांबच्या लांब व त्यांची पगडबंदांनीं डोक्यावर, गुडघ्यावर, किंवा लाकडाच्या ठोकळ्यावर विशिष्ट रीतीनें गुंडाळून तयार केलेली हंगामी अथवा टेंपरवारी पगडी!! या व्याख्या न्यायशास्त्राच्या नियमांच्या कसास लागतील किंवा न लागतील हें खातरीनें सांगवत नाहीं. पण त्यांनीं ज्या वस्तूंचा वाचकांना बोध व्हावा असें आमच्या मनांत आहे तो त्यांस खचित होईल असें वाटतें! पागोट्यांचा निरुपयोगीपणा पक्का सिद्ध व्हावा म्हणून त्यांत सुधारणा करून अलीकडच्या पगड्या काढण्यांत आल्या आहेत! पागोटीं प्रसंग पडल्यास विहिरींतून पाणी काढण्याच्या, जनावरांस दावें करण्याच्या, कोणाच्या मुसक्या बांधण्याच्या किंवा जुनेपणीं बाळंतिणींची पोटें बांधण्याच्या उपयोगी पडतात, तसेंच तीं पुनःपुनः बांधण्याची व रंगविण्याची सवड असल्यामुळें घामटपणा आणि विटणेंपणा बराच टाळतां येतो. पण आमच्या पगडींत यांपैकीं एकहि सोय राहूं न देण्याविषयीं पूर्ण काळजी घेतलेली आहे! पागोट्यांप्रमाणें पगडीच्या पट्ट्या गळ्यांत येत नाहींत, व त्या वारंवार बांधाव्या लागत नाहींत. एवढ्याशिवाय त्यांच्या तर्फेनें कांहींएक म्हणतां येणार नाहीं, असें वाटतें. बिचारी पगडी कापसाच्या चिंध्यांची असो, कीं बुट्ट्यांची असो, कीं अलवानाची असो कीं रेशमाची असो; बराच घाम पिऊन व मळा खाऊन तिला उतरती कळा लागली, आणि तिचें शरीर झडूं लागून

त्यांतून दोरे सुटूं लागले म्हणजे तिला उकिरड्यावर फेंकून देण्याहून तिचा दुसरा कोणताहि उपयोग करणें शक्य आहे काय? पागोट्याला वृद्धापकाळ आला असतां त्याला नित्याच्या कामावरून अखेरपर्यंत दूर करून त्याजकडून कसल्या दुसऱ्या प्रकारची नोकरी करून घेतां येते. तात्पर्य, पागोट्यांत घातलेला पैसान्‌पैसा वसूल करतां येईल, पण ह्या पगडीबाईवर खर्च केलेल्या रकमेपासून फारच थोडा उलट फायदा मिळतो. हिच्या अंगाला एकदां सुरकुत्या पडूं लागल्या म्हणजे अगदीं चिकट व लोभी मनुष्याशिवाय दुसऱ्या कोणालाहि तिची संगति नकोशी होते! मग तिला डोक्यावर घेऊन सभ्य समाजांत जाण्याची वार्ता कशाला पाहिजे? अलीकडे या पगड्यांचा मोठ्या झपाट्यानें प्रसार होऊं लागला आहे. पण यांत आम्हांस मोठेंसें नवल वाटत नाहीं. असलेल्या वस्तुस्थितींत कांहींतरी फेरफार करणें हीच पुष्कळांच्या सुधारणेची व्याख्या आहे. तेव्हां पगडी ही पागोट्याची सुधारणा असें जें सामान्य लोक मानतात तें त्यांच्या स्वभावाला अगदीं अनुरूपच आहे! खुद्द आम्हांस पागोटेंच नापसंत आहे, तेव्हां त्याची गचाळ प्रतिमा जी पगडी ती मुळींच पसंत असण्याचा संभव नाहीं, हें सांगावयास नकोच. ह्यावर कोणी असा प्रश्न करतील कीं, तुमचें असें मत असेल तर त्या तुम्ही वापरतां कशासाठीं? यावर आमचें असें उत्तर आहे कीं, आम्हांस नापसंत किंवा अमान्य अशी हीचशी काय, पण आणखी शेंकडों गोष्टी आम्ही करतों! आम्ही बोलते सुधारक आहों, कर्ते सुधारक नाहीं!! अमुक गोष्ट चांगली आहे असें आम्ही प्रपादितों तेव्हां ती स्वतः करण्यास, किंवा अमुक गोष्ट वाईट आहे असें म्हणतों म्हणून ती टाकून देण्यास आम्ही कोणाचे बांधले गेलों आहों असें आम्ही मुळींच समजत नाहीं! आम्हांस चांगली वाटलेली गोष्ट करणें किंवा वाईट वाटलेली टाकून देणें हें केवळ आमच्या सोयीवर किंवा तब्यतीवर अवलंबून आहे! विचारांतीं अमुक गोष्ट बरी दिसते व अमुक वाईट दिसते एवढेंच सांगण्याचा पतकर आम्हीं घेतला आहे. बोलल्याप्रमाणें चालून लोकांकडून आपलीं पावलें वंदवून घेण्याची महत्त्वाकांक्षा आमच्या अंगीं बिलकुल नाहीं! जे तसें करीत असतील त्यांचीं पावलें आम्हांस योग्य वाटल्यास आम्ही मोठ्या आनंदानें वंदू व दुसऱ्यांसहि तसें करण्यास

सांगूं. तसेंच, बोलण्याप्रमाणें चालणारे लोक जगांत निर्माण होण्यांत त्यांचा मोठा फायदा आहे, हें विधानहि आम्हांस कबूल आहे; पण त्या वर्गात स्वतःला गणवून घेण्याचें सामर्थ्य आमच्या अंगीं नाहीं, हें आम्ही उघडपणें कबूल करतों. यावर कोणी अशी प्रतिशंका घेतील कीं, आमच्या उपदेशांत व वर्तनांत असा विरोध दिसल्यास, आमचा उपदेश कोणी ऐकणार नाहीं, व त्याची छाप लोकांवर पडणार नाहीं. या प्रतिशंकेवर आमचें असें प्रत्युत्तर आहे कीं, ही प्रतिशंका आम्हांस सर्वांशीं बरोबर वाटत नाहीं. अमुक गोष्ट चांगली आहे असें तोंडानें म्हणून तदनुसार आचरण केलें असतां तिचा लौकर प्रसार होण्याचा संभव आहे हें जरी खरें आहे, तरी कोणतीहि गोष्ट चांगली आहे असें नुसतें सांगत फिरणें हें केवळ निरुपयोगी आहे असें आम्हांस वाटत नाहीं. ज्याच्या अंगांत धमक आहे अशाला ती बरी वाटल्यास तो कदाचित् ती अमलांत आणील !

आज ज्या प्रकारचा विषय आम्हीं आरंभिला आहे त्यासंबंधानें व इतरांच्या संबंधानें अशा प्रकारचें लिहिणें एकदां स्पष्टपणें लिहून जावयाला पाहिजे होतें. आज तसें करण्याचा सहज प्रसंग आल्यामुळें तें लिहून टाकलें आहे. पण लिहितां लिहितां निबंधमर्यादा येऊन ठेपल्यामुळें आजच्या आज पागोट्याचा निरोप घेण्याचा जो मूळ विचार होता तो तडीस गेला नाहीं याबद्दल वाईट वाटतें ! पण कदाचित् तसें वाटण्याचीहि गरज नाहीं ! कारण पुढल्या आठवड्यास कोठें जावयाचें आहे ? बोलून-चालून तें लांब पडलें ! तेव्हां त्याचा एक पदर दुसऱ्या आठवड्यापर्यंत लांबला तर त्यांत कांहीं विशेष नाहीं !

आम्हां पुरुषांचा पेहराव : : : : २१

पेहरावाच्या संबंधानें मागल्या अंकांत दिलेली इशारत आमचे वाचक नीट ध्यानांत ठेवतील तरच त्यांना आमच्या या आर्टिकलांचें किंवा निबंधांचें रहस्य कळणार आहे. तसें न करतां खुद्द आपण किंवा आम्ही कसले पोषाख करतों या गोष्टीचा विचार ते आपल्या मनांत येऊं देतील तर त्यांचीं मनें विकारानें कलुषित होऊन पेहरावाची खरी उपयुक्तता व

दर्शनीयता कशांत आहे हें कळण्यास ते असमर्थ होतील. आम्ही हा जो नेपथ्यमीमांसेस आरंभ केला आहे तो अगदीं तिऱ्हाईत नात्यानें केला आहे. आपण अमुक वस्तु वापरतों म्हणूनच ती चांगली म्हणावयाची व दुसरा अमुक वापरतो म्हणून ती वाईट म्हणावयाची असा बुद्धीचा जो सामान्य आग्रह असतो तो या कामांत अगदीं एकीकडे ठेवून दिला आहे; आणि वाचकांचीहि आम्हांप्रमाणेंच निराग्रह वृत्ति झाली तरच त्यांना आमच्या लेखांतील प्रखर समता समजणार आहे व रुचणार आहे!

कोणत्याहि वस्तूची किंमत करण्याचे दोन मार्ग आहेतः एक उपयोग, आणि दुसरा शोभा. यांपैकीं दुसऱ्याचा मारूनमुटकून पहिल्यांत अंतर्भाव करतां येईल, पण तसें करणें नीट नाहीं. कारण भाषेशीं आपण केवढीहि हातचलाखी केली तरी चरितार्थास अत्यंत आवश्यक वस्तू व त्यांहून भिन्न वस्तू हा भेद कोणाच्यानेंहि नाहींसा करवणार नाहीं. नाचण्याची भाकरी किंवा कसल्या तरी तांदुळाचा भात मिळाल्याशिवाय शरीर चालावयाचें नाहीं; पण चिमणीच्या जिभा किंवा वाळवीची जननी राणी मुंगी न मिळाली तर कोणी उपाशीं मरेल असें वाटत नाहीं. तात्पर्य, आवश्यकता आणि चैन म्हणून दोन पृथक् गोष्टी आहेत, हें प्रत्येक समंजस मनुष्यास कबूल करावें लागेल. या गोष्टींच्या निकषावर आमची पगडी किंवा पागोटें लाविलें तर तें पहिल्या म्हणजे आवश्यकतेच्या निकषावर अगदीं हिणकस ठरेल असें आम्हांस वाटतें. आम्ही जे आमच्या पगडीस किंवा पागोट्यास इतके भाळलों आहों ते शुद्ध त्याच्या दिखाऊपणाकरतां होय! उपयोगाचा त्यांत बिलकुल वांटा नाहीं. ज्याप्रमाणें अंगाचें रक्षण करणें हें आंगरख्याचें काम होय, त्याप्रमाणें डोक्याचें रक्षण करणें हें पागोट्याचें किंवा पगडीचें काम असलें पाहिजे. आतां आम्ही आपल्या प्रिय वाचकांस व इतरांस शपथ घालून असें विचारतों कीं, हें काम या विलक्षण वस्तूकडून शंभरांपैकीं एका हिश्शानें तरी बजावलें जात आहे काय? पगडी किंवा पागोटें घालून जात असतां मोठा वारा सुटला तर त्यापासून निवारण करण्यास ही वस्तू उपयोगी पडावयाची नाहीं, इतकेंच नाहीं तर वाऱ्याच्या सोसाट्यानें फडफडूं लागलेल्या पोकळ आंगरख्यास व नेसलेल्या ढिल्या धोतरास आवरून धरण्या-

साठीं गुंतून राहिलेल्या दोन हातांपैकीं एक हात मोठ्या कष्टानें मोकळा करून डोक्यावरून उडून जाऊं पाहणाऱ्या या पगडीला किंवा पागोट्याला जागच्या जागीं थोपवून धरण्याच्या कामीं तो लावावा लागतो. तसें न केल्यास तें किंवा ती जमिनीवर उडी घेण्यास मागेंपुढें पाहावयाची नाहीं ! तसेंच मोठ्या जोराचा पाऊस आला तर या शिरस्त्राणापासून तुमचें यत्किंचित् तरी त्राण होण्याचा संभव आहे काय? उलट, हें एकदां भिजून चिंब झालें म्हणजे घोडा मेलेल्या लष्करांतील स्वारास त्याचें खोगीर डोक्यावर वागवितांना ज्या प्रकारचे कष्ट पडतात त्या प्रकारचे कष्ट ही ओली पगडी वापरणारास सोसावे लागतात ! सूर्याच्या प्रखर तापापासूनहि बचाव करण्यास ही पगडी बिलकुल उपयोगी पडत नाहीं. साहेबलोकांच्या टोपीला मागेंपुढें आढीं उतरलीं असल्यामुळें व दोनहि कानांवर तिच्या लांब वळचणी बऱ्याच येत असल्यामुळें, ऊन व पाऊस यांपासून तिच्यामुळें, डोक्याचें बरेंच रक्षण होतें. पण त्या आमच्या ताटाकृति चक्रीची अशी कांहीं विलक्षण ठेवण आहे कीं, तीपासून कोणत्याहि प्रकारचा फायदा न होतां साऱ्या प्रकारच्या गैरसोई हटकून उत्पन्न होतात. तशांत जर का शेंडीचा व घेऱ्याचा विस्तार बराच प्रशस्त असेल तर ही पगडी किंवा पागोटें वापरणाराचे हाल कांहीं पुसूंच नका ! नंदीबैलाच्या मानेप्रमाणें ही पगडी डोक्यावर बहुधा हालत असते. पण तसें होत नसेल तर डोक्यावर चुंबळ न ठेवतां हांडा व तांब्या घेऊन जाणाऱ्या कुणब्याच्या बाईस मानेचा कांटा ढळूं न देण्याबद्दल जितकी खबरदारी घ्यावी लागते त्याहून कांकणभर अधिक खबरदारी असल्या घेरेबाज पगडीवाल्यास घ्यावी लागते ! असल्या चुंबळी डोक्यावर वागवून एकसारखें त्यांच्या तैनातीस असण्याचें काम, रूढीच्या पाशानें ज्यांचे हातपाय पूर्णपणें जखडून गेले आहेत अशा आमच्या हिंदूंशिवाय दुसऱ्या कोणाच्यानेंहि व्हावयाचें नाहीं ! गुलामांच्या राष्ट्रांतील लोक सजीव वस्तूंप्रमाणेंच निर्जीव वस्तूंचीहि गुलामगिरी बिनतक्रार करतात !

तेव्हां उपयोगदृष्टीनें पाहतां आमच्या पगडीस शंभरपैकीं पांच गुण देखील देणें अशक्य आहे हें आमच्या निःपक्षपाती विचारी वाचकांस कबूल करणें भाग आहे. आतां सौंदर्याच्या, शोभेच्या, किंवा चैनीच्या

दृष्टीनें हिचा विचार केला तर हिचा केवळ लास्ट नंबर येईल असें वाटत नाहीं. हिंदी लोकांचे तवापंचपात्र, पारशांचें धुराडें, आमच्या मराठ्यांचा पीळदार त्रिकोण किंवा चौकोन यांसारखीच आमच्या पगडीची एक तऱ्हा आहे. ती पुढून पाहिली तर सर्वांच्या खालीं गलथ्यासारखें केळें, त्यावर दोहों अंगांनीं मागें निमुळत्या होत गेलेल्या रुंद पट्टया, त्यावर एका बाजूला बरगड्यांसारखे पीळ व दुसऱ्या बाजूला सपाट चपट्या पट्टया, आणि सर्वांच्या वर राघूच्या चोंचीसारखी कोकी—ही घडण कलेच्या दृष्टीनें पाहतां बरीच मिश्र व अवघड आहे यांत संशय नाहीं; आणि शोभेची सर्वमान्य इयत्ता अद्यापि ठरलेली नाहीं, त्या अर्थी हीच टाकाऊंत कां काढावी, हें आम्हांस समजत नाहीं. तथापि जे लोक आपणांस थोडेबहुत सुधारलेले म्हणवितात ते रानटी लोकांप्रमाणें केवळ मनास वाटलेल्या शोभेच्या पायीं पाहिजे तसली गैरसोय सोसण्यास तयार होत नाहींत. त्यांच्या उपभोगाच्या प्रत्येक वस्तूंत उपयुक्ततेचा बराच अंश असतो. केवळ शोभेकरितां नाकपुडीच्या एका पाख्यांत किंवा दोहों नाकपुड्यांतील पडद्यांत सोन्याच्या तारेंत गुंफलेलीं मोत्यें लोंबत लावणें हें ज्या आम्हां हिंदु लोकांस किंवा मुसलमान लोकांस स्वरसिकतेचें मोठें व्यंजक चिन्ह आहे असें वाटतें त्या आम्ही आमच्या अत्यंत निरुपयोगी पगडीस दर्शनीयतेच्या फायद्यासाठीं चिकटून राहावें हें फार स्वाभाविक आहे! पण असें करण्यांत आम्ही आपणास रानटी ठरवून घेतों, हें कोणच्याहि लक्षांत येत नाहीं हा मोठा चमत्कार आहे! अथवा रानटी लोकांना आपला रानटीपणा न कळणें यांत चमत्कार तरी कसला? तेव्हां या निरुपयोगी पागोट्याला केवळ त्याच्या दिखाऊपणाकरितां बिलगून राहावयाचें असेल तर पदरीं अंशतः रानटीपणा घेण्यास तयार असलें पाहिजे. पण पागोट्याशिवाय दुसरी एक वस्तु वापरण्यासारखी असून व तिचा आपण थोडाबहुत उपयोग करीत असून या दोषास कशासाठीं पात्र व्हावें, हें आम्हांस समजत नाहीं.

पागोटीं किंवा पगड्या घालण्याचा प्रघात मोडून टाकून आपण रुमाल घालूं लागलों तर आपला सर्वतोपरी फायदा होणार आहे. पागोट्यांतील मानीव दर्शनीयतेशिवाय रुमालांत कशाचीहि उणीव नाहीं; रुमालांत

पागोट्याची एकहि गैरसोय नसून फायदे मात्र असंख्य आहेत. या प्रांतांतील पुष्कळ लोकांचा असा समज आहे कीं, पागोट्याप्रमाणें रुमालानें आपली श्रीमंती दाखवितां येत नाहीं. पण ही त्यांची मोठी चूक आहे. या देशांत रुमाल घालण्याचा प्रघात फार नाहीं, म्हणून मोठ्या किंमतीचे रुमाल येथें फारसे दृष्टीस पडत नाहींत. पण मद्रासेकडे एका रुपयापासून शंभर रुपये किंमतीचे रुमाल मिळतात. रुमालाच्या नाना प्रकारच्या व नाना रंगाच्या जाती आहेत. तसेंच पागोट्यांप्रमाणें रुमालहि हव्या तेवढ्या लहानमोठ्या आकारांचे असतात. दुखणेंबाणें आलें असतां डोकें बांधून घेण्यास, घोड्यावर स्वार व्हावयाचें असल्यास टापशी बांधण्यास, थंडीचा कडाका पडला असल्यास गुरगुटून घेण्यास, प्रवासांत आंथरुणपांघरुणाच्या जागीं वापरण्यास, व प्रसंगविशेषीं ढुंगणाभोवतीं गुंडाळून घेऊन धोतराची वेळ मारून नेण्यास रुमालासारखी उपयोगी पडणारी दुसरी कोणती वस्तु आहे? या सर्व गोष्टींत पगडी किंवा पागोटें त्याच्यापुढें क्षणभर तरी टिकाव धरणार आहे काय! पागोटें बांधणें किती कठिण पण मोडणें किती सोपें? रुमालाच्या संबंधानें ही अडचण मुळींच नाहीं. तो हवा त्यानें मोडावा आणि पाहिजे त्यानें बांधावा! रुमाल पांढरा असो, कीं दुसऱ्या कोणत्याहि रंगाचा असो, त्याची विशेष खराबी न होऊं देतां किंवा विशेष दगदग न पडतां, तो वरचेवर धुऊन स्वच्छ ठेवणें किती सोपें आहे बरें? नाहीं तर तें तुमचें पागोटें तुमच्या मनाप्रमाणें चक्री उठवून देणारा पगडबंद मिळण्यासारखा असला तर बरें. नाहीं तर घामानें विटलेल्या व त्याचप्रमाणें द्रव्याची यथेच्छ अनुकूलता असल्यामुळें पट्ट्याच्या आंतल्या भागीं अस्तित्वांत आलेल्या परमाणुरूप सूक्ष्म जंतूंच्या त्रासामुळें अत्यंत असह्य झालेलें पागोटें तुम्ही महिनेच्या महिने वापरीत राहाल! बांधावयाला आलेल्या पागोट्याचें सईलपण जितकें कंटाळवाणें होतें तितकेंच नवीन बांधलेल्या पागोट्याचें घट्टपणहि त्रासदायक होतें. रुमालासारखें अब्रू वांचविणारें शिरस्त्राण नाहीं. पागोट्याच्या किंवा पगडीच्या वरच्या पट्ट्या फाटल्या किंवा विटल्या म्हणजे त्या दुरुस्त करण्याचा इलाज नाहीं. रुमालाची तशी गोष्ट नाहीं. रुमालास केवढेहि डाग पडले असले किंवा भोंकें पडलीं तरी तीं सहज लपवितां येतात. कदाचित् कोणी असें

म्हणतील कीं, पागोट्याच्या किंवा पगडीच्या पदराच्या पोटांत चिंध्या किंवा कागदाचे तुकडे भरून त्यांचा सबंध मोठ्या पदराचा खोटा आकार आणतां येतो, व अशा रीतीनें थोड्या पैशांत मोठा भपका करतां येतो; रुमालांत तशी सोय नाहीं. पण असें म्हणणारांचा हा चुकीचा समज आहे. पागोट्यापेक्षां रुमालांत विशेष काटकसर करतां येते. रुमालांच्या चारहि अंगांस जर न घालतां दोनच अंगांस घालतां येतो. पण तेवढेंहि करावयाचें नसल्यास रुमाल व कांठ निराळे घेऊन ठेवण्यास हरकत नाहीं. ज्या वेळेस श्रीमंती दाखवायची असेल तेव्हां रुमाल बांधून त्यावर दोनतीन हात कांठाचे एक दोन वेढे टांचणीनें ऐटींत बसवून द्यावे म्हणजे झालें! रुमाल बांधणाऱ्या कांहीं लोकांत असें करण्याचा परिपाठ आहे. तात्पर्य, रुमाल हें तुमच्या जिवांत जीव आहे तोंपर्यंत हरएक प्रकारें तुमच्या उपयोगीं पडणारें वस्त्र असून तुमचा अंत झाल्यावरहि तुमचें शरीर झांकण्यास त्याचा उपयोग करतां येणार आहे! तेव्हां पागोटें व रुमाल यांपैकीं कोणाचा अंगीकार करावा हें सांगावयास पाहिजे असें नाहीं!

आम्हां पुरुषांचा पेहराव : : : : २२

(नंबर ३ आंगरखा)

आतांपर्यंत झालेल्या नेपथ्यमीमांसेंत आमचें शिरोभूषण जी पगडी ती नादान ठरवून पदच्युत केली व तिच्या जागीं रुमालाची नेमणूक केली, हें पाहून पुढें कोणावर कसली गदा येणार या भीतीनें आमच्या वाचकांपैकीं कांहींचें धाबें गडबडून गेलें असेल यांत संशय नाहीं! पण त्यास आमचा नाइलाज आहे! एकदां सत्यनिर्णय करावयाचा निश्चय केला म्हणजे कोणाचीहि मुर्वत ठेवतां कामा नये! हीं आमचीं वस्त्रें टीकेच्या कांस्याला लावतांना जर खुद्द आम्हां आपली पर्वा ठेवीत नाहीं, तर इतरांची किती ठेवणार, हें उघडच आहे? पण एका दृष्टीनें पाहतां या चर्चेला कोणी इतकें भिण्याचेंहि कारण दिसत नाहीं. कोणताहि विचार बरा दिसल्याबरोबर तो अमलांत आणण्याची इच्छा किंवा सामर्थ्य मनुष्यांच्या अंगीं असतें तर या पृथ्वीचा स्वर्ग केव्हांच होऊन गेला असता!

आचारविचारांमध्यें निदान शंभर वर्षांचें अंतर असतें; म्हणजे जो विचार निर्दोष व उपयुक्त ठरतो तदनुसार सार्वजनिक आचरण होऊं लागण्यास निदान शंभर वर्षें लागतात ! पृथ्वी सूर्याभोंवतीं फिरते, सूर्य पृथ्वीभोंवतीं फिरत नाहीं, ही गोष्ट कोपरनिकस व ग्यालिलिओ यांनीं जगाच्या नजरेस आणून दिल्यास पक्कीं सव्वादोनशें वर्षें होऊन गेलीं, तरी आमच्या मतें सूर्य व चंद्र एकाच दर्जाचे ग्रह असून, ते पृथ्वीसभोंवतीं घिरट्या घालीत आहेत; आमच्या पंचांगांत प्रत्येक पानावर चमकणारे पण अर्वाचीन ज्योतिषज्ञांस मोठमोठ्या दूरदर्शक यंत्रांच्या साहाय्यानेंहि अद्यापि न गवसलेले राहू व केतु द्विजांस विकल करीत आहेत ; शनि वगैरे दूरस्थ ग्रहांचा आमच्याशीं अर्थाअर्थी संबंध नसून त्याची साडेसाती आम्हांस अद्यापि छळीत आहे; सारांश, साऱ्या ग्रहमालेपुढें आमची पृथ्वी एका बोराएवढी नसूनहि आम्ही तिला एका दृष्टीनें सर्वांची बटीक करून सोडीत आहों ! परिचारकांप्रमाणें चंद्रसूर्यशनिमंगळांनीं पृथ्वीच्या भोंवतीं भ्रमण करीत असावें येवढा तिचा प्रताप ! असें असून सूर्यानें आणि त्याच्या मंद पोरानें, शुक्रानें आणि मंगळानें, राहूनें आणि केतूनें आमच्या जननीची आणि आमची हवी तशी वासलात लावावी, हें आमच्या अत्यंत नीचत्वाचें चिन्ह नाहीं काय ? तात्पर्य, रूढ आचार किंवा विचार खरा असो किंवा खोटा असो, त्याचें जीवित्व पराकाष्ठेचें चिकट असतें ! शेंकडों वर्षें त्याच्या टाळक्यांत व पेकाटांत सोटे घालावे तेव्हां कोठें तो हळू हळू आपला पाय काढता घेतो ! तेव्हां आमच्या पेहरावाविरुद्ध तुफान टीका करून सारी दुनिया जरी आम्हीं हालवून सोडली तरी आमचा पोकळ आंगरखा, आमचें सैल धोतर व आमचा ढिला जोडा आम्हांस लवकर सोडील, अशी भीति बाळगण्याची बिलकुल गरज नाहीं ! असो.

पोषाखाच्या योग्यायोग्यतेचा विचार करतांना दर्शनीयता आणि उपयुक्तता यांचा विचार केला पाहिजे, असें जें मागें म्हटलें आहे तें वाचकांच्या ध्यानांत असेलच. पैकीं दर्शनीयतेविषयीं सर्व लोकांत मोठा मतभेद आहे इतकेंच नाहीं, तर परमेश्वरस्वरूपाप्रमाणें तिचें स्वरूप परिच्छेदातीत आहे, म्हणजे त्याची व्याख्या करतां येणें अशक्य आहे. तेव्हां तूर्त तरी दर्शनीयतेच्या दृष्टीनें आंगरख्याचा विचार करण्याच्या भानगडींत न पडतां

फक्त उपयुक्ततेच्या कसाला तो कितपत उतरतो तें पाहूं. पहिली अडचण अशी आहे कीं, आज जी टीका करावयाची ती कोणत्या प्रकारच्या आंगरख्यावर करावयाची? आंगरखा व पागोटें हीं दोन वस्त्रें आम्हीं अन्य लोकांपासून उचललीं असल्यामुळें त्याविषयीं आमच्या अंतःकरणांत स्थायिक प्रेम अद्यापि जोडलेलें नाहीं, असा वारंवार संशय येतो. मुसलमानांच्या अंमलांत अस्तित्वांत आलेल्या व पेशवाईत एका प्रकारच्या वाढीस लागलेल्या पागोट्यास किंवा पगडीस एका प्रकारचें कायम वळण लागल्यासारखें दिसतें. आमच्यासारख्याच्या टीकांनीं कदाचित् ती बेताबेतानेंच मागें पडत जाईल, पण तिच्या स्वरूपांत बदल होऊन ती साहेबलोकांच्या किंवा पारशांच्या टोपीच्या वळणावर जाण्याची शंका नाहीं. पण आंगरख्याची तशी गोष्ट नाहीं. साड्यांप्रमाणें या बेट्याचे रंग वारंवार फिरत आहेत! पेशवाईच्या अखेरचा गळ्याखालचा गुंडीचा एकेरी किंवा दुहेरी आंगरखा कोणीकडे आणि अलीकडे त्यांच्या ज्या नानाप्रकारच्या ‘सुधारलेल्या आणि वाढविलेल्या’ आवृत्ति निघत आहेत त्या कोणीकडे! कोपराइतक्या चुन्यांचा गुडघ्याखालीं पडणारा आंगरखा हौसेनें वापरणारे अनेक इसम आहेत असें म्हणावें, तर तंग कंठीदार आंगरख्यांतून आपल्या तेजःपुंज वक्षःस्थलाच्या दक्षिण प्रांताच्या कांहीं भागाची प्रभा प्रेक्षकांस दाखविण्याविषयीं अत्यंत उत्कंठ असणारे गृहस्थहि कांहीं कमी नाहींत! या दोन प्रमुख जुन्या प्रकारांशिवाय मनगटपट्टीचे व पोकळ अस्तन्यांचे कंठीदार व पेलेदार मांड्याइतके नवीन लोकांचे आंगरखे व याशिवाय अलीकडे बऱ्याच त्वरेनें प्रसारांत येऊं लागलेला सबंध पोटगुंड्यांचा पारशी चालीचा कोट---अशा आमच्या आंगरख्याच्या आधुनिक बहुरूपांपैकीं अस्सल कोणाला म्हणावें आणि नक्कल कोणाला म्हणावें अशी मोठी पंचाईत येऊन पडली आहे, व तींतून पार कसें पडावें हें सुचेनासें झालें आहे. तथापि येवढें खास निर्विवाद आहे कीं, आजमितीला ज्याला आम्ही सभ्य आंगरखा म्हणतों त्यांत असावे ते गुण फारच थोडे असल्यामुळें तो चिरस्थाई होण्याचें चिन्ह मुळींच दिसत नाहीं. उजव्या खांद्यावरचें बिरडें, उजव्या खाकेंत दोन बंदांची गांठ, छातीवर चार जोडबंदांची दुसरी गांठ, डाव्या बाजूला अगोदर पडदा आणि मग कळीव पडद्यांत पेला किंवा

कंठी, आणि डाव्या बाजूला अगोदर बारीक कळा आणि मग पडदा; चूणदार खाका; सुमारें गुडघ्याइतकी लांबी; पट्टीच्या किंवा साध्या सईल अस्तन्या आणि कमरेभोंवतीं बेताचा घोळ–असें सध्यांच्या सभ्य आंगरख्याचें स्वरूप आहे, असें आम्ही मानतों. कापडाच्या मगदुराप्रमाणें किंवा वापरणाऱ्याच्या हौसेप्रमाणें संजाप, मगजी, गोंडे वगैरेंचा येथें विचार करण्याची गरज नाहीं; कारण आंगरख्याच्या सांच्यांत त्यांचा अंतर्भाव होत नाहीं. तसेंच, बिरड्याऐवजीं कोणीं बंद लाविला तरी हरकत नाहीं. पण तेंच बिरडें 'कांहीं मुसलमान लोकांप्रमाणें डाव्या बाजूस लावीन' असें कोणी म्हणेल तर मात्र चालणार नाहीं. तसेंच पारशी फॅशनचा कोट कोणास कितीहि रुचत असला तरी गव्हर्नराच्या लेव्हीच्या वेळेस, निदान लग्नमंडपांत तरी आपला षड्बंदी घोळदार आंगरखा घालून जावें, असें खऱ्या कुलवंताच्या मनांत आल्यावांचून राहणार नाहीं !

जें जें अत्यंत योग्य असतें तेंच अखेर तरतें; बाकीचें लयास जातें–हें सृष्टीच्या घडामोडींत अनादि कालापासून साम्राज्य करीत आलेलें तत्त्व कोणाच्या लक्षांत येवो अगर न येवो, स्थावर आणि जंगम, सजीव आणि निर्जीव सृष्टीचे व्यापार तदनुरोधानें होत आहेत. राज्य, धर्म, समाज एतद्विषयक एकूणएक कल्पना व आचार या तत्त्वाच्या झपाट्यांत सांपडून " अमुक तगणार " व " अमुक बुडणार " असा शेरा त्यांवर पडतो आणि तदनुरोधानें त्यांस क्षीणता येऊन ते नाहींसे होतात, किंवा त्यांच्या रूपांत थोडेंबहुत अंतर पडून व त्यांचें सामर्थ्य वाढत जाऊन ते प्रत्येक नवीन स्थित्यंतराशीं झुंजण्यास तयार होतात. या सार्ववास्तविक नियमास आमचा आंगरखाच अपवाद कोठून होणार ? आंगरख्याचा आकार शरीराची ठेवण, ऋतूचें मान, आणि धंद्याचें स्वरूप, या उपयुक्ततेच्या तीन मुख्यांगांवर अवलंबून असला पाहिजे. आमच्या आंगरख्याची रचना झाली तेव्हां या गोष्टींपैकीं एकीचाहि नीट विचार झाला असेल, असें वाटत नाहीं. अगोदर आमच्या बंदाइतकी नाजूक व ढिली दुसरी कोणतीहि वस्तू नसेल ! शरीराच्या सर्व भागांत गळ्यापासून कमरेपर्यंतचा भाग साऱ्यांत स्थूल व शारीकाच्या दृष्टीनें डोक्याच्या खालोखाल महत्त्वाचा आहे. काळीज, फुप्फुसें, नळ अथवा वरचाखालचा कोठा,

मूत्राशय, यकृतस्थान, प्लीहास्थान वगैरे साऱ्या प्रमुख अंतरिंद्रियांचा हा भाग साक्षात् कोश किंवा अस्थिकृत पेटिका असल्यामुळें, त्याचें संरक्षण करणारें वस्त्र त्याला अगदीं " फिट्ट " होणारें म्हणजे जागच्याजागीं ठाकठीक बसणारें व त्याच्या चलनवलनव्यापारास कोणत्याहि प्रकारचा व्यत्यय न आणणारें असलें पाहिजे. आमच्या आंगरख्याकडून हें काम बिलकुल होत नाहीं असें आम्हांस वाटतें. मानेच्या मण्यापासून माकडहाडापर्यंत व गळ्यापासून खालच्या कोठ्यापर्यंत झांकणाऱ्या पोषाखाचा सारा बंदोबस्त करण्याची जबाबदारी वातीयेवढाल्या सहा बंदांच्या व एका भिकार बिरड्याच्या शिरावर ! या बंदांची दिवसांतून तीनदां निरगांठ पडावयाची व वर्षांतून ते छत्तीसदां तुटावयाचे ! आतां येवढें खरें आहे कीं, अलीकडे वांगडधिंग्याचें कोणतेंहि काम आमच्या शिरावर पडत नसल्यामुळें, ताबुतांतल्या चित्राप्रमाणें आमच्या चलनवलनव्यापाराची अवस्था झाली आहे, व त्यामुळें आमचें बंद-बिरडें वारंवार तुटत नाहीं. पण सध्यां आम्ही आहों यापेक्षां जरासे अधिक उपयोगी व दांडगे (म्हणजे रगदार किंवा सकस) झालों तर आमचा षड्बंदी आंगरखा आम्हांस फेंकून द्यावा लागेल किंवा तो असून नसल्यासारखाच मानावा लागेल ! जरा छाती फुगवली कीं तुटला बंद ! कोणी पदराला हात लावला कीं झालें कोठें तरी चिर्र ! आली वाऱ्याची येवढीशी झुळूक की लागले दोन्हीहि पदर फडफड करावयाला ! गुलाब वगैरे कांटेरीं झाडें ज्या वाटेनें दाट लागून राहिलीं आहेत, नानाप्रकारचीं लहान मोठीं यंत्रें ज्या कारखान्यांत जवळ जवळ फिरत आहेत; किंवा ज्या ठिकाणीं कोणत्याहि कारणानें अस्पर्श्य असलेले लोक बसले आहेत, अशा ठिकाणीं असला आंगरखा घालून कोणी गेला, आणि त्यानें त्याचा अवसानघात केला नाहीं, असें सहसा व्हावयाचें नाहीं ! तसें नच झालें तर तो वापरणाराचें मन पाहण्याच्या वस्तूपेक्षां आंगरखा संभाळण्याकडे विशेष गुंतलें असलें पाहिजे, असें अनुमान बेधडक करावें. थंडीवाऱ्यापासून तर या पोकळ आंगरख्यानें मुळींच संरक्षण होत नाहीं, ही प्रत्येकाच्या अनुभवांतली गोष्ट आहे. वाऱ्यानें पाहिजे तेथून शिरावें आणि हवें तेथून बाहेर पडावें ! किंबहुना साराच प्रांत त्याला

मनमुराद धिंगाणा घालण्यास खुला ठेवलेला असतो––असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. कांहीं बचाव झालाच तर आंगरख्याच्या जडपणामुळें किंवा वस्त्राच्या जातीमुळें होतो. जाडया बनातीच्या, फलाणीच्या किंवा घाबळीच्या आंगरख्यापासून कांहीं ऊब आल्याशिवाय राहणार नाहीं, हें कोणासहि कबूल केलें पाहिजे. आतां येवढें खरें आहे कीं, असलेल्या बस्तूंत दोष काढणें हें नवीन निर्दोष वस्तु सुचविण्याहून फार सोपें आहे. कोणीं जर असें विचारलें कीं, आमचा आंगरखा इतका टाकाऊ म्हणतां तर त्यांच्याऐवजीं आमच्या देशकालवर्तमानस्थितीला योग्य असा दुसरा कोणता आहे? तर त्यावर समर्पक व समाधानकारक उत्तर देणें फार कठीण आहे. हें उत्तर देण्यांत आमच्या चतुर व कल्पक वाचकां-पैकीं कोणीं आम्हांस सूचना केल्यास त्याचा आमच्याकडून आभारपूर्वक स्वीकार होणार आहे. निदान आर्टिकलाच्या मर्यादेचें अतिक्रमण झालें असल्यामुळें त्या सूचनांच्या अपेक्षेच्या मिषानें आज येथें मुक्काम करण्यास हा टप्पा चांगला आहे!

आम्हां पुरुषांचा पेहराव : : : : २३

(नंबर ४ धोतर)

आपण सध्यां सभ्यपणाचा म्हणून जो आंगरखा वापरतों त्यांत बरींच दोषस्थलें आहेत, व त्याचे ठायीं हवी तितकी उपयुक्तता व दर्शनीयता येण्यास त्यांत बऱ्याच सुधारणा केल्या पाहिजेत, हें मागल्या अंकांत सांगितलें आहे. मागें स्त्रियांच्या पेहरावाविषयीं लिहीत असतां चोळीच्या ऐवजीं जाकिटाची किंवा जाकिटाच्या वर्तीवर शिवलेल्या चोळीची, किंबहुना चोळी कायम ठेवून तीवर जाकिट घालण्याची कल्पना सहज सुचवितां आली; कारण, तसें करण्यानें आमच्या मतें आमच्या स्त्रियांच्या पेहरावांत वास्तविक रीतीची सुधारणा होणार आहे! पण आंगरख्याच्या संबंधानें तसा साफ अभिप्राय देतां येत नाहीं. बंद नकोत व बिरडें नको, इतकें मात्र निक्षून सांगतां येतें; पण त्याऐवजीं काय व कसें लावावें याचा अजून आमच्या मनांत निश्चय झालेला नाहीं. आमच्या वाचकांपैकीं कोणी कांहीं कल्पना सुचवील या आशेनें

मागल्या निबंधांत त्यांची प्रार्थना केली होती; पण उभ्या आठवड्यांत फक्त चारच इसमांचीं पत्रें आलीं. यावरून बहुतेकांना असल्या विषयावर विचार करतां येत नाहीं, किंवा आपण वापरतों त्या आंगरख्यांत सुधारणा करण्यास बिलकुल जागा नाहीं असें त्यांचें मत असलें पाहिजे, असें अनुमान करणें भाग पडत आहे! युरोपिअन लोकांत व इतर लोकांत समारंभाचे वेळीं जे कोट किंवा आंगरखे वापरण्यांत येतात त्यांचा विचार केला असतां असें दिसून येईल कीं, आंगरखा कमरेच्या खालीं उतरून सभोंवतीं त्याचा थोडाबहुत घोळ पडावा, ही गोष्ट सर्वांस अवश्य व पसंत झाली आहे, व ती आम्हांसहि मान्य आहे. पण तो येतां येतां फारच खालीं येतां कामा नये. तो गुडघ्याच्या खालीं जाऊं देणें म्हणजे कापडाचा निष्कारण व्यय करून शिवाय नसती अडचण उत्पन्न करण्यासारखें होय. तेव्हां बिनबंदांचा व बिनाबिरड्याचा मांड्या झांकणारा आंगरखा बहुधा सर्वांनुमतें बरा ठरेल असें वाटतें. यासंबंधानें आम्ही आपला टांक आतांच गुंतवून घेण्यास तयार नाहीं! आम्ही या गोष्टीचा पुरता विचार करण्यासाठीं आमच्या वाचकांपासून आणखी थोडीशी फुरसत मागून घेतों, व हें गूढ कोडें आमच्यानें सुटलेंच नाहीं, तर त्याचा विचार करण्यासाठीं एखादी कमिटी किंवा कमिशन नेमावें, अशी सूचना करून ठेवितों. या कमिशनांत दोनतीन कुशल दर्ज्यांची योजना झालीच पाहिजे, हें सांगावयास नकोच आहे. तसेंच, असल्या महत्त्वाच्या कामाकरितां फॅशनच्या म्हणजे पोषाखांच्या निरनिराळ्या तऱ्हांचें आगर जो फ्रान्स देश त्याहून एखादा प्रसिद्ध नेपथ्यकार आणवून, तो या कमिशनचा प्रेसिडेंट अथवा अध्यक्ष नेमला तर पुष्कळ फायदा होण्याचा संभव आहे! तेव्हां तूर्त आंगरख्याचा प्रश्न असाच खुला ठेवून धोतराकडे वळूं.

धोतराविषयीं अभिप्राय देतांना आमच्या देशांतील हवापाण्याचा आणि त्यावर अवलंबून असणारी आमच्यांत जी राहण्याची रीत पडली आहे तिचा, पूर्ण विचार केला पाहिजे. वारंवार होतें काय कीं, जो मनुष्य आपणापेक्षां कांहीं श्रेष्ठ असतो, त्याच्या साऱ्याच गोष्टी आपणास श्रेष्ठ वाटूं लागून आपली हरएक गोष्ट कुचकामाची आहे, असा भ्रम होऊं लागतो. इंग्रजी अमलाच्या आरंभीं अशा प्रकारचा भ्रम फार लोकांस झाला.

त्या वेळेस ज्यांना इंग्रजी शिक्षण मिळे व इंग्रजी गुरूंचा बराच सहवास घडे, त्यांपैकीं पुष्कळांस देशी वस्तु तेवढी नादान वाटूं लागे. देशी धर्म, देशी अन्न, देशी रीतभात, देशी वरदार, देशी विद्या–झाडून सारें टाकाऊ व इंग्रजी विद्वानास अगदीं न शोभण्यासारखें भासूं लागलें! अनेक दिवस ठाणावर बांधून घातलेला घोडा खुला केला किंवा कावीळ झाल्यामुळें अंधारकोठडींत कित्येक दिवस बसून राहिलेला मनुष्य एकाएकीं उजेडांत आला म्हणजे त्याची जशी अवस्था होते, त्याप्रमाणेंच इंग्रजी शिक्षणामुळें स्वदेशी आचारांच्या व विचारांच्या बंधनांतून एकाएकीं मुक्त झालेल्या एतद्देशीय प्राथमिक विद्वानांची अवस्था झाली! इंग्रजी ज्ञान, इंग्रजी स्वातंत्र्य, इंग्रजी ऐषआराम, इंग्रजी स्त्रीपुरुषांचें बरोबरीचें वर्तन, अननुभूतपूर्व रुचीचा इंग्रजी खाना व चित्तास उल्हास देणारीं इंग्रजी पेयें इत्यादिकांनीं आमच्या सुशिक्षितांचा पहिला घाणा दिपून, वेडावून, भांबावून गेला! पण तो मनु आतां बदलत चालला आहे. जेवढें साहेब लोकांचें तेवढें चांगलें, व आमचें तेवढें गचाळ, असें मानण्याचा परिपाठ कमी होत आहे, व कांहीं देशाभिमानी सुशिक्षितांत तर अगदीं उलट रीतीनें विचार करण्याचा प्रघात पडूं लागला आहे! आणि न जाणों, कदाचित् कांहीं दिवसांनीं हें आणखी एक नवीनच लचांड आमच्या पाठीमागें लागेल कीं काय अशी भीति वाटूं लागली आहे! एकदां देशाभिमानशून्यता आमच्या विद्वानांस आली होती! आतां कित्येकांस देशाभिमानातिरेक घेरूं लागला आहे! आम्हांस हे दोन्हीही पंथ मान्य नाहींत. आमच्या मतें खरी वाट दोहोंच्या मधून जाते, व याच वाटेनें चालत राहण्याचा आमचा इरादा आहे.

वर निर्दिष्ट केलेल्या मार्गाचें अवलंबन करून युरोपिअन लोकांत पाटलोणी घालण्याची व आपल्या लोकांत धोतरें नेसण्याची चाल कां पडली याचा विचार केला तर या वस्त्रभेदाचें कारण सहज उमगणार आहे. युरोपांत, विशेषतः इंग्लंडांत, थंडी फार व येथें उन्हाळा फार; तेव्हां थंडीचें निवारण होण्यासारखें तळपायापासून कमरेपर्यंत अंगास चिकटून बसणारें वस्त्र वापरणें तिकडील लोकांस अवश्य झालें, व इकडील लोकांस उकाड्याचा त्रास न होण्यासारखें व अंगास वारा लावण्यासारखें सुटें वस्त्र घेण्याची

आवश्यकता पडली. युरोपिअन व नेटिव लोकांच्या एकंदर पेहरावांत जो भेद दिसतो त्याचें सामान्यपणें मुख्य कारण हेंच आहे. त्यांची टोपी, त्यांचा डगला, त्यांची तुमान, त्यांचे पायमोजे, त्यांचे बूट या सर्वांचा कटाक्ष एका थंडीवर आहे. थंडी फार आल्यामुळें अंगास फार घाम येत नाहीं; व घाम फार न आल्यामुळें अंगावरील कपडा खराब होत नाहीं; आणि या दोन गोष्टी न झाल्यामुळें नित्य स्नान करण्याची किंवा रोज नवीन वस्त्रें घालण्याची जरूर त्यांस पडत नाहीं. नेहमीं बाजेवर किंवा पलंगावर निजणें; खुर्चीवर, स्टुलावर, किंवा कोचावर नेहमीं बसणें; लिहिण्यासवरण्याचें किंवा दुसरें कसलेंहि काम मेजावर किंवा टेबलावर करणें; पायांतील बूट सहसा न काढणें; बसण्या-उठण्याच्या बहुतेक खोल्यांतील जमिनीवर चटया किंवा सतरंज्या पसरणें; वाऱ्याचा बिलकुल प्रवेश न होईल अशी भिंगांचीं व लाकडांचीं दारें व खिडक्या करणें; रात्रीं निजतांना थोडीशी कढत कॉफी किंवा ब्रँडी घेणें, आणि निजून उठल्याबरोबर कढत चहा पिणें; देहधर्म व्यवस्थेनें घरांतल्या घरांत उरकणें व त्याकरितां पाण्याहून अन्य वस्तूंची योजना करणें; प्रत्येक मोठ्या खोलीच्या भिंतींत किंवा कोपऱ्यांत शेगडीची सोय केलेली असणें हे सारे थंडीपासून होणारा त्रास टाळण्यासाठीं योजलेले उपाय होत. तसेंच फार दिवस टिकणारे खाण्याचे पदार्थ त्यांच्या लोकांत तयार करण्याची जी चाल पडली तीहि त्या देशांत थंडी फार म्हणून रोज चूल पेटवून लांकूड किंवा कोळसा खर्च केल्यानें निजण्याबसण्याच्या खोलींत ऊब करण्यास पंचाईत पडणार हें एक कारण; शिवाय थंडीमुळें शिजवलेले किंवा भाजलेले पदार्थ सहसा नासत नसल्यामुळें ते नित्य नवे करण्याची दगदग करणें म्हणजे निष्कारण त्रास करून घेणें हें दुसरें. आमचा प्रकार याच्या अगदीं उलट आहे. आमचा स्वयंपाक नित्य नवा, जमल्यास दिवसांतून दोनदां किंवा तीनदां, झाला पाहिजे; आम्हांस तुमच्या खाटांची किंवा पलंगांची गरज नाहीं; गोमयाशिवाय दुसऱ्या कसल्याहि आस्तरणानें आमच्या घरांतील जमिनी आच्छादण्याची गरज नाहीं; धोतर किंवा पंचा आम्ही जुलमास्तव लावून घेणार; उन्हाळ्यांत त्यालाहि वर खोंचून शरीराचा जेवढा भाग वायूस अर्पण करवेल तेवढा करण्याचा आमचा प्रयत्न चाललेला असतो; साहेबलोक ब्रँडी

घालून आपलें पाणी कढत करून पितात; आम्ही तें मडक्यांत घालून किंवा फडकें लावून गार करून पितों. आम्ही नदीच्या किंवा ओढ्याच्या कांठीं अथवा फारच झालें तर परड्यांत बहिर्दिशेला जाणार, व प्रत्येक वेळेस हातपाय, डोळे व तोंड धुणार; आम्हांस दिवसांतून एकदां तरी स्नान पाहिजे. अंगरख्याची व पागोट्याची गोष्ट राहूं द्या; कारण तीं परकीं वस्त्रें आहेत. पण आमचें घरचें वस्त्र जें नेसायचें आणि पांघरायचें धोतर तें रोजच्यारोज धुतलें गेलें पाहिजे. धोतरें धुणें आणि तीं गुलाबाच्या कळीसारखीं राखणें हें आमच्याकडे एक मोठ्या प्रतिष्ठेचें, हौसेचें व स्वच्छपणाचें चिन्ह होऊन बसलें आहे. साहेबलोकांचा या देशांत प्रवेश होईतोंपर्यंत खुर्ची, टेबल कोणास ठाऊक नव्हतें असें म्हटलें तरी चालेल. जोडा दारापाशीं ठेवून आमचा घरांतील सर्व व्यवहार अनवाणी. बहुतेक स्त्रियांच्या पायांस तर बांळतपणांत निरुपायास्तव घालाव्या लागणाऱ्या फाटक्यातुटक्या व तेलकट जोड्याशिवाय दुसऱ्या कोणत्याहि पादत्राणाचा वर्षेंच्या वर्षें संसर्ग घडत नाहीं. आम्हीं नेहमीं डोकें बांधावयाचें व पाय उघडे ठेवायचे; साहेब लोक डोकीं खुलीं ठेवून पाय झांकून घ्यावयाचे ! एका गोष्टींत मात्र त्यांच्याआमच्यांत व्युत्क्रम दृष्टीस पडतो. आम्हांस स्वच्छ व वाहत्या हवेची पराकाष्ठेची आवश्यकता असून तिचा प्रवाह घरांत न येईल व घरांत जी मूळ असेल ती होईल तितकी खराब होईल अशाविषयीं आम्हीं पक्का बंदोबस्त केलेला असतो ! साहेब लोकांस मोकळ्या हवेची इतकी गरज नसून ते ती मिळण्यासाठीं हरयुक्ति लढवीत असतात. त्यांच्या आमच्यांत हा भेद होण्याचें कारण अगदीं उत्तान आहे; तें हें, त्यांना अक्कल आहे आणि आम्हांला ती नाहीं ! प्राणरक्षणास आणि प्रकृति निरोगी राहण्यास स्वच्छ हवा किती आवश्यक आहे हें त्यांना समजतें आणि आम्हांस समजत नाहीं !

फक्त धोतरांचा विचार करीत असतां या अवांतर गोष्टींचा येथें उल्लेख कशासाठीं केला आहे असें कोणी विचारतील तर त्यावर असें उत्तर आहे कीं, आम्हां ब्राह्मणांच्या पाठीमागें जे हें ढिलें धोतर लागलें आहे, तें उगीच लागलेलें नाहीं. त्याच्या मुळाशीं कारण आहे व तें फार सबळ कारण आहे. तेव्हां पाटलोणीच्या किंवा विजारीच्या वतीनें याहून सबळ कारण

कोणीं पुढें आणल्याखेरीज धोतर टाकून तुमान वापरण्याची इच्छा आम्हांस व्हावयाची नाहीं. कारणपरत्वें धोतरास विश्रांति देऊन थोडा वेळ पायजमा चढविणें ही एक गोष्ट; व सारा वेळ विजारीच्या दोन अस्तन्यांत दोन पाय अडकवून बसणें ही दुसरी गोष्ट ! पहिली आम्हांस मान्य आहे; दुसरी नाहीं, कां तें पुढें पाहूं.

आम्हां पुरुषांचा पेहराव : : : : २४

(नंबर ५ धोतर)

हवेंतील थंडीच्या किंवा उष्णतेच्या कमीअधिकपणामुळें पाश्चात्यांच्या व आमच्या गृहरचनेंत आणि नेपथ्यविधानांत फरक होणें अपरिहार्य असल्यामुळें, ते लोक लोंकरीच्या घट्ट तुमानी वापरूं लागले, हें उघड आहे. तेव्हां आवश्यक म्हणून ज्या वस्तूचा आपण उपयोग करीत आहों ती अनावश्यक ठरल्याशिवाय टाकून देणें बरोबर नाहीं. यासंबंधानें आशिया खंडांतल्या उष्ण देशांतील पाहिजे त्या लोकांच्या पेहरावाकडे पाहिलें तरी हेंच दिसून येईल कीं, उष्णतेची पीडा न होऊं देण्यासाठीं प्रत्येकास आपल्या पेहरावांत बरीच ढिलाई ठेवावी लागली आहे ! मोंगल, चिनी, अरबी वगैरे लोकांच्या पोकळ तुमानी आणि पोकळ सदरे पुष्कळांनीं पाहिलेच असतील. ढिलें धोतर नेसणें व पोकळ तुमानी घालणें यांत आम्ही फारसा भेद मानीत नाहीं. पोकळतुमानवाला ढिल्या धोतरवाल्यापेक्षां विशेष ठाकठीक किंवा कार्यक्षम असतो असें नाहीं. प्रसंगविशेषीं पोकळ तुमानींतून बाहेर पडण्यापेक्षां धोतर सोडून मोकळें होणें सहज घडण्यासारखें आहे ! तुमान आणि धोतर यांपैकीं पहिल्याकडून पाण्याच्या आणि विस्तवाच्या कामीं विशेष दगा होण्याचा संभव आहे ! तथापि पोकळ तुमानींत सुद्धां जो एक प्रकारचा नीटसपणा आहे तो धोतरांत नाहीं, हें निःपक्षपाती मनुष्यास कबूल करणें भाग आहे. पण बहुतेक व्यापार जमिनीवर बसून करणाऱ्या आम्हां हिंदु लोकांस एकंदरीनें पाहतां तुमानींपेक्षां धोतरच विशेष सोयीचें आहे. आमचें जेवणखाण, निजणेंबसणें, आमचें लिहिणेंपुसणें, आमचें कामकाज वगैरे सर्व गोष्टींत समूळ क्रांति झाल्याशिवाय, सर्व दिवसभर

कोणत्याहि प्रकारची पाटलोण, तुमान किंवा विजार आम्हांस सुखावह होणार नाहीं. अगोदर पाहिजे त्या ठिकाणीं व पाहिजे त्याच्या समोर एक तुमान काढून दुसरी तुमान घालणें किती अवघड आहे हें कोणास सांगावयास पाहिजे असें नाहीं. तुमनांतर करावयाचें म्हटलें म्हणजे कांहीं तरी आडोसा पाहिजे; तो नसेल तर पुरेसा निर्लज्जपणा तरी पाहिजे ! पण सामान्यतः या संबंधाचा निर्लज्जपणा आमच्या लोकांत असावा तितका नसल्यामुळें, तुमानीबरोबर ही नसती अडचण घरांत आणावी लागणार आहे. आज आमची अशी स्थिति आहे कीं, आम्ही किंवा आमच्या बायका भर बाजारांत, नदीच्या कांठीं, उभ्या सभेंत किंवा अशाच प्रकारच्या पाहिजे त्या स्थळीं जेथें स्त्रीपुरुषांचा तमाम समुदाय जमला असेल तेथें एक काडी-देखील आड न धरतां एक वस्त्र सोडून दुसरें नेसूं. तुमान आली कीं ही सोय गेली! अलीकडील कांहीं लोक एक तुमान सोडून दुसरी चढविण्याच्या अगोदर एक मांडघोळ सदरा घालतात! चारदोन मिनिटें शुद्ध दिगंबर होण्यापेक्षां ही युक्ति बरी आहे; पण ती आमच्या अपरिचित दृष्टीला कसलीशीच वाटते. यावर कोणी असा आक्षेप घेतील कीं, नेसलेल्या धोतराशिवाय सर्वांग उघडें टाकून स्त्रियांच्या समोर राजरोस हिंडणारे फिरणारे व कधीं तर या नेसलेल्या धोतरासहि कारणानिमित बरेंच वर खोवून जंघाप्रदेश उघडा टाकणारे, किंबहुना धोतराला अजिबात रजा देऊन बुधवारीं पंचा लावून घेणारे असे आम्ही नेटिव्ह लोक असून, व आमच्या देशांतील कुणबी वगैरे गरीब लोकांस दारिद्र्यामुळें नुसत्या लंगोटीवर आपली लाज झांकणें अगत्याचें झालें असून तुमानांतर करतांना जी थोडीशी अनावृतता आवश्यक आहे तीबद्दल एवढी मोठी खंती दाखविणें हें लाजरेपणाचें शुद्ध थोतांड आहे ! कमरेभोंवतीं कसलेल्या सोलांत किंवा दर्भरज्जूंत साधा किंवा भगवा लंगोट अडकविलेले बैरागी अथवा संन्यासी ज्या समाजांत यथेच्छ वावरतात, ज्या समाजांतील हलक्या जातींच्या स्त्रिया नदीच्या, ओढ्याच्या किंवा सार्व-जनिक विहिरीच्या अथा हौदाच्या कांठावर टिचभर फडकें कमरेभोंवतीं गुंडाळून घेऊन जाणाऱ्यायेणाऱ्यांच्या दृष्टिपाताची काडीमात्र पर्वा न करतां आपले स्नानविधि यथासांग उरकतात; ज्या देशांतील पुराणप्रिय सुशिक्षित

स्त्रीपुरुषांना, यमुनाप्रवाहांत स्नानाकरितां अवतरलेल्या गोपींचीं वस्त्रें पळवून नेऊन कळंबाच्या झाडावर जाऊन बसलेल्या श्रीगोपाळकृष्णास करुणस्वरानें वस्त्रें परत देण्याबद्दल प्रार्थना करणाऱ्या गोकुलांतील वस्त्रहीन लज्जावृत स्त्रीजनाच्या दीन स्थितीचा हुबेहूब देखावा रंगभूमीवर पाहण्यांत मोठा आनंद वाटतो; ज्या देशांतील धर्मशील सभ्य स्त्रियांस किंवा पुरुषांस शुद्ध नग्न संन्याशांचें भक्तिपूर्वक दर्शन घेण्यास बिलकूल शंका वाटत नाहीं, अशांनीं अंग उघडें पडूं न देण्याविषयीं विशेष चर्चा करणें अगदीं अप्रशस्त आहे. या आक्षेपाला आमचें एवढेंच उत्तर आहे कीं, आम्ही हिंदु लोक अंग-उघडें टाकण्याच्या संबंधानें कितीहि निष्काळजी असलों तरी ज्याला आपल्या समाजाची पक्की माहिती आहे त्याला असें कबूल करावें लागेल कीं, साऱ्या मनुष्यांच्या दृष्टीनें स्त्रीच्या किंवा पुरुषाच्या शरिराचा जेवढा भाग अत्यंत गोपनीय मानला आहे, तेवढा झाकण्याबद्दल आम्ही पराकाष्ठेची खबरदारी ठेवतों. असें असून आम्हां ब्राह्मणांचें ढिलें धोतर एखादे वेळेस आमची अब्रू घेतें हें कबूल केलें पाहिजे! पण ती नाइलाजाची गोष्ट आहे! तेजःपुंज चंद्रमुखावर देखील गालबोट आहेच!

वरील सर्व विवेचनावरून आमचें धोरण कोणीकडे आहे हें आमच्या वाचकांच्या लक्ष्यांत आलेंच असेल. एकंदरींत आमचें धोतर कायम ठेवणें जरूर आहे, असें आम्हांस वाटतें. तथापि कारणानिमित्त तुमान, पाटलूण, विजार अथवा पायजमा यांपैकीं ज्याला जें आवडेल तें व ज्याला जें सोईचें वाटेल तें त्यानें वापरलें पाहिजे. ज्या ठिकाणीं स्त्रीपुरुषांचा मोठा समाज जमावयाचा आहे, व बहुतेक कामें उभ्यानें किंवा खुर्चीवर अथवा बाकांवर बसून उरकलीं जाणार आहेत अशा ठिकाणीं; थंडीच्या दिवसांत सकाळीं किंवा संध्याकाळीं विशेष लांब जावयाचें असेल तर; सामान्यपणें टांग्यांत किंवा घोड्यावर बसावयाचें असल्यास, तात्पर्य, ज्या कामांत विशेष आटपसरपणा किंवा ऊब पाहिजे असें काम पायजमा घालून केल्यास बरें होणार आहे. तसेंच, साहेबलोकांच्या घरीं जावयाचें असेल तर, किंवा ज्या समुदायांत नेटिवांपेक्षां साहेबलोकांची संख्या अधिक आहे अशा समुदायांत जावयाचें असेल तर, सर्व सुशिक्षित सभ्य लोकांनीं होतां होईल तों पाटलुणी घालून जावें हें बरें दिसतें. 'राजा कालस्य कारणं'

हें वाक्य युरोपांत कितीहि मागें पडलें असले तरी येथें त्याचा अद्यापि बराच अंमल आहे. तेव्हां देशाभिमानाचा निष्कारण टेंभा मिरवून आपणाविषयीं आपल्या राज्यकर्त्यांचें मन कलुषित करण्यांत शहाणपण नाहीं. पेशव्यांकडून व निजामाकडून इंग्रज लोकांस आपलीं कामें साधावयाचीं होतीं. तेव्हां ते त्यांच्या दरबारांत बूट काढून व हात बांधून घेऊन जात असत असें सांगतात ! नेक नामदार साहेबांच्या लेव्हीस येणारांनीं तुमानी व बूट वापरले पाहिजेत असा ठराव केल्यास तुम्ही सारे चुरमुरे खात तो पेहराव करून जाल याविषयीं आम्हांस शंका नाहीं ! शिवाय, बडोदें, म्हैसूर, इंदूर, लष्कर वगैरे संस्थानांतील दरबारी पोषाखाकडे लक्ष द्याल तर समारंभाचे वेळीं पायजमा किंवा तुमान वापरणें म्हणजे केवळ साहेबलोकांचेंच अनुकरण करणें नव्हे, हें कळून येईल ! या गोष्टीच्या पुराव्याकरितां

टाकी उपानह पदें अतिमंद ठेवी
केली विजार वरि डौरहि मौन सेवी ॥

हें रघुनाथ पंडितकृत नळराजाचें वर्णन देतों. यावरून निदान हंस पकडण्याचे वेळीं तरी आमचे राजे लोक विजार घालीत असें सिद्ध होईल ! ज्याप्रमाणें आम्ही धोतराबरोबर, त्याप्रमाणें पंतांनीं विजारीबरोबर उपानहाचा म्हणजे जोड्याचा उल्लेख केला आहे. पण स्थलसंकोचास्तव तो आम्ही पुढल्या आठवड्यावर ‘ टाकतों ’ !

आम्हां पुरुषांचा पेहराव : : : : २५

(धोतर, जोडा, किरकोळ)

एकंदरींत धोतर वापरण्यास आमची हरकत नाहीं खरी, तथापि तें वापरण्याच्या पद्धतींत फेरफार करण्यास पुष्कळ जागा आहे, व तो केला तरच तें वापरण्यांत अर्थ आहे. अगोदर निमुळत्या निऱ्या काढून मग त्यांचीं शेवटें निऱ्याच्या मुळांत किंवा त्यांच्या डाव्या बाजूस खोंवणें व तसें करतांना पायाच्या दोन नळ्यांच्या दरम्यान लोंबता सोगा काढणें ही धोतर नेसण्याची सांप्रत ढिली पद्धत आम्हांस बिलकुल मान्य नाहीं. तथापि याहून गचाळपणाचें नेसणें म्हणजे हरदासी नेसणें होय. रेशमाचे

मोठं कांठ वर काढून पायघोळ निऱ्या जमिनीवर दोन पायांच्या दरम्यान लोळूं दिल्यानें देवाच्या किंवा देवीच्या पोषाखासारखा हरदासी पोषाखाचा थाट प्रेक्षकांस दर्शनीय होतो, यांत संशय नाहीं. पण पखवाजाच्या घोडीपासून दुतर्फा बसलेल्या गृहस्थभिक्षुकांच्या ओळींतील संकुचित जागेंत देखील सातआठ पावलें सहज टाकतां येण्यासारखा तो नसतो हें असल्या ऐटबाज कीर्तनकारांस सुद्धां कबूल करावें लागेल. कथेकरी बोवांना आपले काळेबेरे पाय सभ्य स्त्रीपुरुषांस दाखविण्याची लाज वाटत असेल तर त्यानीं अलीकडे थोड्या किंमतींत मिळण्यासारखे पायमोजे वापरावे, किंवा नेसलेल्या धोतराचे कांठ लोकांच्या दृष्टीस पडलेच पाहिजेत असा हेतु असेल तर, देवपुढ्यांतल्या अथवा राक्षसपुढ्यांतल्या सोंगाच्या पायांत ज्या रीतीनें लुगडीं व धोतरें गुंडाळतात, त्या रीतीनें या भगवद्भक्तांनीं आपलीं धोतरें काठ वर काढून आपल्या पायाभोंवती गुंडाळून घ्यावीं. असें केल्यानें धोतर नेसलें असून रेशमी पट्ट्यांची घट्ट विजार वापरल्याचें श्रेय व शोभा येणार आहे! कसेंहि झालें तरी वाऱ्यानें सहज उडून जाणारा, आपला किंवा दुसऱ्याचा पाय अडखळून तोंडघशीं पडण्यास मदत करणारा व डाव्या कमरेवर खोवलेल्या दुहेरी पदरामुळें निऱ्याखालून उजव्या पायाकडे पडत असणाऱ्या वळीस एखाद्या थट्टेखोरानें लहानसा हिसडा दिल्याबरोबर सारें धोतर मुळदिशीं फिटूं देणारा सोगा आम्हांस बिलकुल पसंत नाहीं! घरांतल्या घरांत हवी तितकी ढिलाई असली तरी हरकत नाहीं; बाहेर जातांना सर्वांनीं कांस घालणें जरूर आहे. कांस घातल्याबरोबर एकप्रकारचें अवसान आल्यासारखें वाटतें, हें सर्वांस स्वानुभवावरून ठाऊक आहे. झाडावर चढावयाचें असल्यास, घोड्यावर बसावयाचें असल्यास, पाण्यांत पोहावयाचें असल्यास, मोठ्या वेगानें पळावयाचें असल्यास, अथवा जोरानें उडी मारावयाची असल्यास आपण कांस मारतों; किंबहुना क्षणभर धोतराला चड्डीची आकृति आणतो, हें जर खरें आहे, तर नेसण्याच्या ज्या पद्धतीनें आटोपसरपणा सहज येतो, तिचें अवलंबन आपण बहुधा कां करूं नये? एक तर सोग्यास रजा देऊन कांस घालण्याचा प्रघात पाडा, किंवा सांगली-मिरजेकडील मराठे ज्या पद्धतीनें

आपलीं धोतरें नेसतात, ती पद्धत स्वीकारा. तीहि कांहीं वावगी नाहीं. तिच्या योगानेंहि दोनहि पाय चांगल्या रीतीनें झांकले जाऊन, कमरेंत अवसान वाटतें व सुटण्याची भीति नसते. गुजराथी ब्राह्मण व भाट्ये यांचें नेसणेंहि खूप घट्ट असतें. पण तें बहुधा गुढघ्यावर असून, मराठ्यांच्या नेसण्यांत जी एक ऐट असते ती त्यांत मुळींच नसते. पोषाखांतील दर्शनीयता न गमावतां तो सुखावह व कार्यक्षम असला तरच तो प्रशंसनीय व अंगीकरणीय होय; आणि अशा तऱ्हेनें धोतराचा उपयोग करावयाचा असेल तर नेहमीं त्याची कांस घातली पाहिजे किंवा तें कुणबी पद्धतीनें नेसलें पाहिजे!

असो. धोतरानें आपली बरीच जागा घेतली तेव्हां त्याला आतां निरोप देऊन जोड्याकडे वळूं.

आमच्या पोषाखाच्या सगळ्या वस्तूंत पुणेरी तऱ्हेचा जोडा आम्हांस अत्यंत नादान वाटतो. आणि या जोड्याला तर जिकडेतिकडे मान व मागणी! ज्याला त्याला पुणेरी जोडे पाहिजेत! तेव्हां त्यांना नापसंत करणारे जे आम्हीं त्या आमच्या किंवा मोठ्या प्रेमानें ते वापरणाऱ्या शेंकडों लोकांच्या डोक्यांत कांहीं तरी गोम असली पाहिजे! आतां एका व्यक्तीनें साऱ्या दुनियेस मूर्ख मानण्यापेक्षां आपल्या मेंदूतच कांहीं उणेपणा असेल असें मानावें, हा सामान्य मर्यादशीलपणाचा मार्ग होय. पण तो आमच्या काय कामाचा? समग्र मनुष्यसृष्टीच्या वर्तनांतील दोषांचें आविष्करण करून, सर्व ठिकाणीं सुधारणेचा विजयध्वज फडकवण्यासाठीं आमचा अवतार झालेला! आमच्या विचारांत चुकी होणें म्हणजे जें असंभवनीय तें संभवनीय मानण्यासारखेंच होय! अथवा हा प्रकार कसाहि असो; तुमचा पुण्याचा जोडा आम्हांला आवडत नाहीं, ही गोष्ट खरी आहे, व तो पुष्कळ लोक हौसेनें वापरतात येवढ्यावरून ते चांगलें करतात असें म्हणण्यास आम्ही तयार नाहीं, येवढें सांगणें पुरें आहे! ल्हान पोरींच्या पावलांना नानाप्रकारचे लेप व पट्ट्या बांधून आणि लांकडाच्या किंवा लोखंडाच्या साच्यांत तीं गच्च अडकवून देऊन त्यांचे ठाईं मानीव सौंदर्य उत्पन्न करण्याच्या वेडगळ प्रकारास सारे चिनी लोक मान डोलवितात; पण तो एका हिंदूस तरी चांगला म्हणवेल काय?

साहेबलोकांना आमच्या स्त्रीपुरुषांचे उघडे पाय पाहून बरेंच वाईट वाटत असेल. पण जर कोणी आम्हांस असें सांगितलें कीं, रात्रीच्या मोटमोठ्या समारंभांस स्त्रियांनीं आपल्या वर्फतुल्य उरःप्रदेशाचा व स्कंध-प्रदेशाचा बराच भाग अनावृत राहील अशा रीतीनें जाळीदार कापडाचा पोषाख करून येणें हें सुधारणेचें एक मोठें चिन्ह आहे, तर त्यास आम्ही काय म्हणूं ? इंग्लंड देशांतील असह्य थंडीमुळें स्त्रियांना या प्रकारच्या पोषाखापासून घशाचे व फुप्पुसाचे विकार जडतात. पण आमच्या स्त्रियां-प्रमाणें त्याहि रूढीच्या पाशांनीं जखडून गेल्या असल्यामुळें, कांकूं न करतां आपलीं वक्षःस्थळें उघडीं टाकून ऐन कडाक्याच्या थंडींत सहासहा सातसात तास नाचत राहतात इतकेंच नाहीं तर, अशा प्रकारच्या देहा-विष्करणाकडे विशेष सभ्यत्व येऊन, आपल्या गुणग्राहकांस आपण विशेष प्रिय होऊं या बुद्धीनें तें जितकें अधिक करवेल तितकें करण्याबद्दल त्या एकमेकींशीं स्पर्धा करतात ! या स्तुत्य स्पर्धेचे दुःखकारक परिणाम परम दयाळू राणीसाहेबांच्या कानांवर आल्यावरून, हिंवाळ्यांतील लेव्हीला भेटीला येतांना स्त्रियांनीं असे पोषाख न केले तरी हरकत नाहीं, अशा प्रकारचा वैकल्पिक हुकूम राणीसाहेबांकडून थोड्या दिवसांपूर्वी सुटला असें आम्ही ऐकतों. या गोष्टी येथें सांगण्याचें कारण येवढेंच कीं, अमुक एक गोष्ट पुष्कळ लोक करतात म्हणून ती चांगली असलीच पाहिजे, असा सिद्धांत करतां येत नाहीं. साऱ्या ब्राह्मणांत विधवांचें वपन करण्याची चाल आहे, पण तिला कोण खरा सुधारक चांगली म्हणूं शकेल ? आतां येवढें खरें आहे कीं, हवा तेवढा कोटिक्रम लढवून आम्हीं तुमचे जोडे कवडीच्या मोलाचे सिद्ध करून दिले तरी ते तुम्ही आजच टाकून देण्यास तयार होणार नाहीं व ते करणारांच्या पोटावर पाय येणार नाहीं. पण ही गोष्ट प्रत्येक सुधारणेस लागू आहे, हें मागेंच सांगितलें आहे. असो. साहेबलोक ज्याला स्लिपर म्हणतात त्या तोडीचा आमचा जोडा आहे. वास्तविक पाहिलें तर हा फक्त घरांतल्या घरांत वापरण्याच्या योग्यतेचा आहे. पण घरांत तो वापरण्याची आम्हांस गरज पडत नाहीं; तेव्हां सरळ दृष्टीनें पाहतां त्याचा कांहींच उपयोग नाहीं. असें असून पुष्कळ लोक त्यावरच आपला निर्वाह करतात हें खरें आहे. पण निर्वाह काय पाहिजे

त्यावर होईल. संन्याशांचा निर्वाह खडावांवर होतो. कोंकणांतल्या लोकांचा वहाणांवर होतो. कांहीं अंशीं आमच्या जोड्यापेक्षांहि कोंकणी पायतणें सुद्धां आम्हांस बरीं वाटतात. यांनीं पायास मदत होते; पायांना त्यांस मदत द्यावी लागत नाहीं. आमच्या जोड्याची तशी गोष्ट नाहीं. साधारण चालतांना आमचे पाय त्यांस ओढीत नेतात; आणि पळावयाचा प्रसंग आला म्हणजे आमचे हात त्यास उचलून घेतात! पायाचा मथळा आणि टांच यांचें त्यामुळें बिलकुल रक्षण होत नाहीं. विंचू, कांटा व सापकिरडूं यांच्यापासून या दिखाऊ पादत्राणानें आमचा बचाव होत नाहीं. एका पायांतला जोडा दुसऱ्या पायांत सहज घालतां येतो, हा आम्हीं त्याच्या अंगचा गुण न समजतां अवगुणच समजतों. दोनहि पायांची घटना निराळी असून याचें पांघरूण त्याला आणि त्याचें पांघरुण याला घालतां येतें म्हणून असें म्हणणें तें दोघांलाहि घट्ट बसण्यासारखें नसून दोघांस कसें तरी वेष्टणारें पोकळ पोतें असलें पाहिजे हें सहज सिद्ध होतें. आणि तसाच खरा प्रकार आहे. ऐन थंडीच्या दिवसांत जंगलांत किंवा डोंगरांत रात्रीं फिरण्यास हा कमानदार फाकड जोडा कांहीं कामाचा नाहीं. थंडीच्या गारपणामुळें अहोरात्र पाय झांकून घेणाऱ्या साहेबलोकांच्या बुटाइतके घट्ट आणि घोट्यापर्यंत सारें पाऊल चोहोंकडून आच्छादण्यासारखे अघळपघळ आमचे जोडे नसले तरी चालतील. तसेंच घरांत व बाहेर ज्यांस वापरण्याची सदर परवानगी आहे अशा साहेबी बुटांत जो गुण नाहीं तो आमच्या जोड्यांत अवश्य असला पाहिजे. साहेबी जोडा झटदिशीं निघत नाहीं व बसत नाहीं. आमच्या जोड्यांत ते दोन्हीहि गुण असले पाहिजेत. नाहींतर जमिनीवर व बिछायतीवर बसणाऱ्या व निजणाऱ्या आम्हां लोकांस एक-मेकांच्या जोड्याचा स्पर्श वारंवार होणार व त्यांना लागून आलेल्या मातींत लोळावें लागणार! आम्ही उष्ण कटिबंधांत राहणारे लोक; तेव्हां साहेबलोकांच्या बुटापेक्षां आमच्या जोड्यांत अधिक वारा खेळला पाहिजे. हिंदुस्थानी चढाऊ जोडा बरा आहे. पण तो पुढच्या बाजूनें फारच कठिण व निमुळता असल्यामुळें, पायाच्या बोटांस फार त्रास होतो. दिल्ली-कडे कांहीं पातळ चढाऊ जोडे मिळतात, व ते पायास बरेच सुखकारक

असतात. पण त्यांच्या फाजील नाजुकपणामुळें ते बिछायतीवरच वापरण्यासारखे असतात. एकंदरींत आमच्या आवडीसारखा जोडा अद्यापि आमच्या पाहण्यांत आलेला नाहीं. पुण्याच्या जोड्याचे सागळ, रेशीम वगैरे सामान चांगलें असतें; पण तळांत व टांचेंत काय निघेल याची कोणासहि खात्री देववणार नाहीं. नगर, वांई वगैरे प्रांतांत कातडें फार चागलें कमावतात. सांगली, मिरज व एकंदर कर्नाटक प्रांत यांत कातड्यावर चांगली मेहनत होत असून अगदीं वाईट तऱ्हेचे जोडे तयार करण्यांत येतात; जोडे म्हणजे पादरक्षणाचें साधन, या नात्यानें ते पुण्याच्या जोड्यांपेक्षांहि वाईट असतात असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. मुंबईच्या भाऱ्यांचा व गुजरांचा अणकुचीदार द्रोणहि आम्हांस पसंत नाहीं. नगरी जोड्याचा मऊपणा, पुण्याची सागळ व रंग, इंग्रजी बुटाचा आटोपसरपणा व सर्व बाजूंनीं पायाचें रक्षण करण्याचें सामर्थ्य, चढाऊ जोड्याप्रमाणें झटदिशीं घालतां येणें व काढतां येणें; म्हातारपण आलें असतां बंद आवळून घेऊन किंवा नवे रब्बर घालून घट्ट करण्याची सोय असणें—वगैरे गुण ज्या जोड्यांत साधले जातील असा एखादा अँग्लोव्हर्नाक्युलर किंवा हिंदीमराठी नवीन जोडा काढल्याशिवाय यासंबंधाची आमची उणीव दूर होणार नाहीं, असें आम्हांस वाटतें. या कामाकडे कांहीं सुधारकांचें लक्ष लागलें आहे असें दिसतें. पण आजपर्यंत त्यांचेकडून झालेल्या सुधारणेंत प्रशंसा करण्यासारखें कांहीं नाहीं, असें आमचें मत आहे. कल्पक सुधारकांचें, दुर्धारकांचें व दोहोंमधल्या तृतीयप्रकृतीचें या अवश्य सुधारणेकडे लक्ष जावें म्हणून या लेखाअन्वयें आम्ही **असें जाहीर करतों कीं, जो कोणी वर सांगितलेल्या अडचणी व सोई मनांत आणून, आम्हांस मानवेल असा जोड्याचा नवीन नमुना तयार करून देईल त्याला आम्ही दहापासून पंधरा रुपये बक्षीस देऊं !**

या धोतरजोड्याशिवाय उपरणें, पंचा, बंडी, जाकिट, उभ्या टोप्या, कानटोप्या, हातमोजे, पायमोजे, हातरुमाल, गळपट्टे, कमरपट्टे, गंजिफ्राक, झबलें, बडा डगला वगैरे पेहरावाच्या अनेक गौणांगांचा उल्लेख करून त्यांबद्दल आमच्या मनांत आजच थोडेंबहुत लिहावयाचें होतें. पण आर्टिकलची मर्यादा उलटून गेल्यामुळें तो हेतु आतां सफळ होण्याची

आशा राहिली नाहीं ! तथापि पुढें केव्हां तरी या किरकोळ रकमांकडे वळणें आहे. कारण यांतहि मोडतोड व फिरवाफिरव करण्यास पुष्कळ जागा आहे. यांपैकीं बहुतेक परक्या वस्तू आहेत. त्या इंग्रजी अमलाबरोबर येथें आल्या आणि ज्याप्रमाणें दिवसेंदिवस तो अंमल किंवा त्यांतील मुख्य तत्त्वें आम्हांस अधिकाधिक प्रिय होत चाललीं आहेत, त्याप्रमाणें या परक्या वस्तूहि आम्हांस अवश्य व प्रिय वाटूं लागल्या आहेत ! तात्पर्य काय कीं, ब-या सोईपुढें व सुखापुढें धर्माभिमान, देशाभिमान व स्वाभिमान वगैरेंत जेवढा त्याज्य भाग असतो तेवढा हळू हळू लयास जातो, असें दिसतें ! इंग्रजी त-हेचा कोट, पाटलूण व बूट घालून " स्त्रियांच्या जाकेटावर " टीका करणारे बस्ताद गडी आम्हीं पाहिले आहेत; हे लोक कालेंकरून टोपीवाल्यांची टोपी घालतील याविषयीं आम्हांस शंका नाहीं; पण आज जर आम्हीं असें म्हटलें कीं, कांहीं प्रसंगीं रुमालापेक्षांहि इंग्रजी टोपी वापरणें सुखावह आहे तर ते आम्हांस अत्यांग्ल मूर्खांत खच्चित काढतील !

सुधारकालाच दोष कां ? : : : : २६

(फिरून एकदां जोडे)

आभरण, आवरण, अलंकार इत्यादि गोष्टींविषयीं सुधारकाप्रमाणें इतरांच्या मनांतहि नाना प्रकारचे विचार आज कित्येक वर्षें घोळूं लागले असून, व कित्येकांनीं तर ते अमलांत आणिले असून सुधारकांत केवळ सार्वजनिक फायद्यासाठीं त्यांची चर्चा सुरू करण्याबद्दल निर्दय टीकाकार त्याला इतका दोष कां देतात हें समजत नाहीं ! ज्या गोष्टी तुम्ही राजरोसपणानें करतां, व ज्या करण्याबद्दल कोणी कोणास दोष देत नाहीं, इतकेंच नाहीं, तर उलट उत्तेजन देतात, त्या ' कराव्या ' असें वर्तमानपत्रांत उघडपणें म्हटलें असतां कोणाचेंहि पित्त इतकें खवळून कां जावें हें सांगणें अंमळ कठीण आहे ! नाग, केतक, फुलें वगैरे डोकींतले दागिने व ठुशा वगैरे गळ्यांतले दागिने पोकळ करून लाखेनें भरण्याचा फार जुना परिपाठ आहे; गोठ, तोडे, बिलवर वगैरे हातांतले दागिने कांहीं प्रांतांत बहुधा पोकळ करतात; नथ, बुगड्या, पिंपळवण वगैरे मोत्यांच्या दागिन्यांत

कापुरमोत्यांचा उपयोग कसा करावा हें ज्यांना ठाऊक नाहीं असे फारच थोडे लोक असतील;—हा सर्व प्रकार यथास्थितपणानें चालत असून, चोरांची भीति नाहींशी व्हावी, लहान मुलांच्या जिवाला धक्का न लागावा, उत्पादक व्यापार काढण्यास भांडवल मिळण्याची पंचाईत न पडावी, श्रीमंतांप्रमाणें गरिबांस यथेच्छ नटतां येऊन अलंकारामुळें शरीरास येणाऱ्या शोभेपासून होणाऱ्या आनंदाचा उपभोग मिळावा व उभय वर्गांतील मत्सर कमी होऊन मैत्री व्हावी अशा अनेक कारणांकरितां पोकळ दागिने, गिल्टी दागिने किंवा खोटे दागिने घालावे असें उघडपणें प्रतिपादणाऱ्यांचा पोकळ गिल्टी, व खोटे दागिने वापरणारांनीं उपहास करावा हें आश्चर्य नव्हे काय ? अलंकारांत शरीर खुलविण्याचा जो धर्म असतो तो त्यांना त्यांच्या किंमतीमुळें येत नसतो, तर सुवर्णकाराच्या ऊर्फ सोनाराच्या घडना-चातुर्यामुळें येत असतो. तेव्हां दागिने कोणत्याहि धातूचे किंवा दगडाचे करून त्यांचा आकार व रंग चांगला साधला म्हणजे ते वापरण्यास कोणाचीहि हरकत नसली पाहिजे. ज्याला दाखवावयाची श्रीमंतीच असेल त्यानें आपलें बँकबुक गळ्यांत बांधावें म्हणजे झालें ! पेहरावासंबंधानें अशीच गोष्ट आहे. शोभा आणि उपयोग यांच्या अनुरोधानें अगदीं मठ्ठ लोकांच्या पेहरावांत देखील फेरफार होत असतो; पण नवीन सोई मनांत आणून कोणीं अमुक प्रकारचा नवीन पोषाख करावा असें म्हटलें कीं, रूढीच्या मळलेल्या रस्त्यानें हमेश जाणाऱ्या-येणाऱ्या लोकांना आपल्यावर मोठें अरिष्ट येऊन गुदरलें असें वाटतें ! जाकिटाची गोष्ट राहूंच द्या; बाहेर जातांना स्त्रियांनीं जोडे व छत्र्या वापरणें विशेष अवश्य आहे, हें ज्याच्या डोक्यांत निदान रतिभर अक्कल असेल त्याला देखील कबूल करावें लागेल. असें असून ग्रीष्मऋतूच्या ऐन भरांत आम्ही आपल्या बायकांस ताळूवर प्रखर ऊन्ह घेत अनवाणी हिंडूं देत नाहीं काय ?

हे सारे विचार येथें सुचण्याचें कारण थोड्या दिवसांपूर्वी नेपथ्य-मीमांसेवर आम्हीं जे लेख लिहिले आहेत त्यांपैकीं जोड्याच्यासंबंधानें लिहि-लेला मजकूर कारण झाला आहे. पुण्याचा जोडा आम्हीं अगदीं नापसंत ठरविला आहे, हें वाचकांच्या स्मरणांत असेलच. तसेंच, जोडा कसा असावा, याविषयींहि त्या लेखांत आम्हीं कांहीं सूचनाहि केल्या

आहेत ! त्या सूचनांबरहुकुम जोडे तयार करविण्याचा विचार प्रथम आमच्याच मनांत आला असें निदान आतां तरी आमच्यानें म्हणवत नाहीं; कारण, त्या सूचना प्रसिद्ध केल्यापासून आम्हांकडे जीं पत्रें व जे जोडे आले आहेत त्यांवरून जोड्याची सुधारणा पुष्कळांच्या मनांत पुष्कळ दिवस घाटत आहे हें उघड दिसतें. कित्येकांनीं तर या कामीं बराच पैसाहि खराब केला आहे. मुंबईच्या एका सन्मान्य अनुभवशीर वृद्ध गृहस्थानें जो जोड तयार करवून पाठविला आहे त्यांत आम्हीं सुचविलेल्या बहुतेक सुधारणा घडवून आणिल्या आहेत. या सुधारणा या गृहस्थाच्या मनांत पूर्वींच येऊन चुकल्या होत्या, असें त्याच्या पत्रावरून उघडत दिसतें. मुंबईच्या आलेल्या जोड्यांत मुख्य सोय ही आहे कीं, टांचेला वेष्टणारा कातड्याचा ओंठ पाहिजे तेव्हां पाडतां येतो किंवा उभा करतां येतो. जोडा घट्ट बसवायचा असेल तर तो टांचेखालीं पाडावा, अशी योजना मिसमिशीतपणा न येईल अशा रीतीनें केली आहे. बोटांकडील भाग जितका रुंद असावा तितका नसल्यामुळें बोटांवर दाब बसतो, व त्यामुळें थोडा त्रास होतो. पण चर्मकाराच्या हट्टामुळें हा दोष या आमच्या मित्रास काढून टाकतां येईना ! दुसरा गयेचा एक जोडा आला आहे. तो कांहीं अंशीं चढाऊ जोड्यासारखा आहे. त्याचें तळ अगदीं चपटें आहे. ज्याच्या पायांस तो बसेल त्यास फार सुखावह होण्यासारखा आहे. तशीच त्याची मजबुतीहि तारीफ करण्यासारखी आहे, पण स्वरूपाच्या कामीं अगदीं नादान ! दुसऱ्या ठिकाणाहूनहि यासंबंधानें बरींच पत्रें व चित्रें आलीं आहेत. एक दोन चांभारांनीं 'नमुना दिल्यास त्याबरहुकूम जोडा करून देतों' अशा अर्थाचीं पत्रें पाठवलीं आहेत. आम्हीहि पांचचार प्रसिद्ध ठिकाणांहून मासले मागविले आहेत, पण आतांपर्यंत समाधानकारक जोडा आमच्या दृष्टीस पडला नाहीं, हें कळविणें जरूर आहे. उत्तम जोडा कसा असावा, याचा योग्य निर्णय करण्यास आमच्या मतें जोड्यांचें प्रदर्शनच केलें पाहिजे ! या प्रदर्शनासाठीं हिंदुस्थानांतील सर्व प्रसिद्ध ठिकाणचे जोडे आणवावे. इतकेंच नाहीं, तर आशिया, युरोप, अमेरिका वगैरे खंडांतील प्रसिद्ध देशांतले जोडे आणविण्याचीहि व्यवस्था केली पाहिजे. निरनिराळ्या राष्ट्रांचे मुंबईस जे वकील असतात त्यांच्या-

मार्फत ही व्यवस्था सहज करतां येणार आहे. पण आम्हां हिंदू लोकांत अशा प्रकारचें प्रदर्शन करण्यास कोण धजावणार? युरोपांत कुत्र्यांचीं, माजरांचीं, गाढवांचीं, घोड्यांचीं, फुलांचीं, यंत्रांचीं, धान्यांचीं, फार तर काय प्रेक्षणीय स्त्रियांचीं देखील प्रदर्शनें होतात. आम्हांस या गोष्टी अद्यापि निरुपयोगी किंवा उपहासास्पद वाटत आहेत. फार कशाला, हा आम्हीं जोड्यांच्या प्रदर्शनाचा जो विचार काढला आहे तो अंमलांत आणण्याचा विचार तर कोणी करणारच नाहीं; उलट त्यांची थट्टा मात्र चोहोंकडे होईल! परंतु सुधारक अशा थट्टेस डगणारा नाहीं. थट्टेनें कोणत्याहि वस्तूचें नैसर्गिक चांगुलपण नाहीसें होत नाहीं. आज नाहीं उद्यां जी चांगली गोष्ट आहे ती तुम्हांस पतकरलीच पाहिजे. तसें न कराल तर तुमचा निभाव लागणार नाहीं!

ही सुधारणेची दिशा नव्हे : : : : २७

सध्यांच्या काळीं आम्हां पुणेंकरांसारख्यांच्या तंट्यापासून राहवेल तितकें दूर राहण्यांतच हित आहे, नाहींतर पुढेंमागें पस्ताव्यांत पडावें लागेल अशी गेल्या अंकीं श्रीशंकराचार्यांस आम्ही प्रेमबुद्धीनें विनंति केली; व त्या विनंतीबरोबरच आम्हीं आपल्या सुधारक मित्रांसहि इशारा केला कीं, धर्माच्या वादांत पडून आपलें पाऊल पुढें पडण्याची आशा कोणीं करूं नये. ज्यानें त्यानें आपापल्या मगदुराप्रमाणें आपला पंथ सुधारावा हेंच सध्यांच्या काळीं श्रेयस्कर आहे. श्रीशंकराचार्यांस आमची सूचना कितपत रुचते, हें अद्याप पाहणें आहे; परंतु आमच्या सुधारक-वर्गास केलेली सूचना त्यांस पूर्णपणें मानवली असावी असें दिसत नाहीं. तेव्हां त्यासंबंधानें अधिक फोड करणें अवश्य दिसतें. आमच्या सूचनेची यथार्थता मनांत बिंबण्यास प्रथम हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे कीं, आमचा धर्म म्हणजे फळ्यांवर धूळ खात पडलेल्या पोथ्या नव्हत किंवा खुद्द श्रीशंकराचार्यांचें आज्ञापत्र नव्हे. पोथ्यांमध्यें कांहींहि लिहिलें असलें, किंवा श्रींनीं कोणतेंहि आज्ञापत्र काढलें, तरी तें लोकांस मान्य होण्याचा संभव नाहीं. लोकांच्या हल्लीं ज्या कांहीं समजुती बनून राहिल्या आहेत त्या शास्त्रास

धरून असोत वा नसोत, त्यांस श्रीची संमति मिळो वा न मिळो, त्या समजुतींवरच त्यांच्या धर्माचरणाचा पाया रचलेला आहे. देशस्थ, कोंकणस्थ, कऱ्हाडे वगैरे पोटवर्गांत बेटीव्यवहार होण्यास हरकत नाहीं म्हणून श्रींचा हुकूम सुटल्याचें आम्हीं एकदां ऐकलें होतें, पण त्याचा काय उपयोग झाला? कांहीं नाहीं. याचें कारण इतकेंच कीं, पोथ्या व धर्मगुरु यांचा लोकमतावर परिणाम होण्याचे हे दिवस नाहींत. हे दिवस पडले रूढीच्या साम्राज्याचे. तुम्ही एकदां नवी रूढि पाडा, ती धर्माच्या, नीतीच्या व विचाराच्या कितीहि विरुद्ध असो, पण ती एकदां बरीच जुनी झाली कीं आलें तिला वेदवाक्यत्व; झाला तिचा अंमल जारीनें सुरू. या रूढीच्या अमलाखालीं प्रत्यक्ष मूर्तिमान् धर्माचेंहि नांव धर्मभ्रष्टांच्या पटांत गेल्यावांचून राहवयाचें नाहीं ! तेव्हां अशा स्थितींत ‘ पतौ ’ आणि ‘पत्यौ’ या विभक्तिरूपांवर कोटिक्रम करीत बसून काय निष्पन्न व्हावयाचें, तें यापूर्वींच कळून चुकलें आहे. मग ज्या गोष्टीचा एकदां अनुभव आलेला आहे, त्याची पुनरावृत्ति काढण्याच्या उद्योगास लागणें म्हणजे काळाचा बुद्धीचा व कर्तबगारीचा अपव्ययच करणें नव्हे काय ? असें आम्ही फिरून विचारतों. आगगाडींतून प्रवास करून आलें असतां सारीं गाठोडीं जलपूत करण्याचें तर एकीकडेच राहिलें, पण नुसतें डोक्यावरून पाणी घेणारे तरी शेंकडा किती सांपडतील ! कै. रा. ब. देशमुख यांस जसें शाळेंतून आल्यावर सचैल स्नान करावें लागे, तसें आतां कोणत्या विद्यार्थ्यास करावें लागतें ? हपिसांतून आल्यावर आंगरखा-पागोटें एका बाजूस ठेवून स्नान करून पंचा नेसून माजघरांत शिरणारे हपिसर हल्लीं कोणाच्या दृष्टीस पडतात काय ? अनार्यस्पृष्ट बर्फ घालून थंड केलेलें पाणी कोणता धर्माभिमानी आनंदानें घशांत ओतीत नाहीं ? उघडपणें सोडा-वाटरची बाटली तोंडास लावण्यास मुंबई, पुणें यांसारख्या शहरीं लोकांची कोण मुर्वत ठेवतो ? या सर्व प्रचारांस सनातन वैदिक धर्माचें सांक्शन मिळविण्याकरितां सांगलीकरांच्या वाड्यांत कमिशनें बसल्याचें कोणीं ऐकलें आहे काय ? नाहीं. ज्यानें त्यानें उगाच वाद घालीत बसण्याचें सोडून आपली सोय सुधारली त्याचा हा परिणाम होय व आतां या गोष्टीस वेदांत प्रत्यक्ष आधार सांपडला नाहीं, तथापि ‘ असतिहि अनुमानं ’ या सूत्राच्या जोरावर

त्यांचें धर्मप्रणीतत्व प्रस्थापित होईल यांत संशय नाहीं ! तेव्हां असा राजमार्ग आपल्यापुढें असतांना नसते वाद काढून असलेली स्वतंत्रता गमावण्याच्या प्रयत्नास आपण कां लागावें ? व आपल्या हातानें आपल्या पायांवर धोंडा कां पाडून घ्यावा, हें आम्हांस समजत नाहीं. यावर कित्येकांचें असें म्हणणें आहे कीं, होय, तुह्मी ह्मणतां तें खरें. या चहाग्रामण्यास सुरुवात झाली, तेव्हांच त्याच्यावर लाथ झाडली असती तर सारें सुरळीत झालें असतें; पण सकारण असो वा अकारण असो, एकदां त्या वादांत पडल्यावर आतां त्याचा शेवट लावणें अवश्य आहे. हा युक्तिवाद आम्हांस संमत नाहीं. आज जे धर्माभिमानी म्हणून थाटले आहेत, ते खऱ्या खऱ्या धर्मरक्षणबुद्धीनें पुढें आले आहेत असें नाहीं. तसें असतें तर चालू धर्मसमजुतींविरुद्ध हजारों गोष्टी त्यांच्या डोळ्यांपुढें घडत असून, व कित्येक तर खुद्द त्यांच्या घरांत शिरल्या असून तिकडे ते जी डोळेझांक करतात ती त्यांनीं कधींच केली नसती. या कामांत ख्रिस्ती मिशनऱ्यांशीं संबंध आला, म्हणून त्यांस त्याविषयीं विशेष राग आला असेंहि कित्येकांचें म्हणणें आहे. सुधारणेच्या कामांत या मिशनरी मंडळीस आपल्या कटांत येऊं देऊं नये, असें आमचेंहि मत आहे. परंतु त्यामुळेंच धर्माभिमान्यांच्या तळची आग मस्तकास गेली ही गोष्ट आम्हांस कबूल नाहीं. घटकाभर तें खरें होतें असें गृहीत धरलें तरी प्रायश्चित्तें झाल्यावर ती आग निवावयास पाहिजे होती. पण फिरून जे शुक्ल आणि कृष्ण पक्ष अस्तित्वांत आले, व श्रींकडे अपिलें झालीं, त्यावरून ती निवली नाहीं असें उघड दिसत आहे. अपिलाचा श्रींकडून अद्याप निकाल झाला नाहीं; परंतु तो झाला व बेचाळिसांनीं तो केला असें मानलें, तथापि ही रिकामी मंडळी उगीच बसतील असें वाटत नाहीं. याकरितां ज्या लोकांच्या हातून दुसरीं महत्त्वाचीं कामें होण्यासारखीं आहेत त्यांनींहि त्यांच्या नादास लागून त्यांत व्यत्यय आणावा हें योग्य नाहीं. आमच्या धर्माभिमान्यांत अपूर्व तरतरी आजमित्तीस आलेली दिसते, तिला महत्त्व देण्याचा प्रयत्न झाला नसता, तर यापूर्वींच जागच्या जागीं थंड झाली असती ! विनाकारण तंटे माजून इतर संस्था कमकुवत होऊं नयेत या उद्देशानें बेचाळिसांपैकीं कांहींनीं प्रायश्चित्तें घेतलीं, पण तेणेंकरून तंटा तर मिटला नाहींच, पण सुधारक आपणांस भ्याले असें

समजून दुसरा पक्ष मात्र अधिकच थेर करूं लागला. हे त्यांचे थेर बंद करण्यास उत्तम उपाय म्हटला म्हणजे त्यांच्याकडे कोणीं पाहूं नये हाच होय. या धर्मवादांत पडल्यानें कांहीं फायदा होण्याची आशा नसून तसें करणें म्हणजे उलटें खुंटा हलवून बळकट करण्यासारखें आहे. विचारानें योग्य वाटणाऱ्या सुधारणांचा लोकांस परिचय करून द्यावा; त्यांचें शंकासमाधान करावें; व आपापल्या स्थित्यनुरूप प्रचार पाडावा, हाच प्रशस्त मार्ग होय. केवळ धर्मपुस्तकांच्या सुतानें सुधारणा गांठूं म्हटलें तर तें साधणें नाहीं. लोकांची समजूत पाडण्याकरितां साधेल तेव्हां पोथ्या त्यांच्यापुढें उघडा; पण कमिशनें नेमण्याचें प्रसंग आणून पोथ्यांचा कायमचा अर्थ ठरवून टाकण्याच्या भानगडींत मात्र पडूं नका. पुनर्विवाहाच्या शास्त्राशास्त्रतेविषयीं वर्तमानपत्रांतून, व्याख्यानांतून व पुस्तकांतून वाद चालला होता तो तसाच चालू ठेवला असता व पंच नेमून त्याचा निर्णय करण्याच्या कोणीं खटपटींत पडलें नसतें तर आमच्या मतें आज पुनर्विवाहाचा पक्ष पुष्कळ पुढें सरकला असता. परदेशगमनाचीहि गोष्ट तीच आहे. अशा गोष्टींची युक्तता विचारानें ठरावावयाची. ती शास्त्रानें ठरवूं पाहण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. शास्त्रांत आपणांस अनुकूल अशीं वचनें असलीं तथापि आमच्या शास्त्रयाच्या चंष्म्याला कदाचित् तीं विपरीत मात्र दिसावयाचीं. जरी कदाचित् तीं अनुकूल अशींच दिसलीं तथापि तीं आमच्या तंटेखोर धर्माभिमान्यांस काय कामाचीं? त्यांच्या मनाप्रमाणें निकाल न करणारा धर्मगुरु जसा त्यांस मान्य नाहीं त्याप्रमाणेंच त्यांस नको अशीं वचनें असलेलीं शास्त्रें तरी ते कबूल कशास करतात? आजपर्यंत या प्रश्नाचा कायमचा निकाल झाल्यामुळें परदेशगमन अगदीं बंद पडलें असें थोडेंच आहे, व इंग्लंडाहून आलेले लोकहि थोडेच बहिष्कृत झाले आहेत! तेव्हां अशा प्रश्नासंबंधानें धर्मगुरूकडून निर्णय करून घेण्याचा विचार सोडून देऊन साधेल त्यानें प्रचार पाडण्यास सुरुवात करावी, व लोकांस बनविण्याचा आपला क्रम चालू ठेवावा. म्हटलें आहे; शास्त्राद्रूढिर्बलीयसी.'

आतां धर्माभिमानी स्वतःच वेगळी जात करणार म्हणतात ! : : : : २८

कालाची गति विचित्र आहे ! वेगळी जात करा, वेगळी जात करा, म्हणून वेळीं अवेळीं सुधारकवर्गीयांस आपण जो उपदेश करीत सुटलों होतों, त्याचा अवलंब करण्याची आपणा स्वतःवरच पाळी येणार, असें कधीं आमच्या धर्माभिमान्यांस स्वप्न तरी पडलें असेल काय? नाहीं. आपला उपदेश हे हट्टी सुधारक बऱ्या बोलानें ऐकत नाहींत, असें पाहून त्यांस वेगळी जात करण्यास भाग पाडण्याची शक्कल जेव्हां यांच्या डोक्यांत शिरली तेव्हां झाला आपला कार्यभाग म्हणून या मंडळीस कोण हर्षवायु झाला होता; व त्याच्या झटक्यांत त्यांनीं काय काय चेष्टा मांडल्या होत्या ! परंतु पुढें पाहतात तों सगळेंच ओं-फस ! या सुधारकांची खोडकी मोडण्याकरितां म्हणून ज्याचा आश्रय केला, तो त्यांस अब्राह्मण मानीत नाहीं. इतकेंच नाहीं, तर चांगलें जबर प्रायश्चित्तहि त्यांस सांगत नाहीं, असें आढळून आलें तेव्हां यांच्या डोळ्यांस चांगलें अंजन मिळालें व त्यांस वस्तुस्थितीचें स्वरूप अधिक स्पष्टपणें दिसूं लागलें. प्रायश्चित्त-प्रकरणाचा अद्यापि कायदेशीर रीतीनें निकाल होणें आहे; पण तो काय होणार हें आतां त्यांस अगोदरच दिसून असल्यामुळें आपली मसलत एकंदरींत फसली असें पाहून ते अगदीं हताश होऊन गेले आहेत; व या वर्गाचे पुढारी आपल्या हस्तकांकडून आपल्या साथ्यांस इशारा करीत आहेत कीं, बाबांनो, या सुधारकांस आपणांतून हुसकून लावण्याचा आपला वेडा फंद आपण आतां सोडून देऊं या. हे आपणास हार जातील ही कल्पना अगदीं चुकीची आहे. श्री आपल्या कटांत सामील होण्याचीहि आशा दिसत नाहीं. तेव्हां आतां आपणच आपला रस्ता सुधारावा हा उत्तम पक्ष. धर्मरक्षणाचा तर विडा आपण घेऊन चुकलों आहों. तो कसातरी नेटास लागला पाहिजे. या सुधारकास जातीबाहेर काढण्याच्या कामीं आपण हतवीर्य झालों असलों, तथापि यांच्यांतून बाहेर निघण्याचें सामर्थ्य आपणांत नाहीं असें नाहीं. करितां चला, आपणच आपली वेगळी जात करूं या.

वरील उपदेशाचा कांहींएक उपयोग होणार नाहीं; सुधारकांची वेगळी जात करण्याची धर्माभिमान्यांची खटपट जशी व्यर्थ गेली, तशीच आपले अनुयायी आपल्या सूचनेस मान देऊन सुधारकांशीं आपला संबंध तोडून टाकतील ही त्यांची समजूतहि भ्रामक आहे हें त्यांस प्रत्यक्ष अनुभवानें कळून येण्यास कालावधि नको. परंतु लागलेल्या ठेंचेचा उपयोग करून घेण्याचें जर या धर्माभिमानी म्हणविणारांस शहाणपण असेल, तर या बहिष्कारनाटकाचा आणखी एक अंक करून दाखवून आपलें अधिक हंसें करून घेण्याच्या खटपटींत ते पडणार नाहींत, असें आम्हांस वाटतें. सध्यांचा काल जातीचें बंड कमी करण्यास जसा अनुकूल आहे, तसा तो त्याची वृद्धि करण्यास नाहीं, हें आज मित्तीला कोणास समजावून सांगितलें पाहिजे असें नाहीं. याउप्पर अजूनहि वेड घेऊन पेडगांवास जाण्याचा जर आमच्या धर्मरक्षकांचा हेका असेल तर त्यांनीं तसें खुशाल करावें; आम्ही त्यांच्या मार्गांत आडवे येऊं इच्छीत नाहीं.

आजपर्यंत झालें तितकें पुष्कळ झालें, हा धर्मरक्षणाचा मार्ग नव्हे असें जें आम्हीं वर सुचविलें आहे, तें आमच्या धर्माभिमान्यांपैकीं बहुतेकांस रुचूं नये, आमच्या योग्य उपदेशापेक्षां आपण स्वतः घालीत असलेला गोंधळच त्यांस अधिक बरा वाटावा हें केवळ साहजिक आहे, व त्यांनीं पांघरलेल्या धर्माभिमान्यांच्या कातड्यांतून बाहेर डोकावणारे कान आम्हां-प्रमाणें ज्यांच्या दृष्टीस पडत असतील त्यांस त्याबद्दल आश्चर्यहि वाटण्यास नको! परंतु या धर्माभिमान्यांत व त्यांच्या अंधानुयायांत कांहीं खरे धर्मभीरु लोकहि सांपडले आहेत, व ते आमच्या म्हणण्याचा शांतपणें विचार करतील अशी आम्हांस आशा आहे.

आतां निर्दिष्ट केलेल्या खऱ्या धर्मभीरूंस उद्देशून आम्हांस जें लिहा-वयाचें आहे, तें लिहिण्यापूर्वीं एका गोष्टीची पुनरुक्ति करणें अवश्य दिसतें. ह्या वर्गाची आम्हांस कींव येते, येवढ्यावरून त्याच्या समजुती आम्हांस मान्य आहेत, असें कोणीहि समजूं नये. हिंदुस्थान देशावांचून अन्यत्र कोठेंहि स्पृष्टास्पृष्ट अन्नपाण्यांत पापपुण्य येऊन बसलेलें दृष्टीस पडत नाहीं. आमक्याच्या हातचें पाणी घेण्यांत पाप आहे, आणि अमक्याच्या

हातचें घेण्यांत पुण्य आहे, अशा पापपुण्याच्या संकुचित कल्पना आमच्या डोक्यांतून कधींच पार नाहींशा झाल्या आहेत. नुसत्या ब्राह्मणेतरस्पृष्ट अन्नोदकांत पाप वसूं शकत नाहीं. इतकेंच नाहीं, तर चोरी, खून, शिनळकी वगैरे सर्व देशांतून निंदिलेले गुन्हे करणारांच्या नुसत्या स्पर्शास्पर्शानें, त्या गुन्ह्यांपासून अलिप्त असणाऱ्या इसमास पापाचा स्पर्श होईल असें आम्हांस वाटत नाहीं. बाकी तारतम्यानेंच पाहणें झाल्यास भिन्नदेशीय व भिन्नधर्मीय सुजनानें स्पर्शिलेल्या अन्नपाण्याहून स्वदेशीय व स्वधर्मीय दुर्जनाच्या हातचें अन्नपाणी अधिक त्याज्य असें आम्हांस वाटतें व या न्यायानें पाहतां पुनरूढ विधवेच्या हातचें अन्नपाणी ग्रहण करण्यापेक्षां पंढरपुरासारख्या ठिकाणीं आपलें पाप लपविणाऱ्या विधवेच्या हातचें अन्नपाणी ग्रहण करणें अधिक पुण्यकारक आहे, असें कोणीहि खरा धार्मिक प्रतिपादन करील अशी आमची कल्पना होत नाहीं. दृष्टीआड तें सृष्टीआड म्हणून कोणी आपलें समाधान करण्याचा प्रयत्न करतो, परंतु तें समाधान शांतिकारक होण्याचा संभव नाहीं. असो. आम्ही आपल्या स्वतःच्या मताची दिशा दाखवितांना अप्रत्यक्ष रीतीनें जें कांहीं सुचविलें आहे, तेंच जरा विस्तारानें आमच्या खऱ्या धर्मभीरूस सांगण्याची आम्ही परवानगी घेतों. अमुक देशांत किंवा अमुक जातींत जन्म होणें हें कांहीं मनुष्याच्या हातचें नाहीं, परंतु सदाचारानें किंवा दुराचारानें वागणें हें मनुष्याच्या हातचें आहे. पहिल्या गोष्टीमुळें मनुष्य दोषी होतो, असें गृहीत धरलें तथापि त्याचा दोष दुसऱ्याच्या दोषापेक्षां अर्थातच कमी असला पाहिजे. तेव्हां पहिल्या वर्गातील लोकांशीं अन्नोदकव्यवहार ठेवणारास बहिष्कृत करण्यापूर्वीं किंवा त्यांपासून आपण बहिष्कृत होण्यापूर्वीं आपण ज्यांच्याशीं नित्य व्यवहार ठेवतों त्यांच्या चालचलणुकीबद्दल खात्री करून घेणें अवश्य नाहीं काय ? यासंबंधानें चौकशी करून रिपोर्ट करण्याकरितां आमच्या धार्मिक मित्रांनीं जर डिटेक्टिव्ह ठेवले असते, व त्या बातमीबरहुकूम जर ते आपल्या नित्य व्यवहाराचें सुकाणूं फिरवीत असतें तर आमचें त्यांस कांहींहि म्हणणें नव्हतें. परंतु असें जर त्यांस करतां येत नाहीं तर मग त्यांनीं स्पर्शास्पर्शदोषनिर्णयाच्या भानगडींत कशास पडावें ? इतर लोकांच्या चालचलणुकीचें तर एकीकडेच राहो, परंतु खुद्द आपल्या

स्वतःच्या घरची आपणांस खडानूखडा माहिती आहे, म्हणून छातीस हात लावण्यास कोणी तयार आहे काय? बरें, अज्ञात दोष एका बाजूस ठेवा, परंतु ज्यांचे दोष ज्ञात आहेत त्यांचा संसर्ग टाळण्याचा तरी तुम्ही कधीं प्रयत्न करतां काय? तुमच्या इष्टमित्रांत, पण्यांगनेच्या अनेकपुरुष-व्रणिताधरांचें रसपान करणारे कोणी नाहींत अशी तुमच्यानें शपथ वाहावेल काय? दुसऱ्याच्या वित्ताचा अपहार करणारांस तुम्ही पंक्तीस घेऊन जेवीत नाहीं, असें म्हणण्यास तुम्ही तयार आहां काय? मग अशा स्थितींत परदेशीयांशीं अन्नोदकव्यवहार करणाऱ्या लोकांबरोबर आपण व्यवहार ठेवणार नाहीं हें म्हणणें खऱ्या धर्मबुद्धीनें नसून आग्रहाचें आहे, असें तुम्हांस वाटूं नये काय? अर्थात् वाटलें पाहिजे. तर मग तुम्ही या कृष्ण आणि शुक्ल पक्षांच्या भानगडींत कां पडतां? ह्या भानगडी करणारांस खऱ्या धर्मरक्षणाची मुळींच इच्छा नाहीं. यांना आपला रिकामा वेळ गुंतवण्यास कांहींतरी लागतें व तुमच्या स्वस्थ वृत्तीचा फायदा घेऊन हे तुम्हांस कळसूत्री बाहुल्याप्रमाणें नाचवून आपली करमणूक करून घेत आहेत. याकरितां आमचें तुम्हांस असें सांगणें आहे कीं, अमक्याशीं व्यवहार करावयाचा आणि अमक्याशीं व्यवहार करावयाचा नाहीं, ही तुमची धर्मरक्षणाची दिशा चुकलेली आहे. तुम्हांस जें काय योग्य वाटेल त्याप्रमाणें तुम्हीं आपलें स्वतःचें आचरण ठेवा म्हणजे झालें. आपणांस योग्य वाटतें त्याप्रमाणेंच इतर लोक आपलें आचरण ठेवतील तर त्यांच्याशीं व्यवहार ठेवावयाचा, असा तुमचा विचार असल्यास तुम्हांस गिरिकंदरांत जाऊन दडी दिली पाहिजे व तेथें तरी तुम्हीं अगदीं शुद्ध राहाल किंवा नाहीं याबद्दलहि संशयच आहे.

तुम्ही ज्यास हीन जात मानतां, तो दुराचाऱ्यापेक्षां व्यवहार ठेवण्यास अधिक योग्य आहे, अशा समजुतीनें आम्हांस जें काय सांगावयाचें होतें, तें आम्हीं सांगितलें; परंतु हा आमचा कोटिक्रम तुम्हांस कबूल नाहीं असें मानलें व हीनजात मनुष्यास दुराचाऱ्याइतकाच, किंबहुना अधिकच. त्याज्य आहे असेंहि तुम्ही समजत असलां—तुम्ही असें समजत असाल असें आम्हांस वाटत नाहीं—तथापि पूर्वीं दर्शविलेलीच अडचण फिरून पुढें येते. सध्यांचे प्रसिद्धीस आलेले ४२ तुम्हांस टाळतां आले म्हणजे

झालां कां तुम्ही पवित्र? ज्या इतर गृहस्थांशीं तुमचा व्यवहार होत आहे ते सर्व अशा संसर्गापासून अलिप्त आहेत असें तुमच्यानें म्हणवेल काय? तात्पर्य, कोणत्याहि दृष्टीनें पाहिलें तरी सुधारकांस बहिष्कृत करणें किंवा त्यांच्यापासून आपण स्वतः बहिष्कृत होणें हें गिरिकंदराचा आश्रय केल्यावांचून सध्यांच्या कालीं शक्य नाहीं, हें मनांत आणून धर्मरक्षणाची ही आरंभिलेली दिशा तुम्हीं सोडून द्यावी हेंच तुम्हांला उचित आहे.

राज्यकर्त्यांनो! ‘ लोभमूलानि पापानि ’ हें वचन नित्य ध्यानांत ठेवा : : : : २९

या पत्रांत वारंवार येणारी इंग्रज लोकांच्या गुणांची प्रशंसा आणि हिंदु लोकांच्या दुर्गुणांची निंदा पुनः पुनः वाचून कित्येक सुशिक्षित लोकांस असें वाटूं लागलें आहे कीं, या पत्राचे चालक पक्के देशाभिमानशून्य असावे! बापडे असतील कदाचित्! स्वदोष-गोपन आणि परदोषाविष्करण ज्याप्रमाणें व्यक्तीला त्याप्रमाणें व्यक्तिसमुदायालाहि स्वभावतः फार प्रिय असतात; आणि म्हणून जे कोणी आपली कुटुंबस्थिति, आपली राज्यव्यवस्था व आपली धर्मपद्धति यांतील चुका न दाखवितां उलट त्यांवर पांघरूण घालण्याचा किंवा त्यांचें मंडन करण्याचा प्रयत्न करतात आणि परक्यांच्या गुणांचा बहुधा अपलाप करून त्यांच्या दोषांचें अतिशयोक्तीनें वर्णन करतात ते देशाभिमानी म्हणून सामान्य लोकांत ख्याति पावतात. अज्ञ व अविचारी लोकांची अशा प्रकारची तोंडपूजा करून प्राप्त होणारा लौकिक हाच ज्यांचा अत्यानंद होऊन बसला असेल, व असलें नर्मसाचिव्य करणें यांतच खरा देशाभिमान आणि खरें देशहित आहे असें ज्यांस वाटूं लागलें असेल त्यांनीं तो धंदा खुशाल चालवावा. आम्हांस त्या धंद्याची आणि त्यापासून प्राप्त होणाऱ्या लौकिकाची बिलकुल पर्वा नाहीं. सत्यास जागृत राहून आपणांस जें बरें दिसेल तें बरें म्हणणें आणि वाईट असेल तें वाईट म्हणणें यांतच खरें हित, खरें कर्तव्य, व खरा देशाभिमान आहे, अशी आमची पक्की समजूत होऊन गेली असल्यामुळें, इंग्लिश लोकांचे गुण गाण्यांत ज्याप्रमाणें स्वदेशाभिमानास लाज आणणारी गोष्ट आमच्या हातून

घडते असें आम्हांस वाटत नाहीं, त्याप्रमाणें प्रसंगविशेषीं त्यांच्या हातून घडणारे प्रमाद उघडपणें बोलून दाखविणें यांतहि आमच्याकडून कोणत्याहि प्रकारचें अप्रशस्त आचरण होतें, अशी शंका आमच्या मनांत येत नाहीं. आजचा प्रसंग विचारी व माहितगार हिंदु लोकाग्रणींनीं आमच्या राज्यकर्त्यांच्या हातून जी एक मोठी चूक कित्येक वर्षें घडत आहे व जिचे दुष्परिणाम आम्हांस अलीकडे फारच भोंवूं लागले आहेत ती सन्मानपूर्वक व निर्भीडपणें बोलून दाखविण्याचा आहे. आम्हीं असें केल्यानें ते आपली चूक दूर करतीलच, असें कोणालाहि खात्रीनें म्हणतां येणार नाहीं. तथापि तसें करणें हें आमचें कर्तव्य आहे. इतकेंच नाहीं, तर आमच्या सुदैवानें आम्हां हिंदूंच्या राजनिष्ठ प्रार्थनांवरून ती चूक त्यांच्या मनांत भरली आणि वेळींच ती दुरुस्त करण्याची बुद्धि त्यांना झाली तर त्यापासून उभयतांचा मोठा फायदा होणार आहे. ते तसें न करतील तर त्यापासून पुढें काय परिणाम घडतील याबद्दल आजच वेडींवांकडीं अनुमानें करीत बसण्यांत जरी कांहीं अर्थ नाहीं, तरी प्रजेची दारुण दैन्यावस्था कोणत्याहि राज्यकर्त्यांस केव्हां तरी विघातक झाल्यावांचून राहत नाहीं, येवढें स्पष्टपणें बोलून दाखविण्यास कांहीं हरकत दिसत नाहीं.

इंग्रज लोकांच्या राज्यापासून आमचा फायदा होत आहे, व त्या फायद्याबद्दल त्यांनीं आम्हांपासून आपला फायदा करून घ्यावा, हें अगदीं न्याय्य आहे. पण आम्हांस त्यांच्या राज्यापासून होणाऱ्या फायद्यांत आणि त्यांना आमच्यापासून होणाऱ्या फायद्यांत कांहींतरी प्रमाण असलें पाहिजे. प्रत्येक वर्षीं यांत जर जबरदस्त अंतर पडूं लागलें, म्हणजे आमच्या फायद्यापेक्षां त्यांच्या फायद्याचेंच प्रमाण जारीनें वाढूं लागलें तर थोड्या वर्षांत या व्यापारांत दिवाळें वाजण्याचा संभव नाहीं काय? पुष्कळ इंग्लिश लोक म्हणतात त्याप्रमाणें हिंदुस्थानची पादशाही ब्रिटिश राज्यवैभवाचा आदिस्थ स्तंभ असेल तर हा स्तंभ यत्किंचित् डळमळूं न देण्याबद्दल होईल तेवढी खबरदारी घेणें हें आम्हांहून त्यांसच अधिक हितकर नाहीं काय? पण अलीकडे त्यांचें जें वर्तन चाललें आहे त्यावरून पाहतां ही गोष्ट अशा रीतीनें त्यांच्या मनांत वागत असल्याचें चिन्ह दिसत नाहीं. ज्याप्रमाणें एखाद्या नादी मनुष्यास उंच इमला बांधण्याची

बेताल हांव सुटावी, आणि त्यानें तळखांबांचा मगदूर न पाहतां मजल्यावर मजला चढवीत न्यावा, त्याप्रमाणें कांहीं अंशीं आपल्या राज्यकर्त्यांची सांप्रत स्थिति झाली आहे. इंग्लिश लोकांनीं आपल्या बहादरीनें आणि आमच्या कमकुवतपणानें हिंदुस्थानचें राज्य आपलेंसें केलें. आमच्यांतील आपसांत तंट्यामुळें आणि त्यांच्या धूर्तपणामुळें तें दृढ झालें. त्यांचें राज्यकौशल्य आणि आमची राजनिष्ठा यांमुळें तें अव्याहत चालत आहे. पण जर कधीं काळीं त्यांचा लोभ अमर्याद झाला आणि आमचें दारिद्र्य असह्य झालें तर ही त्यांनीं इतक्या कष्टानें रचिलेली इमारत ढासळल्यावांचून राहणार नाहीं, हें त्यांच्या हितचिंतकांस व त्यांच्या राज्यवैभवाचें चिर-स्थायित्व चिंतणाऱ्यांसहि कबूल असलें पाहिजे !

हिंदुस्थानच्या राज्यव्यवस्थेंतील मुख्य दोष उथळेपणा हा आहे. हा दोष वर वर पाहणारास फार भयंकर दिसत नाहीं, पण या एकट्या दोषामुळें प्रजेंत जितका असंतोष उत्पन्न होतो तितका दुसऱ्या कोणत्याहि दोषामुळें होत नाहीं, असें म्हटलें तरी चालेल. या राज्याची अशी व्यवस्था होईल असें भाविष्य पूर्वींच एका मोठ्या तत्त्ववेत्त्यानें करून ठेविलें होतें. सत्ताव-न्नच्या बंडानंतर नामदार कंपनीकडून हिंदुस्थानचा अंमल काढून घेऊन त्याचीं सूत्रें खुद्द राणीसाहेबांच्या हातांत द्यावयाचीं ठरलीं त्याच वेळीं **जॉन स्टुअर्ट मिल्ल** यानें आपल्याकडून होईल तितक्या स्पष्ट रीतीनें इंग्लिश लोकांस असें सिद्ध करून दाखविलें कीं, हें अधिकारांतर ब्रिटिश पार्लमेंटास परिणामीं अत्यंत त्रासदायक होणार आहे. मिल्लचें असें म्हणणें होतें कीं, कंपनीच्या हातून कांहीं चूक घडली तर तिच्याबद्दल कंपनीस जबाबदार धरणें शक्य आहे. पण हिंदुस्थानचा राज्यकारभार खुद्द राणीच्या हातांत गेला म्हणजे त्यांत घडणाऱ्या प्रमादांबद्दल कोण कोणास जबाबदार धरणार ? कोणी नाहीं; आणि मिल्लचें हें भविष्य अक्षरक्षः खरें होऊं लागलें आहे. पूर्वीं क्लाइव्ह, वॉरेन हेस्टिंग्ज वगैरे प्रख्यात लोकांची पार्ले-मेंटपुढें चौकशी झाली; कारण कंपनीच्या अमलांत जो जुलूम घडे त्याबद्दल ब्रिटिश सरकाराकडे ओरड नेतां येत असे; पण आतां जो जुलूम होतो तो खुद्द ब्रिटिश सरकारकडून किंवा त्या सरकारच्या प्रतिनिधींकडून होत असल्यामुळें दाद मागण्यास जागाच राहिली नाहीं. कंपनीच्या गव्हर्नर-

जनरलांनीं अफगाणिस्थानची किंवा ब्रह्मदेशाची लढाई केली असती तर एकोणिसाव्या शतकांतल्या एखाद्या बर्कनें त्या लढाई करणाराचे ब्रिटिश पार्लमेंटापुढें हाल हाल केले असते. पण या लढायां खुद्द ब्रिटिश सरकारच्या संमतीनें झाल्या असल्यामुळें लिटन् व डफरिन् यांची चौकशी व्हावयाची ती एकीकडेच राहून ते आणि त्यांचे प्रिय सुहृद् मोठ्या मानमान्यतेप्रत पावले! यावर कोणी असा प्रश्न करील कीं, खुद्द ब्रिटन्चा राज्यकारभार ब्रिटिश सरकार बिनबोभाट कसा करतें? आणि हिंदुस्थानच्या कारभारांतच त्याचेकडून इतके दोष कसे घडतात? या प्रश्नाचें उत्तर असें आहे कीं, वास्तविक पाहतां ब्रिटिश सरकार हिंदुस्थानचा राज्यकारभार पाहत नाहीं. जे अधिकारी ब्रिटिश कारभार पाहतात ते आपल्या वेळाचा व लक्षाचा एकदशांश हिंदुस्थानच्या राज्यकारभाराकडे देतील तर त्यांतले नऊदशांश दोष नऊदहा वर्षांच्या आंत नाहींसे होतील! पण तसें करण्याची त्या अधिकाऱ्यांस व ब्रिटिश पार्लमेंटास सवड नाहीं; किंवा इच्छा नाहीं. ब्रिटिश प्रवर्तक अधिकारी आणि ब्रिटिश पार्लमेंट यांनीं हिंदुस्थानचा कारभार फक्त नांवानें आपल्या हातांत घेतला आहे. पण वास्तविक पाहतां तो सेक्रेटरी ऑफ स्टेट आणि त्यांचें कौन्सिल व व्हाइसरॉय आणि त्यांचें कौन्सिल यांच्या हातांत आहे. या दोन कौन्सिलांचे बहुतेक सभासद हिंदुस्थानांतच लहानाचे थोर झालेले अंमलदार असतात. जो पक्ष अधिकारारूढ असेल त्याच्याकडून सेक्रेटरी ऑफ स्टेटची आणि बहुधा व्हाइसरॉयाची नेमणूक होते. हे दोघे वडे अधिकारी आणि त्यांच्या कौन्सिलांतील सदस्य हे आमचे खरे राज्यकर्ते होत. यापुढें काय होईल हें सांगवत नाहीं; पण आजपर्यंत या अधिकाऱ्यांकडून व कौन्सिलांकडून देशाचा अनियंत्रित कारभार होत आहे असें म्हणण्याशिवाय प्रत्यवाय नाहीं. या अनियंत्रितपणाचा परिणाम काय झाला आहे तो पहा. ज्या लढाया करण्याची व जीं खातीं काढण्याची बिलकुल गरज नव्हती त्या लढाया व तीं खातीं उपस्थित करून या अधिकाऱ्यांनीं आणि या कौन्सिलांनीं आमचा जीव आम्हांस नकोसा करून टाकला असतां, आमच्या स्थितीकडे कोणी लक्ष देत नाहीं; आणि

ज्यांच्या पायीं आम्हांस अन्नान्नदशा आली आहे त्यांच्या चैनीस थोडासा चट्टा बसूं लागतांच त्यांनीं सर्व ब्रह्मांडभर एकच आकांत करून सोडल्यामुळें इलाख्यांचे गव्हर्नर्स, व्हाइसरॉय, सेक्रेटरी ऑफ स्टेट, प्रधानमंडळी, आणि पार्लमेंटचे अनेक सभासद यांचा जीव या आपल्या देशबांधवांच्या असह्य आरडीमुळें कासावीस होऊन त्यांकरितां काय करावें आणि काय न करावें, असें त्यांस होऊन गेलें आहे ! जॉन स्टुअर्ट मिल्लनें दुसऱ्या एका स्थळीं हिंदुस्थानाविषयीं लिहीत असतां, हिंदुस्थानांतील ब्रिटिश अंमलदार अशा प्रकारच्या चळवळींनीं दशदिशा दणाणून सोडून आपलें हित साधून घेतील, व तसें करण्यांत हिंदु लोकांचें कितीहि नुकसान झालें तरी त्यांत कोणी मन घालणार नाहीं असेंहि भाकीत करून ठेविलें आहे ! रुपयाचा भाव उतरला असल्यामुळें या देशांतील इंग्लिश लष्करी आणि मुलकी अंमलदारानें जें थोडेंबहुत नुकसान होत आहे तें भरून काढण्यासाठीं त्यांच्या इच्छेप्रमाणें त्यांचा पगार वाढविण्यांत आला किंवा अमुक भावानें त्यांचे रुपये सरकारी खर्चानें इंग्लंडास पोंचते करावयाचे असें ठरलें आणि त्याकारितां आम्हांवर एखादा नवीन कर बसविण्यांत आला अथवा प्रातीवरचा किंवा मिठावरचा कर वाढविण्यांत आला तर यासंबंधानें मिल्लसाहेबानें करून ठेवलेलें भाकीत अक्षरशः खरें झालें असें म्हणावें लागणार नाहीं काय ? पण अशा प्रकारचीं भाकितें खरीं होण्यांत आमचा तर कोणत्याहि प्रकारचा फायदा नाहींच नाहीं; पण इंग्लिश लोकांचाहि एकंदरींत फायदा नाहीं असें आम्हांस वाटतें. तें कसें हें दोनतीन निबंधांत सिद्ध करून दाखविण्याचा आमचा विचार आहे, आणि त्या स्वल्प निबंधावलीची प्रस्तावना आजच्या ह्या अल्प लेखानें केली आहे. पुढल्या अंकांत इंग्लिश अधिकाऱ्यांनीं पगाराच्या बढतीकरितां चालविलेल्या प्रचंड आरड्याचें स्वरूप सांगून त्यांवर ओढवलेलें संकट दूर करण्यास्तव कोणते उपाय करावे याचें स्थलावकाशप्रमाणें विवेचन करण्यांत येईल !

अतितृष्णा न कर्तव्या चक्रं भ्रमति मस्तके : : : : ३०

रुप्याचा भाव अतिशय उतरला असल्यामुळें ज्या साहेब लोकांस आपला बहुतेक पगार विलायतेस पाठवावा लागतो त्यांचें मोठें नुकसान होत असेल व त्या नुकसानामुळें त्यांना मोठा त्रास पडत असेल याविषयीं आम्हांस शंका नाहीं. आमच्या पगाराच्या मानानें साहेब लोकांचे पगार मोठे आहेत खरे; पण त्याच मानानें त्यांचे खर्चहि मोठे आहेत. आम्हांस ऐष आराम भोगण्याची जात्या संवय नाहीं. चांगलें खाणें, चांगलें पिणें, चांगलें राहणें, चांगलें वापरणें यांविषयीं आमच्या ज्या कल्पना आहेत त्यांत आणि युरोपियन लोकांच्या कल्पनांत जमीनअस्मानाचें अंतर आहे. शरिरास अवश्य लागणाऱ्या वस्तूंपलीकडे अधिक वस्तूंची खरेदी करणारे आणि त्यांचा उपभोग करून घेणारे लोक या देशांत फार थोडे आहेत. निर्वाहानंतर जी शिल्लक उरेल ती दागिन्यांत गुंतवून टाकण्याची आमची सामान्य प्रवृत्ति आहे. जो तो आपल्या सामर्थ्याप्रमाणें प्रतिवर्षी थोडेंबहुत सोनें घेण्याच्या खटपटींत असतो! रुप्याचा भाव उतरण्यास जीं कारणें झालीं आहेत त्यांत रुपें देऊन सोनें घेण्याचा आमचा हव्यास हें एक बरेंच बलवत्तर कारण आहे. इतकें करून आम्ही प्रतिवर्षी सोन्याची फार मोठी खरेदी करतों असेंहि नाहीं. आम्ही दागिन्यांच्या रूपानें सोनें वापरणारे लोक असून आमच्या देशांत दर इसमामागें प्रतिवर्षी जितकें सोनें खरेदी केलें जातें त्याहून अधिक सोनें इंग्लंड देशांत खरेदी केलें जातें, असें मि. दादाभाई नवरोजी यांनीं कोठेंसें सिद्ध करून दाखविलें आहे. तथापि आमच्या प्राप्तीच्या मानानें सुवर्णक्रयांत आम्ही फाजील पैसा घालून बसतों हें निर्विवाद आहे. ही सोनें घेण्याची चटक आम्हांस नसती, आणि नानाप्रकारच्या उपभोग्य वस्तु विलायतेहून आणविण्याची आवश्यकता आम्हांस वाटती, म्हणजे आम्हीहि सरकारच्या इंग्रजी नोकरांप्रमाणें या उतारास लागलेल्या रुप्याच्या भावामुळें गांगरून जाऊन त्यांसारखे गया-वया करूं लागलों असतों. आज ज्या रुपयाबद्दल आपणास येथें आठ शेर तांदूळ मिळतात त्याच रुपयाबद्दल उद्यां ते पांच किंवा चार शेर मिळूं लागले तर आमची काय स्थिति होईल बरें? ज्याप्रमाणें आठ शेरांच्या

जागीं पांचच शेर धान्य मिळणें हें मोठें संकट आहे, त्याप्रमाणेंच पांचशेंच्या ऐवजीं साडेसातशें किंवा सातशेंच्या ऐवजीं हजार रुपये इंग्लंडास पाठवावे लागणें हेंहि मोठें संकट आहे. समजा कीं, एका इंग्रजी हपिसराला तेराशें रुपये पगार आहे, व तो त्यांपैकीं सातशें रुपये आपल्या मुलांसाठीं, मातापितरांसाठीं इंग्लंडास धाडून बाकीच्या सहाशेंत आपला येथला प्रपंच भागवितो. अशा मनुष्यास सातशेंच्या ऐवजीं हजार रुपये जर इंग्लंडास पाठवावे लागले आणि येथल्या खर्चास फक्त तीनशेंच रुपये उरूं लागले तर पराकाष्ठेचा त्रास पडणार नाहीं काय! सहाशेंचा खर्च तीनशेंवर आणून ठेवणें फार कठिण आहे. पण आम्हा कंगाल लोकांस साहेब लोकांची ही दैना नीट कळणार नाहीं व खरी वाटणार नाहीं. आम्ही असें म्हणणार कीं, एका मनुष्याला दरमहिना सहाशें रुपये हवेत कशाला? गाडीला दोन घोडे न जुंपतां एक जुंपला म्हणून काय झालें? दोघांनीं एका बंगल्यांत राहिलें म्हणून काय झालें? दहा नोकर न ठेवतां पांचच ठेवले म्हणून काय झालें? साऱ्या विलायती वस्तु न घेतां कांहीं हिंदुस्थानच्या घेतल्या म्हणून काय झालें? या नेटिव्हशाही कार्पण्यांत आम्हांस बिलकुल अर्थ दिसत नाहीं. आमच्या येथल्या उत्तम खानावळींतल्या उत्तमोत्तम जेवणास महिना दहा किंवा पंधरा रुपये पडत असतील; साहेबी हॉटेलांत तशा प्रकारच्या जेवणास दीडशें किंवा दोनशें रुपये पडतात! एके दिवशीं एका साहेबाला येथील एका हॉटेलांत एक वेळ जेऊं घातल्याबद्दल आमच्या एका स्नेह्यास पांच रुपये द्यावे लागले, हें आम्हीं प्रत्यक्ष पाहिलें आहे. तात्पर्य, ज्यांचा आहार, चैतन्य व कर्तृत्व हीं सारींच क्षुद्र आहेत त्यांनीं पुष्कळ खाणाऱ्या, फार जगणाऱ्या व प्रचंड मेहनत करणाऱ्या लोकांशीं आपली तुलना करणें आणि आपल्या मित-व्ययाची त्यांचेपुढें शिफारस करणें हें शुद्ध वेडेपणा होय! भिमथडीच्या तट्टानें अरबी घोड्याबरोबर कदम टाकण्याची उमेद कशाला धरावी? घोडा तो घोडा आणि तट्टू तें तट्टू. आम्हांस या रुप्याच्या खालावलेल्या भावामुळें पगारी साहेब लोकांचें जें अतोनात नुकसान होत आहे त्याबद्दल खरोखरी दुःख होतें, आणि त्यांचें तें नुकसान न होऊं देण्यासाठीं कांहीं तरी योग्य उपाय योजणें जरूर आहे असें वाटतें. रुप्याच्या या पडत्या

भावानें त्यांना केवढ्या मेटाकुटीस आणिलें आहे याची तुम्हांस कल्पनाच नाहीं. कित्येकांना या अडचणीमुळें आगबोटींत व आगगाडींत पहिल्या वर्गाच्या ऐवजीं दुसऱ्या वर्गानें प्रवास करणें जरूर पडूं लागलें आहे; कित्येकांना जे घोडे गाडीला लावावयाचे तेच बसावयास घेण्याची पाळी आली आहे; कित्येकांची दोनदोन वर्षांची रजा तुंबली असून पैशाच्या टंचाईमुळें ती घेतां येईनाशें झालें आहे; कित्येकांच्या बायका प्रसूत होण्यास इंग्लंडास गेल्या म्हणजे तीनतीन चारचार वर्षें परत येऊं शकत नाहींत; कांहींचीं अपत्यें लहानांचीं थोर झालीं तरी त्यांची भेट घेण्याची संधि मिळत नाहीं; एका लष्करी अधिकाऱ्यानें अकरा वर्षांपूर्वी विलायतेस पाठविलेलें तान्हें मूल आजमित्तीस अकरा वर्षांचा शाळेंत जाणारा सुरेख मुलगा झालें आहे, पण त्याच्या हतभाग्य बापास अद्यापि पुत्रमुखावलोकनानंद प्राप्त झाला नाहीं. सारांश, या नादान रुप्यानें बायकोची नवऱ्यापासून, भावाची बहिणीपासून व मुलांची मातापितरांपासून ताडातोड चालविली आहे इतकेंच नाहीं, तर त्यांच्या खाण्यापिण्याचे, त्यांच्या राहण्यासवरण्याचे, त्यांच्या वस्त्रप्रावरणाचे, त्यांच्या शिकण्यासवरण्याचे, त्यांच्या येण्याजाण्याचे आणि त्यांच्या ऐषआरामाचे असह्य हाल मांडले आहेत ! त्यांतून या दुर्दैवी लोकांची सुटका झाली पाहिजे असें आम्ही मनापासून चिंतितों; पण ती कशी व्हावी यासंबंधानें आमची अक्कल अगदीं गुंग होऊन गेली आहे.

थोड्या वर्षांपूर्वी दोन शिलिंग म्हणजे एक रुपया आणि दहा रुपये म्हणजे एक पौंड असें आमचें कोष्टक असे, व याच कोष्टकाबरहुकूम इंग्लंड व हिंदुस्थान यांच्या दरम्यान देणेंघेणें होत असे; पण ही स्थिति अलीकडे अगदीं फिरून गेली आहे. अंकगणितांतील छापील उदाहरणें व कोष्टकें जरी अद्यापि कायम आहेत, तरी प्रत्यक्ष व्यवहार त्यांहून अगदीं निराळा झाला आहे. ज्या इंग्रजी वस्तूबद्दल पूर्वी आम्हांस दहा रुपये द्यावे लागत, तीबद्दल आतां पंधरा, सोळा किंवा सतरा रुपये द्यावे लागतात; व कदाचित् पुढेंमागें अठरा अथवा वीस देखील देण्याचा प्रसंग येतो कीं काय अशी भीति पडली आहे. रुपयाला खरोखरीच अशी अवदशा आली आणि ती कायम झाली, व सरकारच्या पदरीं असलेल्या इंग्रजी नोकरांच्या

पगारांत कांहीं फेरबद्दल केला नाहीं, तर त्यांचे पगार तिसऱ्या हिश्श्यानें किंवा अर्ध्यानें कमी केल्यासारखें होणार आहे. कोणत्याहि नोकराच्या पगाराची अशी दशा झाल्यास तो अधिक पगार मागितल्यावांचून राहणार नाहीं. तो तसें न करील तर आपल्या पगारांतील तूट भरून काढण्याचे अन्य उपाय करील किंवा अजिबात नोकरी सोडून देईल. प्राप्ति कमी झाली म्हणून खर्च कमी करून प्रामाणिकपणांत संतोष मानून राहणारे फार थोडे लोक असतात. इंग्रजी, लष्करी व मुलकी नोकरांच्या पगारास जो चट्टा बसूं लागला आहे तो बसूं न देण्याचा कांहीं विचार न झाल्यास ते लोक लांच घेऊं लागतील, चांगले नोकऱ्यांचा राजीनामा देतील, वाईट लोकांची त्यांच्या जागीं भरती करावी लागेल व असें झाल्यास साऱ्या पादशाहीस मोठा धक्का बसेल, असें जें त्यांच्या कैवाऱ्यांचें म्हणणें आहे त्यांत कांहीं सत्य नाहीं, असें आम्हांस वाटत नाहीं. तथापि या दृष्टीनें या प्रश्नाचा विचार न केला तरी तो दुसऱ्या दृष्टीनें म्हणजे व्यापाराच्या दृष्टीनें केलाच पाहिजे. नाणें हें देवघेवीचें आद्य साधन होय. तेव्हां त्याची किंमत स्थिर असणें फार अगत्याचें आहे. त्यांत जर वारंवार मोठी चलबिचल होऊं लागली तर व्यापारास मंदी आल्यावांचून राहणार नाहीं. पण नाण्याच्या भावांत ही चलबिचल होते कशी आणि ती बंद करावी कशी हें कोणासहि अद्यापि नीटसें समजलेलें नाहीं. या देशांत रुप्याचें सोन्याशीं प्रमाण स्थिर राखण्यासाठीं जे उपाय सुचविण्यांत आले आहेत, त्यांत मुख्य तीन आहेत; पहिला, रुप्याचें नाणें बाताबेतानें पाडावें; दुसरा, कायद्यानें रुप्याचें सोन्याशीं ठरीव प्रमाण करावें म्हणजे रुप्याचे अमुक तोळे म्हणजे सोन्याचा एक तोळा असें सरकारनें ठरवावें; तिसरा, हिंदुस्थानांत रुप्याच्या ऐवजीं सोन्याचें नाणें करावें. यांपैकीं पहिला उपाय हिंदुस्थानांत तावडतोब अमलांत आणावा, म्हणजे रुप्याचा भाव वाढेल व युरोपिअन नोकरांची तक्रार दूर होईल असा कित्येकांचा अभिप्राय आहे. दुसरे असें म्हणतात कीं, हा किंवा वर सांगितल्यांपैकीं दुसरा कोणताहि उपाय केला तरी त्यापासून फायदा न होतां उलट आतांहून अधिक नुकसान होणार आहे. इंग्लंडांतील अधिकारारूढ सांप्रतचें लिबरल प्रधानमंडळ सोन्याच्या नाण्याशिवाय दुसरें नाणें इंग्लंडांत चालू करण्यास तयार नाहीं. युरोपांतील व

अमेरिकेंतील मोठमोठे अर्थशास्त्रवेत्ते थोड्या दिवसांपूर्वी ब्रुसेल्स येथें जमले होते. त्यांनीं या प्रश्नाचा बहुत खल केला, पण सर्वानुमतें कोणताहि ठराव पसंत झाला नाहीं. तथापि त्यांनीं केलेल्या वादावरून तेथें जमलेल्या बहुत अर्थशास्त्र्यांस व मंत्र्यांस सोनें आणि रुपें या दोन्ही धातूंचा नाण्यांच्या कामाकडे एकसमयावच्छेदेंकरून उपयोग करावा, हें मत विशेष ग्राह्य पडलें असें दिसतें. पण या शास्त्रज्ञांच्या मताचा व्यवहारांत प्रयोग करून कोण पाहणार ? इंग्लंडांत सोन्याचें नाणें चालू आहे व त्याबरोबर रुप्याचें चालू करण्यास लिबरल पक्षाग्रणी ग्लॅडस्टनसाहेब प्रतिकूल आहेत. जर्मनीचाहि कांहीं अंशीं असाच हट्ट आहे. या दोघां बलाढ्य व कांचनमय देशांनीं असा आग्रह धरला असल्यामुळें बाकीच्या देशांस काय करावें हें सुचेनासें झालें आहे. युरोपांतील मातबर व प्रमुख देशांनीं सोन्याच्या वतीनें असा आग्रह धरल्यास आम्हीहि आपल्या राज्यांत रुप्याचें नाणें मोडून सोन्याचें नाणें प्रचलित करूं, अशी अमेरिकेंतील स्वतंत्र संस्थानच्या सरकारनें धमकी देण्याचा उपक्रम केला आहे. आम्ही तर बोलून चालून सर्वांशीं पराधीन; तेव्हां आमचें म्हणणें कांहीं असलें तरी त्याकडे कोणी लक्ष देणार नाहीं हें स्वाभाविकच आहे. पुढेंमागें हें कोडें सुटल्यावांचून राहणार नाहीं हें खरें आहे. पण आज काय करावें–निदान ज्यांचा रुपेरी पगार इंग्लंडांत गेला असतां अगदीं हिणकस ठरतो त्यांच्या विपत्तिनिवारणासाठीं काय करावें–हा मोठा गूढ प्रश्न आहे; आणि त्यावर कित्येकांचें असें उत्तर आहे कीं, हिंदुस्थानांत सोन्याचें नाणें सुरू करणें, रुप्याचें सोन्याशीं प्रमाण ठरविणें किंवा रुप्याचें नाणें बेतानें पाडणें यांपैकीं कोणतीहि गोष्ट आजच होऊं शकत नसेल तर एका रुपयाची किंमत एक शिलिंग व दोन किंवा अडीच पेन्स या दरानें हिशेब करून इंग्रजी नोकरांचीं पेन्शनें द्यावीं व त्याच भावानें त्यांचे पगार विलायतेस पाठविण्याचा पतकर हिंदुस्थान-सरकारनें व सेक्रेटरी ऑफ स्टेटनें घ्यावा. या मतास पुष्कळांची संमति आहे व बहुधा तें अमलांत येईल. आम्हांवर नवा कर न बसवतां ही अडचण तूर्त या रीतीनें दूर करतां येत असेल तर तसें करण्यास आमची फारशी हरकत नाहीं; पण तसें करतां येईल किंवा नाहीं हें अत्यंत शंका-स्पद आहे.

शेळी जाते जिवानिशीं खाणार म्हणतो वातड ! : : : : ३१

रुप्याचा भाव उतरल्यामुळें अँग्लो-इंडियन नोकरांचें होत असलेलें नुकसान, आणि तें न होऊं देण्याबद्दल कांहींतरी उपाय करण्याची आवश्यकता या दोहोंच्या संबंधानें गेल्या दोन अंकांत जें लिहिणें उचित वाटलें तें लिहिण्यांत आलें आहे, व त्यांत असाहि ध्वनि केला आहे कीं, आम्हांवर नवीन एखादा कर न बसवितां या नोकरांचें नुकसान भरून काढण्याची कांहीं युक्ति निघत असेल तर ती काढण्यास आमची हरकत नाहीं. पण अँग्लो-इंडियन अधिकाऱ्यांच्या आणि त्यांच्या कैवाऱ्यांच्या भाषणांत जे उद्गार वारंवार येतात त्यांवरून असें दिसतें कीं, आमचें कांहीं झालें तरी बेहेत्तर आहे, कसेंतरी करून आपला पगार दोन शिलिंगांप्रमाणें आपल्या पदरांत पडावा, असा त्यांचा आग्रह आहे. आमच्या मतें हा त्यांचा आग्रह अत्यंत स्वार्थी व अप्रशस्त आहे. आणि म्हणून त्यांचा निषेध करण्याविषयीं आम्हीं आपली पराकाष्ठा केली पाहिजे.

ब्रिटिश लोकांच्या दृष्टीनें पाहतां ज्यांच्या शिरावर हिंदुस्थानच्या राज्याची जबाबदारी आहे त्यांना संतुष्ट राखणें अत्यंत अवश्य आहे, हें आम्ही कबूल करतों. पण हा त्यांचा संतोष राखण्यासाठीं करांच्या चरकांत आम्हांस पुनःपुन्हां पिळण्यापासून त्यांचा फायदा होईल असें आम्हांस वाटत नाहीं. रुप्याचा भाव उतरण्यास कोणत्याहि प्रकारें आमचें वर्तन कारण झालेलें नाहीं. तेव्हां त्याबद्दल आम्हांस दंड कशासाठीं ? अवर्षण, टोळधाड, रोगांची सांथ अशा प्रकारच्या कोणत्याहि दैविक अरिष्टामुळें ज्या वेळेस आमचें अतोनात नुकसान होतें त्या वेळेस जर आम्ही तें निमूटपणें सहन करतों व त्याबद्दल सरकारास त्रास देत नाहीं, तर यामुळें या हतभाग्य देशाच्या एका टोंकापासून दुसऱ्या टोंकापर्यंत कंगालतेवांचून दुसरें कांहीं दृष्टीस पडत नाहीं. जिज्ञासेखातर किंवा चैनीखातर हिंदुस्थानांत चारदोन महिने प्रवास करून जाणारे लोक त्याच्या बाह्य स्वरूपाला भुलून जाऊन हिंदुस्थानचे लोक इंग्रजी अमलामुळें प्रत्येक दृष्टीनें सुखी होत चालले आहेत असा आपला ग्रह करून घेतात, आणि आपापल्या देशास परत

गेल्यावर त्या ग्रहाप्रमाणें लिहीत व बोलत सुटतात; पण त्यांना हिंदुस्थानच्या अंत:स्थितीचें खरें स्वरूप बिलकूल समजलेलें नसतें. मुंबईची संपत्ति, वस्ती व उद्योगधंदा; सर्व देशभर पसरलेले आगगाड्यांचे व साधे रस्ते; तारायंत्रें व पोस्ट ऑफिसें; मुख्य मुख्य ठिकाणीं लष्करी फौजेचा थाट; राजेरजवाड्यांच्या मुलाखती आणि संस्थानिकांच्या वाड्यांत दृष्टीस पडणारी संपत्ति; शाळा, कॉलेजें व वर्तमानपत्रें; सुशिक्षित व अशिक्षित लोकांची संतोषवृत्ति व राजभक्ति; विशेष निमित्तामुळें वरिष्ठ जातींतील हिंदु स्त्रिया व पुरुष बाहेर पडतात तेव्हां त्यांच्या अंगावर दृष्टीस पडणारे अलंकार व मौल्यवान् वस्त्रें; पिकाच्या हंगामांत जिकडे तिकडे नजरेंत भरणारी धान्याची समृद्धि—इत्यादि बाह्यांगांच्या प्रेक्षणानें आम्ही सुखी असलों पाहिजे असें थोडे दिवस फिरत राहणाऱ्या परक्या प्रवाशास वाटणें हें अगदीं स्वाभाविक आहे. पण ही सारी वरकांती शोभा आहे; देशाच्या शरीराचा आंतर्भाग कीड लागलेल्या झाडाच्या सोटाप्रमाणें आंतून अगदीं पोकळ होऊन गेला आहे हें त्या बिचाऱ्यांस कोठून समजणार? जो बहुधा चैनीखातर येथें येतो आणि ती यथेच्छ भोगून निघून जातो त्याला या देशाची खरी स्थिति कळावी कशी? हत्तीवर बसून एखाद्या संस्थानिकाच्या परिवारासह शिकारीला जाणें; आगगाडीच्या पहिल्या क्लासानें मुंबईहून मद्रासची व मद्रासेहून कलकत्त्याची दौड करणें; सरकारी बंगल्यांत किंवा खाजगी मित्रांच्या घरीं नाच नाचणें; क्लबांत व इतर ठिकाणीं खेळ खेळणें आणि पाहुणचार घेणें; महाबळेश्वर, निलगिरी, विजापूर, आग्रा, जोधपूर, अजमीर अशा ठिकाणची हवा, इमारती, किंवा शोभा पाहण्यास जाणें; बहुधा अधिकारी स्वजातीयांच्या समागमावांचून इतरांचा समागम न करणें; काळ्याबेऱ्या नेटिवांच्या स्पर्शानें एखादा रोग येईल कीं काय, अशा भीतीनें त्यांचा होईल तितका संसर्ग टाळणें—अशा रीतीनें हिंदु लोकांच्या खऱ्या स्थितीविषयीं माहिती मिळण्याचा संभव नाहीं. पण शेंकडा नव्याण्णव युरोपिअन प्रवासी याच रीतीनें हिंदुस्थानाविषयीं माहितगार होऊन स्वदेशास परत जातात, आणि अशा रीतीनें संपादिलेल्या माहितीचा ब्रिटिश राज्याचे पवाडे गाण्यांत उपयोग करतात! पण या त्यांच्या एकदेशीपणाचा अलीकडे फारच वाईट परिणाम होऊं लागला

आहे. बरेच इंग्रज लोक आमची खरी स्थिति कशी आहे हें जाणण्याची इच्छा करीत नाहींत व कोणी तद्देशीय किंवा एतद्देशीय गृहस्थ त्यास समजावून देऊं लागला तर त्यावरच त्यांची इतराजी होते ! सारेच अशा तऱ्हेचे असते तर आम्ही या घटकेस त्यांची प्रजा असतों किंवा नाहीं याचा संशय आहे. तथापि लॉर्ड लिटनसाहेबांसारखे पांच-सात गव्हर्नर-जनरल एकापाठीमागून एक येथें येतील, अफगाणिस्थान, ब्रह्मदेश वगैरे देशांत केलेल्या लढायांप्रमाणें आणखी पांच-चार लढाया उकरून काढल्या जातील, काश्मीरच्या महाराजांप्रमाणें दहा-पांच महाराजांशीं घरसोडीचें वर्तन करण्यांत येईल, अठराशें पंचाहत्तर-शहात्तर सालच्या दुष्काळासारखे एक-दोन दुष्काळ पडून लाखों लोक प्राणास मुकतील व अशा दिवसांत राणीस मोठमोठे किताब देण्यासाठीं दिल्लीदरबारासारखे समारंभ करण्यांत येतील, दुष्काळाकरितां जमविलेला पैसा लष्करी खात्याकडे खर्चीं घालून त्याच्या कधीं न भरणाऱ्या गर्तेंत लोकशिक्षणासारख्या उपयुक्त खात्यांतून ओरबाडून घेतलेला पैसा ओतण्यांत येईल, व रुप्याचा भाव उतरला आहे म्हणून, माल्टा येथील आरमार वाढविलें पाहिजे म्हणून, मिसरदेशाला किंवा युगांड्याला फौज पाठविणें जरूर आहे म्हणून, किंवा अशाच दुसऱ्या एखाद्या शुष्क कारणास्तव आमच्या खऱ्या स्थितीकडे न पाहतां प्रातीवरचा व मिठावरचा कर वाढविण्यांत येईल आणि नवीन कर बसविले जातील, तर अँग्लो-इंडियन नोकरांच्या असंतोषामुळें पादशाहीस जेवढा अपाय घडणार आहे त्याहून अधिक मोठा अपाय अन्नास मोताद झालेल्या हिंदु-प्रजेच्या असंतोषामुळें घडेल असें आम्हांस वाटतें.

जांवई पाहुणा आला म्हणून टोणगा पान्हवेल काय ? : : ३२

इंग्रजी अमलापासून आमचें कल्याण होत आहे; इंग्रजी फौज, इंग्रजी आरमार, इंग्रजी मुलकी अधिकारी, इंग्रजी विद्या व इंग्रजी शिल्पकला या साऱ्या गोष्टी आम्हांस पाहिजे आहेत; आणि रुप्याचा भाव उतरल्यामुळें इंग्रजी नोकरांचें जें नुकसान होत आहे तें होऊं नये हें सारें खरें आहे; पण या सर्व गोष्टी आमच्या कर देण्याच्या सामर्थ्यावर अवलंबून असल्या-

मुळें आमच्या अंगांत तें कितपत आहे याचा विचार अगोदरच केला पाहिजे. आम्ही सध्यां जे कर देत आहों त्यामुळेंच आमचे प्राण डोळ्यांत आले आहेत ! असें असतां या युरोपिअन अंमलदारांच्या पगारांची दोन शिलिंगाप्रमाणें भरपाई करण्यासाठीं दोनतीन कोटि रुपये उभे करण्याच्या हेतूनें आणखी एखादा जबरदरत कर आमच्या पाठीवर लादण्यांत आला तर आम्हीं त्याच्या भाराखालीं अगदीं चिरडून किंवा वेडावून जाऊं. याहून तिसरा परिणाम सांप्रत स्थितींत शक्य दिसत नाहीं. पण हे दोनहि परिणाम इष्ट नाहींत. तेव्हां रुप्यास आलेल्या नादानपणामुळें येथील इंग्रजी नोकरांचा जो तोटा होत तो इंग्रजी खजिन्याच्या मदतीनें अथवा काटकसरीनें भरून काढल्याशिवाय दुसरा चांगला उपाय दिसत नाहीं. इंग्रजी नोकरांस त्यांच्या पगारापैकीं सध्यां दहा आणे किंवा बारा आणे पोंहचत आहेत. हे बारा आणे आम्हांकडून दिले जात असून बाकीचे चार आणे तेवढे इंग्लंडानें कशासाठीं द्यावे ? असा कित्येक निष्ठुर इंग्रज लोक प्रश्न करतात. इंग्रजी नोकरांनीं हिंदुस्थानची नोकरी करावी आणि तिचें वेतन इंग्लंडास द्यावें लागावें हा कोठला न्याय ? यावर दोन समर्पक उत्तरें आहेत. एक, या नोकरांस असें साफ सांगावयाचें कीं, " बाबांनो, तुमची नोकरी फार मोलाची आहे हें आम्ही कबूल करतों; पण सध्यां दोन शिलिंगांप्रमाणें तुमचा पगार देण्याचें सामर्थ्य आमच्या अंगीं राहिलें नाहीं, तेव्हां चांगले दिवस येईतोंपर्यंत आमच्या नाइलाजस्तव तुमच्या हातीं जेवढा पगार पडत आहे तेवढ्यांतच तुम्ही समाधान मानून घेतलें पाहिजे. पुढेंमागें देवानें अथवा दैवानें चांगले दिवस दाखविल्यास तुमचें नुकसान भरून देण्याचा विचार करण्यांत येईल; पण जर तुम्हांस ही गोष्ट मान्य नसेल तर निरुपायास्तव आम्हांस तुमच्या मदतीवांचून राज्य चालविणें भाग पडेल." पण आपल्या प्याऱ्या नोकरांस असें उत्तर देण्याची छाती ब्रिटिश सरकारास होत नसेल तर हिंदुस्थानच्या कंगाल प्रजेच्या वतीनें हिंदुस्थान सरकारनें ब्रिटिश सरकारास असें निक्षून सांगावें कीं, " इंग्रज नोकरांच्या पगारांपैकीं बारा आणे तरी हिंदुलोकांकडून निघावे अशी तुमची इच्छा असेल तर बाकी राहिलेल्या चार किंवा सहा आण्यांचा बोजा त्यांवर लादणें उचित नाहीं. कांहीं वर्षें तो ब्रिटिश तिजोरीनेंच उचलला पाहिजे. तसें

न केल्यास हिंदुस्थानांत मोठी चलबिचल होणार आहे." हिंदुस्थान--सरकार ब्रिटिश सरकारला असा निर्वाणीचा उपदेश करील कीं नाहीं याचा संशय आहे; पण अशा प्रकारची कांहीं व्यवस्था होईल तरच आमचें दिवाळें वाजण्याचा प्रसंग टळणार आहे.

दर महिन्याला शंभर रुपयांपैकीं तीस किंवा चाळीस रुपये कोणीतरी काढून घेतल्यासारखें होऊन तीन बकऱ्यांच्या जागीं दोन बकऱ्यांवर, तीनशें अंड्यांच्या ऐवजीं दोनशें अंड्यांवर, किंवा तीन घोड्यांच्या जागीं दोन घोड्यांवर गुजारा करून घेण्याचा प्रसंग येणें अत्यंत संकटावह आहे हें आम्ही कबूल करतों. पण ही संकटावह स्थितीसुद्धां सापेक्ष आहे. पायीं चालणारानें घोड्यावर बसणाराकडे न पाहतां पाय पोळत अनवाणी चालणाराकडे पाहावें, अशी जी आमच्या भाषेंत म्हण आहे तिचा भावार्थ हे गयावया करणारे साहेबलोक आपल्या लक्षांत आणतील तर त्यांना आपल्या कष्टमय स्थितीबद्दल इतका खेद होणार नाहीं. हिंदुस्थानांतील अर्ध्या प्रजेस नित्य अर्धपोटीं झोंपी जावें लागतें; एकदोन वर्षे अवर्षण पडलें कीं, लाखों लोकांस अन्नासाठीं टांचा घांसून प्राणास मुकावें लागतें, पंचवीस कोटि प्रजेस आपला चरितार्थ कसा चालवावा या काळजींत रात्रंदिवस चूर असावें लागतें---या गोष्टी आमचे राज्यकर्ते आपल्या नजरे-पुढें वागवतील तर त्यांना आमच्या अर्ध्या भाकरीपैकीं एक चतकोर हिसकावून घेऊन आपल्या अंडयांची, बकऱ्यांची, व घोडयांची संख्या पूर्ण करावी असें खचित वाटणार नाहीं, अशी आमची पक्की खात्री आहे. रुप्याचा भाव फारच उतरल्यामुळें त्यांचे व त्यांच्या बायकापोरांचे फारच हाल होतात हें खरें आहे. पण या हालांचा विचार करतांना आमची स्थिति किंवा कंपनीच्या अमलांत ज्यांनीं हिंदुस्थान काबीज केलें त्यांची स्थिति आपल्या डोळ्यांपुढें ते कां आणीत नाहींत ? या काळच्या अगदीं गरीब युरोपिअनाला जीं सुखें येथें मिळतात तीं कंपनीच्या अमलांत मोठ-मोठ्या युरोपिअन अधिकाऱ्यांस तरी मिळालीं असतील किंवा नाहीं याचा संशय आहे. अगोदर त्या वेळचे पगार फारच हलके होते; इंग्लंडास जाण्यास निदान सहा महिने लागत; या देशांत आगगाड्या वगैरे प्रवा-साचीं साधनें बिलकुल नव्हतीं; इंग्रजी वस्तूंपैकीं फारच थोडया वस्तू येथें

मिळत व त्याहि फार महाग पडत; एकंदर युरोपिअन लोकांची संख्या फारच स्वल्प असल्यामुळें घडोघडीं नेटिव लोकांशीं प्रसंग पडे; तात्पर्य, एकदां इंग्लंडच्या किनाऱ्यावर पाठ फिरविली म्हणजे फिरून आपल्या जन्मभूमीचें दर्शन आपणास होईल किंवा नाहीं अशी त्या वेळीं इकडे येणारास भीति वाटत असे, व पुष्कळांची ती भीति यथार्थ होई. पण अलीकडे मनु अगदीं बदलून गेला आहे. साहेबलोकांस खुद्द इंग्लंडचीं किंबहुना त्याहून अधिक मोलाचीं सुखें येथें मिळूं लागलीं आहेत; इंग्लंडची पाहिजे ती चीज स्वल्प किंमतींत येथें पैदा होऊं लागली आहे; हुकी आली कीं रजा घेऊन तीन वारांच्या आंत आपल्या देशबांधवांत अथवा बायकामुलांत जाऊन पडण्याची सोय झाली आहे; येथें असणारांस राहण्याचीं, खेळण्याचीं, ऐषआराम करण्याचीं, व दळणवळण ठेवण्याचीं उत्तम साधनें प्राप्त होऊं लागलीं आहेत; व फारच थोड्या इंग्रज लोकांना आमच्याशीं आतां संबंध ठेवण्याची गरज पडूं लागली आहे. अशा प्रकारच्या रम्य स्थित्यंतरामुळें जी सुखवृद्धि झाली आहे ती त्यांच्या ध्यानांत कशी येत नाहीं, याचें आम्हांस मोठें आश्चर्य वाटतें. अनेक हाल सोशीत ज्यांनीं आपल्या रक्तानें येवढी पादशाही येथें स्थापिली, त्यांच्या वंशजांनीं किंवा अनुयायांनीं अपरिहार्य कारणामुळें आपलें एक-तृतीयांश सुख कमी झालें म्हणून इतकें हवालदिल होऊन जावें हें त्यांच्या शौर्यास, पूर्वसंचित लौकिकास, व उच्च पदवीस बिलकुल शोभत नाहीं. इंग्रज लोकांच्या अंगीं सांप्रत काळीं दृष्टीस पडूं लागलेला नामर्दपणा, आधिभौतिक सुखाची वांछा, व दुसऱ्याच्या सुखदुःखाचा यत्किंचित् विचार न करणारी क्रूर स्वार्थपरायणता हीं मनांत आलीं असतां, मलिकामा-अझमाच्या पादशाहीचा सांभाळ करण्यास हे लोक अगदीं नालायक झाले आहेत असें तिऱ्हाईत मनुष्यास वाटल्यावांचून राहणार नाहीं. हिंदुस्थानांत नानातऱ्हेचे राजविलास हवेतसे भोगीत असून त्याला काळ्या पाण्याची उपमा देणें आणि निष्कारण तळमळत सुटणें हें अत्यंत लांच्छनास्पद होय ! हिंदुस्थानांत नोकरी करणें म्हणजे हद्दपार केलेल्या मनुष्याप्रमाणें कसें तरी आपलें आयुष्य कंठणें, असें इंग्रज लोक वरकरणीं म्हणतात. त्यांना आम्ही असा प्रश्न विचारतों कीं, " साहेबबहादुरांनो, तुम्ही या काळ्या पाण्यावर न येतां तर तुमची स्वदेशांत काय स्थिति

झाली असती ? येथें तुम्हांस जी चंगळ करावयास सांपडते तिचा एक दशांश तरी तुम्हांला स्वदेशभूमींत प्राप्त होता काय ? हिंदुस्थानदेश जर तुम्हांस भयाण अरण्याप्रमाणें वाटतो तर तुम्ही येथें येतां कां ? किंवा फसून येत असाल तर तुमचे डोळे उघडल्याबरोबर परत कां जात नाहीं ? जेव्हां हिंदुस्थानांत येण्यासाठीं तुम्ही निघतां तेव्हां आपलें पोट भरण्यासाठीं निघतां किंवा स्वदेशसेवा करण्यासाठीं निघतां ! हिंदुस्थानचें राज्य तुम्हांस कष्टावह झालें असेल तर तें तुम्ही सोडून कां देत नाहीं ? परोपकारबुद्धीनें आमच्या कल्याणासाठीं तुम्ही इतके कष्ट सोशीत असाल तर तुमच्या सुखासाठीं आम्हांस पिळून काढण्यांत आमचें कोणतें कल्याण तुम्ही करतां व तुम्हांस कोणते कष्ट सहावे लागतात, हें सांगाल काय ? कोणाच्याहि सुखाचा तिसरा हिस्सा कमी होणें आणि अन्नावांचून कोणालाहि उपाशीं मरावें लागणें यांतील भेद तुम्हांस कळत नाहीं काय ? गड्यांनो, तुमचें सुख अणुरेणूइतकें देखील कमी व्हावें अशी आमची बिलकुल इच्छा नाहीं. सुखसागरांत तुम्ही आपले यथेच्छ डुंबत रहा; पण तसें करतांना आमच्या जिवांकडे कांहींतरी पहा. आमच्या विपत्तीमुळें जर तो सागर अगदीं कोरडा पडला तर मग तुमची काय स्थिति होईल ? आम्हांस शुष्क करून सोडण्यांत तुमचा फायदा नाहीं. ही भारतीय कामधेनु ताजी राहिली तरच तुमची चैन चालणार आहे, हें, मित्रांनो, विसरूं नका. द्रव्यदुग्ध हिच्या कांसेंत नसेल तर तें तुमच्या तोंडांत कोठून येईल ?”

आमच्या असल्या विनवण्यांकडे आमच्या राज्यकर्त्यांचें लक्ष कितपत जाईल हें सांगतां येत नाहीं. तथापि त्या करणें हें आमचें कर्तव्य आहे आणि तें शक्त्यनुसार बजावण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत विषयानुरोधानें आम्हीं केला आहे.

घ्या, पण त्याला कांहीं धरबंध असूं द्या : : : : ३३

आम्ही भेकड, आम्ही दुर्बल, आम्ही भांडखोर व आम्ही अज्ञान असल्यामुळें आमचें राज्य आम्हांस चालवितां येणें शक्य नाहीं आणि म्हणून आमच्या डोक्यावर कोणीतरी बलवत्तर शास्ता पाहिजे हें आम्ही

कबूल करतों व त्या शास्त्याला आमच्या सामर्थ्याप्रमाणें देववेल तितका करभार देण्यासहि आम्ही राजी आहों. आमच्या अंगीं देशाभिमान असता; आम्ही धर्मवेडानें वेडावून जाऊन आपआपसांत तंटे करीत नसतों; परशत्रूला तोंड देण्यासारखी आम्हांत जूट असती; राष्ट्रहितासाठीं स्वहितत्याग करण्याची आवड आम्हांस असती; आम्हांस आमचें राज्य चालविण्याची अक्कल असती; आणि कोणत्याहि प्रकारच्या संकटास न डगणारें धैर्य आमच्या अंगीं असतें तर मुसलमान तरी येथें कशाला येते! आणि इंग्रज तरी कशाला येते? आमच्या अंगीं जे गुण नाहींत त्यांबद्दल पोकळ अभिमान वाहण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. ते गुण प्राप्त होईतोंपर्यंत दुसऱ्या राज्यकर्त्यांचें प्रजापण स्वीकारून त्यांच्या श्रमांबद्दल त्यांना वेतन देण्यास तयार असलें पाहिजे. मुसलमान गेले आणि इंग्रज आले. उद्यां इंग्रज गेले तर त्यांच्या जागीं फ्रेंच किंवा रशियन उभे राहतील; किंवा आमच्यापैकींच एखादा क्रूर लढवय्या पुढें सरसावून होती ती स्थिति बरी होती असें म्हणावयाला लावील! तात्पर्य, आमच्या अंगीं राज्यकर्तृत्व येईतोंपर्यंत आम्ही आमच्या श्रमांचें फळ दुसऱ्यांस खाऊं दिलें पाहिजे, अशी आमची पक्की समजूत झाली आहे. तेव्हां इंग्रज लोकांविरुद्ध आम्ही जी तक्रार करतों ती त्यांनीं आम्हांपासून मुळींच कर घेऊं नये, किंवा येथून अजिबात चालतें व्हावें म्हणून नव्हे, तर त्यांनीं जे कर घ्यावयाचे ते आमचा मगदूर पाहून घ्यावे, आणि येथें इंग्रजी अंमलदारांची जी संख्या ठेवावयाची ती आम्हांस निभेल अशी ठेवावी, येवढ्यासाठींच होय. "तुम्ही आमचें राज्यच करतां, त्या अर्थीं आमचा पैसा तुम्ही घ्या, **पण त्याला कांहीं तरी धरबंध असूंद्या**," येवढेंच आमचें त्यांना सांगणें आहे. आम्ही दिगंबर झाल्यावर त्यांचा आधार आम्हांस हवा कशाला आणि ते तरी आम्हांपासून घेणार काय? लोकरीच्या लोभानें धनगर आपल्या मेंढराचें कातडें सोलील तर मेंढरापायीं मेंढरूं नाहींसें होऊन, धनगराचा उर्णाशयहि निरंतर कोरडा पडेल हें उघड आहे. तथापि राज्यकर्त्यांस आपल्या अतिलोभाचा हा दुष्परिणाम सहसा कळत नाहीं, व त्यामुळें ते मोठ्या गोत्यांत येतात.

ब्रह्मदेश खालसा करून तें राज्य हिंदुस्थानला जोडावयाचें असा बेत ज्यांनीं केला त्यांनीं तो बेत अमलांत आणण्यासाठीं आम्हांस व ब्रिटिश पार्लमेंटास असें सांगितलें कीं, ब्रह्मदेश जिंकल्यापासून पांचचार वर्षांच्या आंत तो जिंकण्याचा खर्च बाहेर पडणार आहे. इतकेंच नाहीं, तर त्या देशांतील जमिनीच्या सुपीकपणामुळें व तेथील लोकांच्या उद्योगीपणामुळें हिंदुस्थानच्या तिजोरीस तिकडून थोडीबहुत भर पडणार आहे; आणि तसें झाल्यास हिंदुस्थानच्या लोकांवरील कराचा बोजा अंशतः कमी करतां येणार आहे! पण प्रत्यक्ष काय घडून आलें आहे तें पहा. ब्रह्मदेश खालसा झाला, ब्रह्मी लोकांस दास्यता आली, इंग्रज व्यापारास उत्तेजन मिळालें, व नोकरी करूं इच्छिणाऱ्या तरुण इंग्रजांस नोकरीचें नवीन क्षेत्र सांपडलें! त्यांच्या दृष्टीनें हें सारें ठीक झालें. पण आम्हांस तें ठीक कसें वाटणार! आमचे शेंकडों शिपाई मरून त्यांचीं बायकापोरें उघडीं पडलीं, आमचे कोट्यवधि रुपये खराब झाले, आणि आमच्या शिरावरील कराचा बोजा कमी न होतां अधिकच झाला! चीन, इराण, अफगाणिस्थान, बलुचिस्थान, वगैरे देशांशीं इंग्रजांचें जें कारस्थान चाललें आहे त्याचाहि आमच्या स्थितीवर असाच परिणाम घडत आहे. राज्यविस्ताराबरोबर सैन्यविस्तार झालाच पाहिजे व होत आहे, आणि त्याचा खर्च आम्हांवर अधिकाधिक लादला जात आहे. रुप्याचा भाव उतरल्यामुळें हिंदुस्थानचें राज्य नीट रीतीनें करणें अशक्य झालें आहे, ही जी हिंदुस्थान सरकारची ओरड झाली आहे, ती अगदीं खोटी आहे. हिंदुस्थान सरकारनें नसत्या लढाया उभ्या केल्या नसत्या, नवीन मुलूख काबीज केला नसता, सोल्जरांच्या नवीन पलटणी इंग्लंडाहून आणिल्या नसत्या, नवीं नवीं खातीं विनाकारण काढून त्यांत इंग्रजी अंमलदारांची भरती केली नसती तर रुप्याचा भाव आहे त्याहून उतरता, तरी देखील हिंदुस्थान सरकारची चणचण झाली नसती, आणि नेटिव लोकांस आरडाओरड करण्याची जरूर न पडती. गेल्या दहा वर्षांत सुमारें ऐशी कोटि रुपये सरकारनें वर सांगितल्याप्रमाणें खर्चून टाकले आहेत. याच काळांत सुमारें पसतीस कोटि रुपये रुप्याच्या उतरलेल्या भावामुळें सरकारास अधिक खर्च करावे लागले. या दोन आंकड्यांवरून वाचकांच्या हें लक्षांत येईल कीं, पहिले ऐशी कोटि रुपये

किंवा त्यांपैकीं बरेच रुपये सरकार वांचवितें, तर दुसरे चौतीस कोटि रुपये त्याला लीलेनें खर्च करतां येते. इतकेंच नाहीं, तर रुपयाचा भाव शिलिंग झाला असता तरी सुद्धां त्याला काडीएवढी देखील फिकीर करावी लागली नसती. नामदार कंपनीच्या मुलकी व लष्करी अधिकाऱ्यांनीं अतिराज्यलोभामुळें सत्तावन्न सालचें बंड उपस्थित केलें म्हणून ब्रिटिश लोक कंपनीवर क्रुद्ध झाले, आणि ब्रिटिश पार्लमेंटानें कंपनीकडून राज्यकारभार काढून घेऊन त्याचीं सूत्रें राणीच्या हातांत दिलीं. पण पुढें-मागें राणीच्या प्रधानांच्या व नोकरांच्या वर्तनामुळेंच तसा प्रसंग येऊन गुदरला तर मग कोणावर कोण रागवणार व कोणाकडील राज्यसूत्रें काढून घेऊन कोणास देणार? आजच हा प्रसंग येण्याची भीति आहे असें नाहीं. पण सध्यां ज्या प्रकारच्या लष्करी अधिकाऱ्यांच्या सत्तेनें हिंदुस्थान सरकाराचें वर्तन होत आहे त्यांचेंच वजन कायम राहिल्यास तसा प्रसंग मागेंपुढें येणें केवळ अशक्य नाहीं.

रूस लोकांची किंवा दुसऱ्या कोणत्याहि लोकांची स्वारी हिंदुस्थानावर होण्याची भीति न राहावी व झाली तरी राज्याला यत्किंचित् धक्का न लागावा व त्याची शांतता न मोडावी यास्तव किती बंदोबस्त, किती किल्ले व किती फौज अवश्य आहे याविषयीं अभिप्राय देणें आमचें काम नाहीं, व तो आम्ही दिला तरी त्याला कोणी पुसणार नाहीं! तथापि या लष्करी मजबुतीची कोणत्याहि प्रकारें हेळसांड करावी असें आमचें म्हणणें नाहीं; तसेंच आजच सगळे लष्करी अधिकार नेटिवांच्या स्वाधीन करा, असेंहि आम्ही म्हणत नाहीं; आमचें इतकेंच म्हणणें आहे कीं, तुमच्या लष्करावर तुमची सारी मदार असेल व त्यावर हवा तितका खर्च करावा अशी तुमची इच्छा असेल, तर तो तुम्ही खुशाल करा; त्याबद्दल सध्यांच आम्ही तुम्हांशीं भांडत नाहीं; पण लष्करी खातें व मुलकी खातें या दोहोंवरहि आम्ही पाहिजे तसा खर्च करूं, व तो भागविण्यासाठीं तुमच्यावर पाहिजे तसले कर बसवूं असें तुम्ही म्हणाल तर मात्र आम्ही तुमच्याशीं एकसारखे भांडल्याशिवाय व आमच्या आरोळ्यांनीं तुमच्या कानांचीं रंध्रें भरून टाकून तुमचीं डोकीं फिरवून सोडल्याशिवाय राहणार नाहीं! . ज्या अर्थी सध्यां तुम्हांस रशियाच्या बागुलबोवाची अगदीं दहशत पडल्यासारखी

झाली आहे, आणि गोरीं पलटणें, दगडी तटबंदी, आणि शिशाचे गोळे यांवर मनमुराद खर्च केल्याशिवाय परचक्रापासून हिंदुस्थानचा बचाव होण्याचा संभव नाहीं, असें वेड तुमच्या डोक्यानें घेतलें आहे, त्या अर्थी आम्ही तुम्हांस तूर्त हवी तितकी फौज ठेवण्यास हरकत करणार नाहीं. पण ही आमची बिचारी राजनिष्ठा ध्यानांत आणून तुम्हीं आम्हांस मुलकी राज्य-व्यवस्थेच्या जबरदस्त भाराखालीं चिरडूं न देण्याचा निश्चय केला पाहिजे. तुम्हांस अवश्य वाटतील तेवढीं गोरीं पलटणें आणि निवडक मुलकी अधिकारी येवढ्यांना तुम्ही हव्या तितक्या चांगल्या स्थितींत ठेवा; त्यांची पगाराची पाहिजे तर तीन शिलिंगांप्रमाणें भरपाई करा; आणि ते मोठ्या संतोषानें कर्तव्य बजावतील अशा प्रकारें त्यांची बरदास्त ठेवा; त्याबद्दल आम्ही तुम्हांस दोष देणार नाहीं. पण ज्या त्या खात्यांत इंग्लंडचें बाजारबुणगें भरून त्याला राजविलास भोगतां येतील असें वेतन देण्याचा मूर्ख व अशक्य प्रयत्न करूं नका. यापुढें कोणत्याहि खात्यावर अगदीं अपरिहार्य दिसल्याशिवाय गोरा अधिकारी नेमावयाचा नाहीं असा निश्चय करा; आणि आतां जे गोरे अधिकारी या देशांत आहेत, ते पेनशन् घेऊन जसजसे विलायतेस निघून जातील तसतशा त्यांच्या जागा नेटिवांना द्या. लष्करांतील बहुतेक मोठ्या जागा आणि मुलकीकडील कांहीं मोठ्या जागा तुमच्या हातीं असल्यावर तुम्हांस कशाचीहि भीति नाहीं. तसेंच अशा पद्धतीनें हिंदुस्थानचें राज्य चालवाल तर खर्चाच्या संबंधानेंहि तुमची कधीं ओढाताण होणार नाहीं; प्रजा संतुष्ट राहील; हिंदु लोकांस, मुलकी खात्यांतच कां होईना, पण मोठ्या पगाराच्या व जबाबदारीच्या जागा मिळूं लागल्यास मोठें समाधान वाटून, अधिकाधिक शहाणपण येत जाईल व त्यांची राज्यभक्ति दिवसेंदिवस दृढतर होत जाईल; सुशिक्षित व समंजस हिंदु लोकांच्या हातांत दोन अधिक पैसे पडूं लागले म्हणजे ते आपला संचय नवीन प्रकारच्या व्यापारोत्तेजनाकडे लावतील, व तशा प्रकारच्या उत्तेजनामुळें इंग्लंड व हिंदुस्थान या दोनहि देशांतल्या काम करणाऱ्या लोकांच्या स्थितीवर चांगला परिणाम होईल. अशा रीतीनें परक्या देशाचें राज्य चालविण्यांत खरें भूषण, खरी मनुष्यप्रीति, व खरा सुरक्षितपणा आहे. अशा प्रकारच्या उदार राज्यतत्त्वांस जे राज्यकर्ते पराङ्-

मुख होतात, आणि जिंकलेल्या प्रजेस वाळ्याकडून व बुडख्याकडून खाण्याचा प्रयत्न करतात ते तिचें सर्वतोपरी नुकसान करून अखेरीस आपलेंहि नुकसान करून घेतात, असें आजपर्यंतच्या अनुभवावरून सिद्ध झालें आहे. याकरितां तुम्ही राज्यकर्ते आमचें वित्त घ्या, पण त्या घेण्याला कांहीं आळा असूं द्या, अशी आमची शेवटची प्रार्थना आहे !

पुण्याची प्रकृति व गब्रताच्या गंजी ! : : : : ३४

शाळामास्तरिणींनीं जाकिटें घालावीं किंवा नाहीं, छत्र्या वापराव्या किंवा नाहीं व जोड्याचा उपयोग करावा किंवा नाहीं—असल्या विषयांवर म्युनिसिपल कमिशनरांनीं सामान्य लोकांस खुष करण्यासाठीं हवें तसें बरळत सुटावें, आणि त्याबद्दल वर्तमानपत्रांत बोभाटा होऊन युरोपियन लोकांपुढें आपली नाचक्की होण्याचा प्रसंग आला अथवा द्रव्यद्वारा कदाचित् नुकसान होण्याची भीति पडली म्हणजे अविचारानें केलेल्या कर्माचा पश्चात्ताप होऊन ज्यांच्यावर विनाकारण एकवार वाक्शस्त्र धरलें त्यांचीच स्वसंरक्षणाकरितां पायधरणी करीत बसावें—यापेक्षां लोकांचें खरें कल्याण कशांत आहे हें शोधून काढून तें वाढविण्याचा प्रयत्न करावा, हें कर्तव्यपरायण लोकप्रतिनिधींस अत्यंत उचित आहे, हें कोणीहि कबूल करील. पण या निष्कारण वाखाणलेल्या शहरच्या म्युनिसिपालिटींत जे लोकनियुक्त सभासद आहेत त्या सर्वांसच आपल्या कर्तव्याची अशी कल्पना असेल असें वाटत नाहीं. ज्या शहरच्या लोकनियुक्त म्युनिसिपल रावसाहेबांचें लक्ष लोकांच्या हिताहून अन्य विषयांकडे वारंवार जात असेल अशा शहरांस म्युनिसिपालिटीचे मेंबर्स निवडण्याचा अधिकार नसावा हेंच आम्हांस बरें वाटतें ! सरकारानें निवडलेल्या कमिशनरांनीं प्रशस्त वर्तन केलें नाहीं तर त्यांना व सरकाराला दोष देतां येतो; पण लोकनियुक्त सभासदांनीं तसें केलें म्हणजे **आपलेच दांत आणि आपलेच ओंठ** या म्हणींचें स्मरण करून स्वस्थ बसावें लागतें! या शहरांतील म्युनिसिपालिटीचे अधिकार **बॉम्बे कॉर्पोरेशन**च्या अधिकाऱ्यांच्या खालोखाल आहेत. या इलाख्यांतील दुसऱ्या कोणत्याहि म्युनिसिपालिटीस एवढे अधिकार दिलेले नाहींत, व दुसऱ्या कोणत्याहि म्युनिसिपालिटीचें

येवढें उत्पन्नहि नाहीं. शहाणपण, देशाभिमान, बुद्धिमत्ता वगैरे गुणांबद्दल तर पुण्याचा डंका आज कित्येक वर्षें साऱ्या हिंदुस्थानभर वाजत आहे ! असें असून येथल्या म्युनिसिपालिटीच्या हातून लोकसुखाच्या अगदीं सामान्य गोष्टी देखील व्हाव्या तशा होत नाहींत, हें आश्चर्य नव्हे काय ? खडकवासल्याच्या कालव्यामुळें सारें शहर पाण्यावर तरंगूं लागल्यासारखें होऊन दमटपणापासून होणारे विकार प्रत्येक घरीं दृष्टीस पडूं लागले आहेत, तरी त्यांच्या प्रतिकारासाठीं या म्युनिसिपालिटीकडून अद्याप कांहींएक झालें नाहीं. तसेंच, या खडकवासल्याच्या पाण्याकरितां या म्युनिसिपालिटीला भलतीच्यासलतीच रक्कम द्यावी लागत असून पाणी कमी घेतलें तर त्याबद्दल कमी रक्कम देऊन चालत नाहीं, पण अधिक घेतलें तर त्याबद्दल मात्र जबर दर द्यावा लागतो असें सांगतात ! इंग्रजी राज्यांत असला मोगलाई अंमल दृष्टीस पडणें हें या शहरांतील लोकांच्या नांवाजलेल्या शहाणपणास अत्यंत लाजिरवाणें नाहीं काय ? तेंहि असो, पुण्यांतील शौचकूपाइतके घाण शौचकूप पृथ्वीवरील दुसऱ्या कोणत्याहि शहरांत खचित नसतील. असें असून ते नाहींसे करण्याविषयीं या म्युनिसिपालिटीनें अद्यापि म्हणण्यासारखें कांहींएक केलें नाहीं. पिण्याचें पाणी पावसाळ्यांत बऱ्याच अंशीं गुळवण्यासारखें होतें. साऱ्या बरसातींत असल्या पाण्यामुळें प्रत्येक इसमाच्या पोटांत निदान शेर-दीडशेर तरी गाळ जात असेल ! पण पाणी गाळण्याची आजपर्यंत म्हणण्यासारखी खटपट झाली नाहीं. पूर्वीं या शहरांत जिकडे तिकडे फरशा होत्या; त्या काढून अलीकडे म्युनिसिपालिटीनें सर्वत्र खडीचे रस्ते केले आहेत, व त्यांच्या दोन बाजूंस लहानशीं गटारें बांधिलीं आहेत. मूळचे रस्ते पराकाष्ठेचे अरुंद असल्यामुळें व आतां त्यांच्या दोहों बाजूंस दोन लहानच कां होईनात, गटारें झाल्यामुळें, कित्येक आळ्यांत व गल्ल्यांत समोरासमोर दोन गाड्या आल्या असतां त्यांना तोंडें न फिरवितां मागें सारीत नेण्याचा प्रसंग येतो ! अशा बोळांचे रस्ते रुंद करण्याबद्दल, निदान ठिकठिकाणीं गाड्या वळवितां येण्यासारख्या जागा राखण्याबद्दल सक्तीचा प्रयत्न व्हायला पाहिजे आहे; पण शुष्क कामाकडेच साऱ्यांची नजर असल्यामुळें असल्या गोष्टींकडे कोणाचेंहि विशेष लक्ष लागत नाहीं. मळाच्या गाड्या ठेवण्याच्या ज्या जागा आहेत त्यांच्या आसपासच्या लोकांस असह्य

त्रास होतो, व या गाड्या गांवांतून चालल्या असतां दोन-दोनशें यार्ड-पर्यंत कपाळ फिरविणारा दुर्गंध चालतो. थोड्या काळजीनें व खर्चानें या दोनहि पीडा टाळतां येण्यासारख्या आहेत; पण "ड्रेनेजच्या जंगी स्कीम्स" करण्यांत गुंतलेल्या म्युनिसिपल प्रतिनिधींना असल्या क्षुल्लक सुधारणांकडे लक्ष देण्याची इच्छा कोठून होणार? पुण्यांतील सर्व जातींच्या बायकांस देहधर्म उरकण्यासाठीं गटारांवर मुलें बसविण्याची व कुणबी बायकांस थोडा काळोख पडल्याबरोबर त्या ठिकाणीं ते स्वत: उरकण्याची दुष्ट खोड फार दिवस लागलेली आहे! म्युनिसिपालिटीचे मोकदम चार-सहा महिने सकाळसंध्याकाळ थोडे परिश्रम करतील आणि ऑनररी किंवा पगारी मॅजिस्ट्रेटास थोडें अधिक काम देतील तर ही त्यांची खोड सहज घालवितां येणार आहे. पण आमच्या कमिशनरांच्या नैसर्गिक कोमलतेमुळें ही घाण येथें किती वर्षे चालेल हें कोणासहि सांगतां येणार नाहीं. सभ्य म्हणविणाऱ्या स्त्रियांनीं रस्त्याच्या दोनहि बाजूंस बसविलेलीं दोन-दोन चार-चार पोरें राखीत उभें राहावें, व रस्त्यानें जाणाऱ्या येणाऱ्या सभ्य गृहस्थांस नाकाला पदर लावून व खालीं मान घालून निमूटपणें जावें लागावें, याबद्दल येथील कौटुंबिकांची किंवा म्युनिसिपल कमिशनरांची विशेष तारीफ करावी हें आम्हांला समजत नाहीं! फार कशाला? भर बुधवारांत व इतर पेठांत रस्त्याला लागून तपकीर घोंटण्याचा जो सपाटा चाललेला असतो त्यामुळें शिंकून शिंकून शेंकडों लोक जातां येतां घाबरेघुबरे होतात. पण हीं दुकानें रस्त्यावरून उठविण्याबद्दल अनेकांकडून अनेक वेळां सूचना करण्यांत आल्या असून त्यासंबंधानें अद्यापि कांहींच झालें नाहीं, यामुळें या म्युनिसि-पालिटींतील सभासदांस घ्राणेंद्रियें आहेत किंवा नाहींत, असा संशय देखील कधीं कधीं उत्पन्न होतो! तसेंच, बोलोभाईरामाच्या कर्णकटु व भीतिप्रद आरड्यामुळें जो त्रास व निद्राभंग होतो तो दूर करण्याविषयींहि म्युनिसिपालिटी कांहींच करीत नाहीं. यावरून हिच्या अधिकाऱ्यांना हा निर्घोष बंद केल्यास आपल्या हातून मोठें पाप घडेल असें वाटत असलें पाहिजे असें अनुमान करण्यास कांहीं हरकत दिसत नाहीं!

येणेंप्रमाणें पुण्याच्या प्रकृतीची सांप्रत स्थिति आहे. या स्थितींत लौकरच विशेष बिघाड होण्याचें आणखी एक कारण तयार होत आहे.

तें कोणतें म्हणाल तर येथील गवताच्या टोलेजंग गंजी. पुण्याचें राजधानीत्व गेलें; पण पुण्याचें लष्कर गेलें नाहीं ! कदाचित् पेशवाईतल्यापेक्षांहि सध्या येथें अधिक फौज असेल. भेद इतकाच, कीं पेशवाईतली फौज पुण्याचें वैभव वाढविणारी होती; सध्यांची फौज पुण्याच्या किंवा त्याच्या आसपासच्या लोकांनीं तसें करण्याचा प्रयत्न केल्यास त्यांचा समाचार घेण्याकरितां ठेवलेली आहे ! असो; कसें झालें तरी पुण्यास सध्यां मोठी फौज आहे, व या फौजेंत तोफखाना व स्वार आहेत ! इंग्रजी तोफांला घोडे लावतात, व इंग्रजी स्वार घोड्यांवर बसतात ! तोफांच्या व स्वारांच्या घोड्यांस गवत लागतें आणि तें पुरविणें पुण्याच्या व्यापाऱ्यांस भाग पडतें ! वर्षाच्या एका टोंकापासून दुसऱ्या टोंकापर्यंत खळ न पडूं देतां हा पुरवठा करतां यावा म्हणून हे व्यापारी सुगीवर माफक दरानें गवत विकत घेऊन त्यांच्या मोठमोठ्या गंजी घालून ठेवतात. असल्या गंजींपैकीं बऱ्याच गंजी लकडीपुलाच्या पलीकडे गणेशखिंडीस जाणाऱ्या रस्त्याच्या डाव्या उजव्या बाजूस आहेत. गवताचें नीट रीतीनें संरक्षण करण्याचे किंवा त्यापासून लोकांस पीडा न होऊं देण्याचे जे अनेक उपाय आहेत ते या व्यापाऱ्यांस मुळींच अवगत नसावे, व आमच्या म्युनिसिपल कमिशनरांस ते अवगत असले तरी ते अमलांत आणण्याचें त्यांना कधींच सुचलें नसावें असें दिसतें. खडकवासल्याच्या कालव्यामुळें पुण्यांतून दक्षिणेकडे हिंडावयास जाण्याचे जेवढे मोठे रस्ते होते तेवढे सारे आसपासच्या दमटपणामुळें अगम्य झाले आहेत ! गणेशखिंडीच्या रस्त्याकडे या कालव्याचें एक क्षुद्र पिल्लूंच आलें असल्यामुळें व या रस्त्याच्या आसपासची जमीन मुरमाड व काताळ असल्यामुळें या रस्याला बराच कोरडेपणा आहे. तसेंच पूर्वेकडून पश्चिमेकडे व पश्चिमेकडून पूर्वेकडे वाहणाऱ्या वाऱ्यास अडथळा करण्यासारखें कोठें कांहीं नसल्यामुळें, शहराच्या बऱ्याच भागांतील व्यायामशील लोक या रस्त्यानें सकाळसंध्याकाळ हिंडावयास निघतात. पण पुलाच्या तोंडाशींच गवताच्या टेंकड्या घालण्याचा जो प्रघात माजत चालला आहे तो बंद केला नाहीं तर थोड्या दिवसांनीं हा रस्ता हिंडावयास जाण्यास निरुपयोगी होईल अशी आम्हांस भीति वाटते ! रस्त्याच्या पश्चिमेला गवताचे हे पर्वतप्राय

ढीग पडल्यामुळें वारा अगदीं बंद होतो. इतकेंच नाहीं, तर गवत घेऊन येणाऱ्या व तें घेऊन जाणाऱ्या गाड्यांच्या रहदारीमुळें इतर लोकांच्या गाड्यांस व पादचाऱ्यांस त्या संकुचित जागेंत मोठी गैरसोय सोसावी लागते. कित्येकदां या गवताच्या गाड्यांच्या तांड्यामुळें पांचदहा मिनिटें खोटी होते, व कधीं कधीं तर त्यांवर डोल्याप्रमाणें रचलेल्या ओझ्याचा धक्का लागून घोड्याच्या कळसूत्री गाडयांस व त्यांत बसणाऱ्यांस इजा होते ! तथापि या गंजींविरुद्ध आमची जी तक्रार आहे ती केवळ याच कारणासाठीं नाहीं. तिला याहून बलवत्तर कारणें आहेत. गवतांत एक प्रकारचे कृमी उत्पन्न होऊन त्यांपासून एक ताप येतो. त्याला हे-फीव्हर (Hay-Fever) असें म्हणतात. शहराच्या तोंडाशीं पश्चिमेच्या बाजूला हवा खाण्यास जाण्यायेण्याच्या रस्त्यावर येवढाल्या गंजी घालूं देणें म्हणजे जाणूनबुजून तापाच्या दुष्ट साथीचें बीज उघड्या डोळ्यांनीं लावून ठेवण्यासारखें होय ! खेरीज पावसाळ्यांत या गंजीजवळच्या गवताचा गळाठा कुजला म्हणजे त्यापासून दुःसह दुर्गंध सुटतो. इतकेंच नाहीं, तर कित्येक रोगहि उत्पन्न होतात. एकंदरींत शहराच्या नजीक इतकें वनस्पतिद्रव्य कुजूं देणें चांगलें नाहीं. आमची अशी सूचना आहे कीं, म्युनिसिपालिटीनें या गंजी येथून काढून ती जागा आपल्या ताब्यांत घ्यावी, व तींत एक सार्वजनिक मोठा बाग करावा. बुधवारच्या वाडयाच्या दीडवीत बखळींत म्युनिसिपालिटीनें जी बाग केली आहे तीपासून शहरांतल्या उकाड्यानें, घाणीनें व गोंगाटानें त्रासून गेलेल्या नागरिकांस किती आराम होत असेल याचा आमच्या म्युनिसिपल प्रतिनिधींनींच विचार करावा ! मुंबई-सारख्या ठिकाणीं ज्या सार्वजनिक बागा आहेत त्यांचें स्वरूप लक्षांत आणून त्यांच्या तोडीची एक बाग आमच्या म्युनिसिपालिटीनें या गंजीच्या जागीं केल्यास पुण्यांतील बहुतेक लोक तिला दुवा दिल्यावांचून राहणार नाहींत. वास्तविक पाहतां पुण्यासारख्या म्युनिसिपालिटीकडून शहराच्या निरनिराळ्या भागांत अशा प्रकारच्या लहानमोठ्या चार-पांच बागा (झाल्या) पाहिजेत. असल्या बागा करणें हें व्यक्तीचें काम नव्हे. असल्या संस्था सार्वजनिक खर्चांतूनच झाल्या पाहिजेत. झालेल्या रोगांस उपाय करण्यासाठीं दवाखाने घालणें जसें म्युनिसिपालिटीचें कर्तव्य आहे, त्याप्रमाणें

रोग न होऊं देण्यासाठीं लोकांस पोटांत चांगली हवा घेतां येऊन दोन घटका करमणूक करतां येईल अशा आरामवाटिका अस्तित्वांत आणणें हेंहि तितक्याच महत्त्वाचें म्युनिसिपालिट्यांचें कर्तव्य आहे. असलीं स्थलें मोठ्या शहरांचीं फुप्फुसें होत, आणि व्यक्तिमात्राच्या फुप्फुसांत चांगली हवा मिळाल्यानें त्याच्या प्रकृतीवर जे परिणाम घडतात, तेच असल्या बागांच्या योगानें शहरांच्या प्रकृतीवर होतात. कदाचित् अशा प्रकारच्या तीन चार बागा करण्याचें सामर्थ्य म्युनिसिपालिटीच्या अंगीं तूर्त नसेल. पण अनुभव घेऊन पाहण्यासाठीं अशा प्रकारची एखादी बाग तिनें लवकर करावी अशी आमची सूचना आहे. अशा प्रकारच्या बागेपासून होणारा फायदा व आनंद यांचा प्रत्यय लोकांस आला म्हणजे त्याबद्दल ते एक लहानसा नवीन कर देण्यास देखील बिलकुल तक्रार करणार नाहींत अशी आमची खातरी आहे.

आतां वरील गंजींविषयीं आणखी दोन शब्द लिहून हें स्थानिक बाबींचें पुराण संपवितों. सध्यां ज्या ठिकाणीं या गंजी आहेत त्या हुसकून लावल्या म्हणजे त्यासंबंधानें आपलें कर्तव्य संपलें असें म्युनिसिपालिटीनें समजतां कामा नये. ज्या नवीन ठिकाणीं त्या घालूं दिल्या जातील तें ठिकाण शहरापासून निदान एक मैल तरी लांब असावें. त्यांच्या आसपास मोकळी व कोरडी जागा विपुल असावी. ती खडकाळ असेल तर फारच सोईची होय. गंजीगंजींत निदान ६० फूट अंतर असावें. मोकळ्या गवताच्या गंजी घालण्यापेक्षां गवत दाबण्याचें यंत्र ‘ दाबक ’ आणून कापसाप्रमाणें त्याचे घट्ट गठ्ठे बांधले असतां तें कुजण्याची किंवा जळण्याची फार भीति राहणार नाहीं; जागा थोडी पुरेल; एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणीं तें वाहून नेण्यास सोपें पडेल; व वजनावर देण्याघेण्यास फार सुलभ पडेल. तसेंच ज्या ठिकाणीं गवताच्या गंजी असतील त्या ठिकाणीं आग लागली असतां ती ताबडतोब विझवण्याचा उत्तम बंदोबस्त असला पाहिजे. तो होण्यास मुख्य दोन गोष्टी अवश्य आहेत; एक, लागेल तेव्हां पाण्याचा भरपूर पुरवठा, आणि दुसरी, मोठ्या शक्तीचें **फायर एंजिन.** गवताच्या प्रत्येक खजिन्यापाशीं (डीपोपाशीं) मोठ्या थोरला नळ आणून ठेवावा, किंवा तसें करणें शक्य नसेल तर एखादा मोठा तळ्यासारखा खड्डा करून तो कालव्याच्या किंवा दुसऱ्या कसल्या तरी पाण्यानें नेहमीं

भरलेला ठेवावा. या दोनहि वस्तूंचा खर्च गंजीवाल्यांकडून घ्यावा, व ते तो गवत घेणारांकडून घेतील. एखादे वेळीं अग्निनारायणाची अवकृपा झाली म्हणजे हजारों रुपयांचें नुकसान करून घेण्यापेक्षां व तसें झाल्यास गवतासाठीं पाहिजे तो भाव देण्यापेक्षां, गवताच्या व्यापाऱ्यांनीं व तें घेणारांनीं ती अवकृपा मुळींच न होऊं देण्यासाठीं, पहिल्यापासून थोडीशी झीज सोसण्यास मागेंपुढें पाहूं नये. तात्पर्य, ज्याप्रमाणें शहराच्या आसपास उंसाची लागवड बंद केल्यानें व पर्वतीचें तळें कोरडें पाडल्यानें लक्षांत येण्यासारखा शहराच्या प्रकृतींत फेरफार झाला आहे, त्याप्रमाणें शहरांतला दमटपणा व दुर्गंध नाहींसा करून शहराच्या थेट हद्दीवर रोगाचीं जीं कारणें आहेत तीं दूर केलीं आणि त्या ठिकाणीं स्वच्छ हवा व विसावा मिळण्यासारख्या मोठ-मोठ्या सार्वजनिक बागा केल्या तर निरोगीपणाबद्दल पुण्याचा जो एकदां लौकिक होता तो थोड्या वर्षांत त्याचा त्यास फिरून प्राप्त होईल अशी आमची समजूत आहे.

मराठींत चांगले ग्रंथ कां होत नाहींत ? : : : : ३५

"मराठींत चांगले ग्रंथ कां होत नाहींत ?" असा प्रश्न विचारण्यापेक्षां "देशी भाषांत चांगले ग्रंथ कां होत नाहींत ?" असा व्यापक प्रश्न विचारण्यास देखील कांहीं हरकत नाहीं ! कारण ग्रंथसंबंधानें जशी मराठी भाषेची तशीच बहुतेक इतर देशी भाषांची स्थिति आहे असें म्हणतां येईल. तथापि झांकली मूठ सव्वा लाखाची—या न्यायानें गुजराथी, मारवाडी, कानडी, तेलगू वगैरे भाषांची ज्यांना माहिती नसेल त्यांना त्या भाषांत कदाचित् महत्त्वाचा ग्रंथविस्तार असेल असें वाटत असेल; आणि खरोखरीच तसें कोणांस वाटत असेल तर त्याचा तो भ्रम दूर करून ग्रंथ-दुर्भिक्ष्यानें साऱ्या देशी भाषांस सारखें व्यापिलें आहे अशी त्यांची खात्री करून देणें, व त्यांचा मानीव आनंद नाहींसा करणें यांत मोठासा पुरुषार्थ नाहीं ! ज्या गोष्टींत अज्ञानापासून सुख होतें त्यांत ज्ञान संपादण्याचा प्रयत्न करणें हें केवळ मूर्खपण होय. पण वारंवार काय होतें कीं, आपण आपल्या अज्ञानानंदांत आपलें आयुष्य सुखानें कंठीत असतां, आपणांस

ग्रहदशा येते म्हणून म्हणा, किंवा या सृष्टींत कोणत्याहि प्राण्यानें निरंतर सुखी असूं नये असा तिचा नियमच आहे म्हणून म्हणा—कोणीतरी दिसण्यांत कांहींएक कारण नसतां शुद्ध हेव्यानें आमच्या डोक्यापाशीं आपल्या शहाणपणाची रड गाऊन आमची समाधानवृत्ति नाहींशी करून टाकतो ! **रिपोर्टर ऑफ धी नेटिव प्रेस** हा एक अशा प्रकारचा अधिकारी आहे. रा. साठे यांना आपलें कर्तव्य मुळींच करतां येत नाहीं असें आम्हांस वाटतें ! रयतेनें मोठ्या कष्टानें दिलेले सरकारच्या पदरचे अडीचशें तीनशें रुपये दर महिना घेत बसून, वर्षाच्या अखेरीस, "या भाषेंत म्हणण्यासारखा ग्रंथ झाला नाहीं; त्या भाषेंत नांव घेण्यासारखा ग्रंथ निपजला नाहीं; धर्म, काम व कवन यांहून नेटिव्ह लोकांस तिसरा विषय हातीं धरतांच येत नाहीं; आणि तिहींत तरी मोठें वाखाणण्यासारखें कांहीं स्वकपोलकल्पित असेल असें म्हणाल तर तेंहि नाहीं. जे ग्रंथ अथवा पुस्तकें होतात, तीं बहुधा या विषयांवर; त्यांचा मगदूर कितपत असतो या गोष्टीची परिस्फुटता करण्यापेक्षां ती मुग्धच ठेवावी हें बरें ! वरिष्ठ गणित, रसायन, यंत्रकला, चित्रविद्या, तारायंत्र, व्यापार वगैरे उपयुक्त किंवा गहन विषयांवर पुस्तकें लिहिण्याची हौस अथवा आवश्यकता नेटिव लोकांस वाटत नाहीं; आणि ती वाटली नाहीं तोंपर्यंत देशी भाषांत चांगले ग्रंथ निपजण्याचा संभव नाहीं; इतिहास, थोर पुरुषांचीं चरित्रें, असल्या विषयांचें माहात्म्यसुद्धां नेटिव ग्रंथकारांस कळूं नये हें मोठें आश्चर्य आहे." असले अभिप्राय देण्यासाठीं आपणांस प्रतिमासीं तीनशें रुपये मिळत नसतात, हें राजश्री साठे यांस कळत नाहीं याचेंच आम्हांला मोठें आश्चर्य वाटतें ! ज्यांच्याकडून साक्षात् किंवा परंपरेनें आपला पगार आपणांस मिळतो त्यांचा दिल खुष होईल अशा रीतीचा रपोट करणें हें खऱ्या नोकराचें कर्तव्य कीं त्यांना हळहळ वाटेल अशा प्रकारचें लिहिणें हें आपलें वाजवी कर्तव्य, याचीच मीमांसा राजश्री साठे यांस अद्यापि करितां आली नसावी असा आम्हांस संशय येतो. अपकारी, जंगल वगैरे खात्यांचे रिपोर्टस् रा. साठे यांच्या अवलोकनांत कधींच आले नाहींत काय ? लष्करी खात्याचा अवाढव्य खर्च छपविण्यासाठीं, नवीन मुलूख काबीज करण्यांत होणारा खर्च लोकांच्या

डोळ्यांत सलूं न देण्यासाठीं, साहेबलोकांचे मोठमोठे पगार अखंड चालवून त्यांच्यासाठीं नवीन खातीं काढण्यांत होणारा खर्च लोकांच्या नजरेंतून चुकविण्यासाठीं, नवीन करांचा बोजा 'त्राहित्राहि' होऊन गेलेल्या प्रजेनें आनंदानें सहावा यासाठीं, गुलजार रिपोर्टस् लिहिण्याची जी कला पादशाही अंमलाची सतत वृद्धि चिंतणाऱ्या यच्चावत् इंग्रजी अधिकाऱ्यांस साधली आहे तिचें अनुकरण तर सामान्य नेटिवाला कधींच करतां येणार नाहीं; पण अपकारी, फॉरेस्ट वगैरे खात्यांतील लुंगे-सुंगे अधिकारी देखील ज्या रीतीनें आपले रपोट सजवून देतात ती रीति रा. साठ्यांसारख्या गृहस्थांस अवगत नसावी, हें त्यांच्या ह्पिशिअलपणास बिलकुल शोभत नाहीं! शिवाय युनिव्हर्सिटींत देशी भाषांचा पुनः प्रवेश झाल्याखेरीज त्यांना सुदशा येणार नाहीं असें मत देणें म्हणजे तर आपल्या अधिकाराचा अतिक्रम करून अराजनिष्ठेच्या अपवित्र प्रदेशांत पाऊल टाकण्यासारखें खचित होय!

पण आमची समाधानवृत्ति ढवळण्याचें पाप हे साठेच करणारे आहेत असें नाहीं. घरच्या भाकरी खाऊन नसत्या उठाठेवी करणारे या रिपोर्टरा-सारखे दुसरेहि पुष्कळ गृहस्थ आहेत. हेहि खुद्द स्वतःला व दुसऱ्याला हाच प्रश्न म्हणजे—मराठी भाषेंत चांगले ग्रंथ कां होत नाहींत—हा प्रश्न घालून त्याचें उत्तर स्वतः देण्याचा किंवा तें लोकांकडून काढण्याचा प्रयत्न करीत असतात! पण मौल्यवान् वस्तूविषयीं प्रश्न केला म्हणजे तो गूढ होतो आणि सामान्य वस्तूविषयीं तो केला म्हणजे उत्तर देण्यास सोपा जातो असे आम्हांस वाटत नाहीं. तथापि मौज अशी आहे कीं, ज्या वस्तूचा नित्य सहवास आपणांस घडत असतो तिचें कार्यकारण आपणांस ठाऊक नसून ठाऊक असल्यासारखें उगीच वाटतें. ढग कां येतात, पाऊस कसा पडतो, मडक्यांतलें किंवा फडकें लावलेलें पाणी गार कां होतें, उलट टांगून ठेवलेलें पाणी कापडांतून कां गळत नाहीं, पतंग वर कसा चढतो वगैरे गोष्टींचीं खरीं कारणें आपणांपैकीं शेंकडा नव्वदांस ठाऊक नसतील अशी आमची पक्की खातरी आहे. तथापि 'कागदाचा पतंग शेंपटासकट हवेंत चढतो कसा?' असा प्रश्न एखाद्या पोराला केला तर तो देखील असा प्रश्न करणाऱ्यास खुळा ठरवील! पण या प्रश्नाचें उत्तर बऱ्याच

मोठ्या गणित्याला बरोबर देतां आलें नाहीं, ही आमच्या अनुभवांतली गोष्ट आहे. तात्पर्य काय कीं, मराठी भाषेंत चांगले ग्रंथ कां होत नाहींत याचा खुलासा करण्यासाठीं जर कांहीं सोपे प्रश्न केले तर हे लोक असें म्हणतील कीं, ‘ यांत हो काय ? यांचीं उत्तरें अगदीं सोपीं आहेत. तीं आम्ही फाड्दिशीं देऊन टाकूं. ’ यांनीं असें म्हटलें म्हणजे आमच्या लिहिण्याची आणि कष्टाची काय प्रतिष्ठा राहिली ? तथापि त्यांना तीं उत्तरें फाड्दिशीं देण्यांत येतात किंवा नाहीं, आणि आल्यास तींच या प्रश्नास देतां येतील किंवा नाहीं हें ताडून पाहण्याची संधि त्यांस देण्यासाठीं, आम्ही त्यांना असें विचारतों कीं, ‘ कांहो, पुण्यास अद्यापि मुंबईप्रमाणें रस्तोरस्तीं सोडावॉटरच्या बाटल्या कां खपूं लागल्या नाहींत ? इंग्लंडप्रमाणें येथेंहि बर्फ किंवा थंडी कां पडत नाहीं ? हरिपंत फडक्यांसारखे, मानाजी फांकड्यासारखे, मोल्टकीसारखे किंवा लॉर्ड रॉबर्ट्‌सारखे लढवय्ये सध्यां या देशांत पैदा कां होत नाहींत ? एलिझाबेथ राणीनंतर इंग्लंडांत जसा ग्रंथ-विस्तार झाला तसा, पूर्वीं कां झाला नाहीं——अथवा लॉर्ड बेकन याला लॅटिन ग्रंथ वाचण्याची आणि लॅटिन भाषेंत लिहिण्याची चटक कां लागली ? रोमन लोकांनीं ग्रीक लोकांस पादाक्रांत केल्यावर सॉक्रेटिस, प्लेटो, ॲरिस्टॉटल यांसारखे पुरुष त्यांमध्यें निर्माण कां झाले नाहींत ? आमचें वैद्यक कां मागें पडत चाललें व ज्याच्या त्याच्या हातीं बाटली कां येऊं लागली ? स्वतंत्र राष्ट्रांचीं चिन्हें काय व महाराष्ट्र देशांत तीं आहेत किंवा नाहींत ? जो या प्रश्नांचीं उत्तरें बरोबर देऊं शकेल, त्याला महाराष्ट्र देशांत चांगले ग्रंथ कां होऊं शकत नाहींत हें सहज समजणार आहे.

दारू विरुद्ध अफू अथवा हलवायाचे दुकानावर ब्रह्मार्पण ! : : : : ३६

आज दारू प्यावी किंवा अफू खावी या प्रश्नाचा विचार करा-वयाचा नाहीं ! दारू आम्ही पीत आहों, अफू आम्ही खात आहों व ओढीत आहों ! दोन्ही वस्तु त्याज्य आहेत व दोघींच्याहि अमलांतून आम्ही सुटलों तर फार बरें होणार आहे ! पण तसें होण्याचा रंग दिसत नाहीं.

आमच्या व चिनी लोकांच्या कल्याणासाठीं इंग्लिश परोपकारी गृहस्थांनीं जे प्रयत्न चालविले आहेत त्यांचा परिणाम कदाचित् असा होणार आहे कीं, आमचें व चिनी लोकांचें अफूचें व्यसन सुटून त्यांच्या जागीं आम्ही व ते पक्के दारूबाज बनणार आहों ! अफूच्या सेवनापेक्षां दारूच्या सेवनाचे परिणाम फार वाईट आहेत. अफूनें झोंप येते; दारूनें झोंप मोडते. अफूनें अग्निमांद्य होतें; दारूनें पोटांत आग सुटते. अफूबाज मनुष्य झोंपाळू, एकलकोंडा व शांत असा असतो; दारुबाजाला रस्त्यांत जाऊन शिवीगाळ, मारामारी, व ओकाबोक करून आपली शोभा करून घ्यावीशी वाटते. अफिणवाला खोलींत पडून राहतो; दारूवाला कां गटारांत पडेल, कां कांट्यांत पडेल, कां कुव्यांत पडेल हें कोणालाहि सांगतां यावयाचें नाहीं ! अफू बेतानें खाल्ली किंवा ओढिली तर मेंदूस बळकटी येते, वाताचे विकार होत नाहींत, ज्वराला प्रतिबंध होतो व तो आला असतां हटतो किंवा मुळींच नाहींसा होतो, असें कित्येक वैद्य लोकांचें म्हणणें आहे. दारू पिण्यापासून कोणत्याहि प्रकारचा फायदा होत नाहीं. ती प्लीहा, यकृत् व काळीज यांस विकार करणारी असून तिच्या योगानें मेंदूचा जितका त्वरित बिघाड होतो तितका दुसऱ्या कोणत्याहि अमली पदार्थानें होत नाहीं असें म्हणतात. हें सर्व खरें असेल तर अफूच्या व्यसनापेक्षां दारूचें व्यसन अगोदर दूर करण्याचा प्रयत्न करणें इष्ट आहे असें कोण म्हणणार नाहीं ? पण चमत्कार पहा कीं, इंग्रजी परोपकारी गृहस्थांनीं आमचें व चिनी लोकांचें अफूचें व्यसन नाहींसें करण्यासाठीं आकाशपाताळ एक करण्याचा घाट घातला असून आमच्या पाठीमागें लागलेल्या या मदिरारूप नवीन पिशाचिकेच्या झपाट्यांतून आम्हांस सोडविण्याचा म्हणण्यासारखा प्रयत्न ते मुळींच करीत नाहींत. इंग्रजी अंमल होण्यापूर्वी दारू आम्हांस मुळींच टाऊक नव्हती असें नाहीं. मुसलमानांच्या कारकीर्दींत व त्यांच्या पूर्वी देखील या देशांतील लोक श्रमपरिहारासाठीं, शीतनिवारणासाठीं, अथवा यत्किंचित् आनंदवृत्ति उत्पन्न करण्यासाठीं या मादक पेयाचा माफकपणानें उपयोग करीत असत. पण पूर्वकालापासून हिंदुस्थानांतील लोकांच्या वहिवाटींतला सोमरस, ताडी, किंवा माडी कोणीकडे ? आणि फिरंगी लोकांनीं शीतकटिबंधांतून आपल्याबरोबर आणलेली कॉग्नॅक्, व्हिस्की किंवा ब्रँडी कोणीकडे

या तिघींसहि साक्षात् अग्निसख्या म्हणण्यास हरकत नाहीं ! यांचा निपाणी डोझ घसा कसा कापीत जातो, व ऐन हेमंतऋतूंत सर्व शरीरभर ग्रीष्मऋतूची छाया कशी पाडतो याचा अनुभव पुष्कळांना असेलच ! या अघोर व्यसनाचे पायीं देशांतील सर्व दर्जातले लोक अनामयास, द्रव्यास, व अब्रूस कसे मुकूं लागले आहेत, हें आतां कोणास सांगावयास पाहिजे असें नाहीं. पूर्वी कोणत्याहि काळीं आम्ही या व्यसनाचे आधीन इतके झालों नव्हतों, व आतां ज्या प्रकारच्या जहाल दारवा पिण्याचा सपाटा आम्हांत सुरू झाला आहे, तसल्या दारवा आम्हांस बिलकुल ठाऊक नव्हत्या. तेव्हां ज्या परोपकारी गृहस्थांस आमच्या कल्याणाची खरोखरी कळकळ असेल त्यांनीं आमच्या हातून अफूची गोळी काढून घेण्यापूर्वी आमच्या हातचा दारूचा ग्लास हिसकावून घेतला पाहिजे ! पण त्यांच्या सांप्रत वर्तनावरून तसें करणें त्यांस शक्य किंवा उचित वाटत नसावेंसें दिसतें. आपण जी जाळणारी दारू प्रतिवर्षी फस्त करतों ती बहुतकरून इंग्लंडाहून येथें येते. अर्थात् तिचा जितका अधिक खप होईल तितका इंग्रजी दारू करणारांचा फायदा आहे. हिंदुस्थानच्या पायीं ब्रिटिश व्यापाऱ्यांचें नुकसान न होऊं देणें हें ब्रिटिश पार्लमेंटचें स्वाभाविक कर्तव्य आहे. तेव्हां हिंदु लोकांस लागलेलें हें व्यसन कमी करण्याच्या इराद्यानें इंग्लंडाहून हिंदुस्थानांत येणाऱ्या दारूवर जबरदस्त कर बसविण्याचा विचार ब्रिटिश पार्लमेंटापुढें आग्रहानें कोणीच आणीत नाहीं. मनुष्यांची व्यसनासक्ति नाहींशी करून त्यांचें अस्तित्व सुखावह करण्यास झटणाऱ्या परोपकारी इंग्लिश गृहस्थांस देशाभिमानानें व आप्तहितरतीनें अद्याप सोडलें नाहीं, हें यावरून उघड होतें ! इंग्लंडचें नुकसान न होतां दुसऱ्यांचें कल्याण यांच्या हातून झालें तर हे करणार ! हिंदु लोकांस व चिनी लोकांस अफूच्या व्यसनांतून सोडविण्याविषयीं नेटिव संस्थानिकांचा व हिंदुस्थान सरकारचा केवढाहि तोटा झाला तरी हरकत नाहीं; खिस्ती लोकांनीं पैशासाठीं अफूचा व्यापार करणें आणि दुसऱ्या लोकांस अफूसारखें क्षयकारी विष चारणें यासारखें महापातक नाहीं ! पण त्याच लोकांनीं स्वहितासाठीं आपली दुर्बल प्रजा 'नको नको' म्हणत असतां तिच्या घशांत बाटल्या कोंबून तिची नागवणूक करण्यास बिलकुल हरकत नाहीं ! इंग्लंडांतून हिंदुस्थानकडे दारूचा हवा

तेवढा पूर वाहूं न देणें म्हणजे इंग्लिश व्यापाऱ्यांच्या व हिंदुस्थानच्या प्रजेच्या नैसर्गिक स्वातंत्र्याला असह्य प्रतिबंध करणें होय! दारूच्या व्यापारांत ब्रिटिश सरकाराकडून या विलक्षण तत्त्वाचा गुप्तपणें अवलंब होत नसता तर येथील गुत्त्यांची संख्या प्रतिवर्षी वाढत कां जाती? दारूचा खप अधिकाधिक कां होता? आणि वाईट दारूच्या अतिसेवनापासून होणाऱ्या दुष्परिणामांचें वाढतें प्रमाण दृष्टीस कां पडतें? अफूपेक्षां दारूचें व्यसन शेंकडोंपट वाईट आहे. तेव्हां ब्रिटिश परोपकाऱ्यांना आमच्या कल्याणाची खरोखर काळजी असेल तर ब्रिटिश अंमलामुळेंच ज्या तीव्र व्यसनाचा येथें जारीनें प्रसार होत आहे त्याला प्रतिबंध करणें हें त्यांचें पहिलें कर्तव्य आहे.

पुनः पुनः जों जों विचार करावा तों तों इंग्लंडांतल्या लोकांनीं चिनी लोकांची अफू तोडण्यासाठीं हिंदुस्थान सरकारावर जबरी करून हिंदुस्थानांतला अफूचा व्यापार नाहींसा करण्याचा प्रयत्न करावा, याचा आम्हांस मोठा चमत्कार वाटतो! अफूच्या विक्रीपासून हिंदुस्थान सरकारला प्रतिवर्षी आठनऊ कोटि रुपये उत्पन्न करतां येतात. अफूचा व्यापार बंद झाल्यास हे आठनऊ कोटि कोठून पैदा करावयाचे या प्रश्नावर मि० केन वगैरे अफीणशत्रु असें उत्तर देतात कीं, " नफानुकसान आम्ही जाणत नाहीं; अफू खाणें किंवा ओढणें ही गोष्ट फार वाईट आहे, व ती नाहींशी करणें हें आमचें कर्तव्य आहे. तें केल्यानें खासगी व्यक्तींचें व हिंदुस्थान सरकारचें काय नुकसान होतें आणि त्यांनीं तें कसें भरून काढावें हें पाहण्याचें आमचें काम नाहीं. ज्यांना राज्य करावयाचें असेल त्यांनीं हवें तें करून जमाखर्चाची तोंडमिळवणी करावी." आमच्या मतें हें शुद्ध आडदांडपणाचें उत्तर होय. असल्या उत्तरानें निभाव लागावयाचा नाहीं, हें त्यांना ठाऊक आहे. मानीव नीतीकरतां एकाएकीं आठनऊ कोटि रुपये हिंदुस्थान सरकाराला घालवून बसतां येणार नाहीं, आणि म्हणून असल्या नीतिप्रवर्तकांनीं केवढाहि आक्रोश केला तरी तें त्यांच्याकडे लक्ष देणार नाहीं, अशी यांची मनांतल्या मनांत पक्की खातरी असल्यामुळें, यांचेकडून वारंवार असेंहि सुचविण्यांत येतें कीं, 'लष्करी वगैरे खात्यांत काटकसर केली असतां आठनऊ कोटि रुपये सहज वांचवितां

येणार आहेत; आणि तसें झालें म्हणजे अफूचा व्यापार बंद करण्यास मुळींच हरकत नाहीं.' आमचें म्हणणेंहि तसेंच आहे. पण हे लोक ब्रिटिश पार्लमेंटांत ज्या खटपटी करीत आहेत त्यांवरून अफूचा व्यापार अगोदर बंद करण्याविषयीं यांचा जितका आग्रह तितका काटकसर करण्याविषयीं दिसत नाहीं. तात्पर्य, पुढें मागें या परोपकारी गृहस्थांच्या अफीणद्वेषामुळें आमच्यावर एखादा नवीन कर बसण्याचा मात्र संभव आहे.

बरें, इतकें झाल्यावर तरी चिनी लोकांची अफू सुटेलच असा जिम्मा या परोपकाऱ्यांना घेतां येईल असें आम्हांस वाटत नाहीं. आम्हांवर ब्रिटिश लोकांचा ताबा चालतो यामुळें आमच्या नफानुकसानीकडे न पाहतां त्यांना आमचा अफूचा व्यापार बंद करतां येणार आहे. पण हिंदुस्थानांतून अफू येत नाहीं असें पाहून खुद्द चीनदेशांत अफू उत्पन्न करण्यास सुरुवात झाली आणि चिनी लोकांस प्रतिवर्षीं जेवढी अफू लागते तितकी ते घरच्या घरीं पिकवूं लागले म्हणजे हे परोपकारी गृहस्थ काय करणार? ही गोष्ट केवळ संकेतार्थी नाहीं. अफूच्या व्यापारासंबंधानें जी माहिती उपलब्ध आहे तीवरून असें दिसतें कीं, अलिकडे पर्शिआ (इराण) व चीन या देशांत बरीच अफू उत्पन्न होऊं लागली आहे. चिनी अफू हिंदुस्थानच्या अफूइतकी कसाला किंवा कैफाला उतरत नाहीं, असें म्हणतात! नसेल कदाचित्. पण चिनांत किंवा आशिया खंडांतल्या दुसऱ्या देशांत खसखशीचें झाड लागतच नाहीं किंवा वाढत नाहीं असें नाहीं. अफूची लागवड करण्याच्या कामीं चिनी लोकांचा अनुभव जसजसा वाढत जाईल तसतशी त्यांच्या अफूंत सुधारणा होऊन थोड्या वर्षांच्या आंत खुद्द चीन देशांतच शंभर नंबरी हवी तितकी अफू पैदा होण्याचा संभव आहे. असें झाल्यास आमच्या ब्रिटिश हितचिंतकांनीं चिनी लोकांचा फायदा न करतां आमचें नुकसान मात्र केल्यासारखें होईल! यासाठीं त्यांनीं या अफूच्या घोंटाळ्यांत न पडतां आमची बाटली सोडविल्यास आम्हांवर त्यांची मोठी मेहेरबानी होणार आहे!

अंडीं खाण्यास काय हरकत आहे? : : : : ३७

मांसाशनास आम्ही प्रतिकूल आहों, व मांसाशनाविरुद्ध आम्हीं अनेक वेळां लिहिलें आहे हें आमच्या वाचकांच्या ध्यानांत असेलच. तथापि मांसाहारांत अंडाहाराचा अंतर्भाव होतो किंवा नाहीं याचा उल्लेख आमच्या लेखांत कोठेंहि झालेला नाहीं; आणि कांहीं अंशीं आम्हीं तो बुध्याच केलेला नाहीं. कारण त्याविषयीं आमच्या बुद्धीचा पक्का निर्णय व्हावयाचा आहे! तथापि आमच्या एका मित्रानें अंडाहाराच्या बतीनें पुढें जो मजकूर लिहिला आहे तेवढ्यावरून तो आम्हांस स्वीकरणीय होतो असें आम्हांस वाटत नाहीं. येवढें खरें आहे कीं, मांसाहाराची निरुपयुक्तता किंवा त्याज्यता सिद्ध करण्यास्तव जितकीं कारणें देतां येतील तितकीं कारणें अंडाहाराविरुद्ध देतां येणार नाहींत. पण असें आहे म्हणून अंडीं खाण्यास कांहीं हरकत नाहीं असें म्हणणें मोठी चूक आहे. मांसाइतकीं अंडीं निषिद्ध नाहींत हें खरें; पण त्यावरून तीं धान्याइतकीं किंवा फळां-इतकीं प्रशस्त आहेत असेंहि म्हणतां येणार नाहीं. तथापि त्यासंबंधानें आमचें काय म्हणणें आहे तें सांगण्यापूर्वीं आमच्या मित्रानें अंड्यांची जी तरफदारी केली आहे ती वाचकांपुढें ठेवणें योग्य दिसतें:—

"अलीकडे अत्यंत वादग्रस्त होऊन बसलेला जो मांसाहाराचा विषय त्याविषयीं मी आज तुम्हांस लिहूं इच्छीत नाहीं. यासंबंधानें तुमचा-आमचा बऱ्याच वर्षांचा तेढा आहे, व तो एकदम निघण्याची आशा नाहीं. तथापि अंडीं खाण्याच्या संबंधानें तुम्हां-आम्हांत तसा बेबनाव होण्याचें वास्तविक कारण निदान मला तरी दिसत नाहीं. मांस आणि धान्य किंवा फळ यांच्या दरम्यान अंडीं ठेवतां येतील असें मला वाटतें, व एका दृष्टीनें मांसान्नापेक्षां धान्यान्नाशीं अंडान्न विशेष सदृश आहे असें विचाराअंतीं कोणासहि कबूल करावें लागेल. अंडीं खाण्यांत कोणत्याहि प्रकारची अमानुषता नसून शरीरपोषणाला अंड्यासारखें दुसरें अन्न नाहीं अशी माझी खात्री झाली आहे. ही खात्री होण्यास माझ्या एका डॉक्टर स्नेह्यानें करून पाहिलेला पुढील प्रयोग कारण झाला. या डॉक्टरचा आणि माझा यासंबंधानें अनेक वर्षें वाद चालला होता, पण त्याला अनुभवशास्त्र

कसें लावावें हें आम्हांस समजेना. अखेरीस आम्हांस एक युक्ति सुचली. गेल्या वर्षी माझी कुत्री विऊन तिला तीन सुरेख पिल्लें झालीं. या पिलांना निरनिराळ्या तऱ्हेचे आहार दिले असतां त्यांवर त्यांचे परिणाम स्पष्टपणें दिसून येतील अशी कल्पना बोलतां बोलतां निघाली, आणि ती आम्हीं अमलांत आणण्याचा लागलीच निश्चय केला. माझ्या स्नेह्याला अंड्यांशीं व्यवहार करण्यास प्रत्यवाय नसल्यामुळें हा प्रयोग करून पाहण्यास त्याची संमति पडली. नंतर तीन पिल्लांपैकीं दोन आणि सारखीं पिल्लें पाहून एकाला मी आपल्या घरीं घेऊन गेलों; आणि त्याला दूध, भात वगैरे अन्नाहार सुरू केला. दुसऱ्या पिल्लास माझ्या स्नेह्यानें अंडीं व मांस चारण्यास सुरुवात केली. चार महिन्यांच्या अखेरीस दोघां कुत्र्यांच्या प्रकृतींत विलक्षण फेरफार दिसून आला. मांस व अंडीं खाणारें पिल्लूं चलाख व जोरदार दिसूं लागलें, आणि दूधभातावर पोसलेलें पिल्लूं बरेंच मंद व कमजोर असें झालें ! यापुढें आणखी ज्या प्रक्रिया आम्हीं करून पाहिल्या त्यांवरून आमच्या नजरेस असें आलें कीं, जिवंत प्रकृतींना नायत्रोजनपेक्षां आल्ब्युमन अधिक हवा असतो. नायत्रोजन फ़ाजील झाला तर तो स्नायूंत जाऊन बसतो, आणि पुढें स्नायूंवर काम पडलें असतां उपयोगास येतो. परंतु हायड्रोकारबनाचा अतिरेक झाला तर त्यापासून चरबी वाढून रुधिराभिसरण नीट होण्यास अडचण पडूं लागते. ज्या अन्नांत कारबन फार आहे त्यामुळें वार्धक्य लवकर येतें व ज्यांत नायत्रोजन फार आहे त्यानें तें सावकाश येतें. अंड्यांत नायत्रोजन फार आहे, आणि म्हणून भात, साखर, दूध वगैरे पदार्थांपेक्षां दीर्घायुचिंतकांनीं अंड्यांचा विशेष उपयोग केला पाहिजे."

आमच्या मित्राच्या या 'प्रयोगा' पासून, 'प्रक्रिये' पासून किंवा 'अनुभवा' पासून विशेष कांहीं निष्पन्न झालें आहे असें आम्हांस वाटत नाहीं. मांसाहारी प्राण्यास मांस मिळालें तरच त्याची वाढ चांगली होते, नाहीं तर होत नाहीं, येवढीच गोष्ट या प्रयोगामुळें सिद्ध झाली. पण ही नाकबूल केली होती कोणीं ? सिंह, वाघ, मांजरें वगैरे जनावरांप्रमाणें कुत्राहि मांसाहारी जनावर आहे, आणि म्हणून त्याच्या पोषणाला मांस अवश्य आहे, असें दाखविल्यानें मनुष्याच्या पोषणालाहि तें अवश्य आहे

असें अनुमान करण्यास काय आधार मिळतो ? कुत्रा आणि मनुष्य हे दोघेहि प्राणी आहेत, येवढ्याच आधारावर जें अन्न कुत्र्यांना पोषक होतें तेंच मनुष्यांनाहि पोषक होईल असा सिद्धांत करतां येत नाहीं. तो करतां येण्यास कुत्र्याप्रमाणें मनुष्यहि जात्या मांसाहारी प्राणी आहे असें दाखविलें पाहिजे. पण तें तर आमच्या मित्राच्या किंवा त्याच्या डाक्टर स्नेह्याच्या प्रयोगांत कोठेंहि दिसत नाहीं ! उलट त्याच्या प्रयोगावरून येवढेंच दिसून येतें कीं, जात्या मांसाहारी प्राण्याचा देखील धान्याहारावर चरितार्थ होऊं शकतो ! शिवाय आपण हेंहि पाहतों कीं पुष्कळ कुणबी लोकांपाशीं व धनगर लोकांपाशीं असलेल्या कुत्र्यांचा बहुतेक चरितार्थ धान्याहारावर होत असून त्यांच्या अंगीं मांसाहारी कुत्र्यांपेक्षां विशेष कमी सामर्थ्य असल्याचें चिन्ह दृष्टीस पडत नाहीं. पण मांसाहारी कुत्र्यांपेक्षां त्यांत जो एक विशेष दृष्टीस पडतो तो हा कीं, तीं क्रूर असून अधिक विश्वासू व कष्टाळू असतात. तेव्हां आमचा मित्र सिद्ध करायला गेला एक गोष्ट आणि त्याच्याकडून सिद्ध झाली भलतीच गोष्ट असें आम्हांस वाटतें ! मांसांत किंवा अंड्यांत खरोखरीच कांहीं अद्वितीय शक्तिवर्धक व आयुष्यवर्धक गुण असतील तर त्या चिजा बैलाला किंवा घोड्याला चारल्यानेंहि कुत्र्यासारखे त्यांवरहि त्यांचे परिणाम घडले पाहिजेत. पण ते तसे घडतात काय ? अगोदर घोड्याला आणि बैलाला मांस व अंडीं चारणें हेंच अशक्य आहे. घोड्यापुढें किंवा बैलापुढें मांसानें व अंड्यांनीं भरलेलीं घमेलीं किंवा पाट्या भरून ठेवाल तर तीं जनावरें, कितीहि भूक लागली तरी त्यांच्या वासाबरोबर आपलीं दावीं व दवासनें तोडून पळून जातील असें आम्हांस वाटतें ! तात्पर्य, तुमचें मांस आणि तुमचीं अंडीं विशेष प्राणिवर्गास कितीहि महत्त्वाचीं असलीं तरी तीं साऱ्या प्राणिकोटीस तशीं होतील असें कदापि म्हणतां येणार नाहीं. वास्तविक पाहतां मांसांत किंवा अंड्यांत किंवा दुसऱ्या कोणत्याहि प्रकारच्या अन्नांत अमुक पोषकता आहे आणि अमुक नाहीं, असा सामान्य किंवा केवल सिद्धांत करतां येणार नाहीं. कोणत्याही वस्तूचें पोषकत्व ज्या वनस्पतीला किंवा प्राण्याला तें खत किंवा अन्न म्हणून घालावयाचें असतें त्याच्या प्रकृतीवर अवलंबून असतें. ज्या जमिनीवर दुसऱ्या झाडाचें बीं उगवणार देखील नाहीं त्या जमिनीवर घायाळ, निवडुंग, शेर अथवा टंटणी हवी

तशीं माजतील! ज्या पाल्याला दुसरीं जनावरें तोंड देखील लावणार नाहींत तो खाऊन शेळ्या व सांडणी पुष्ट होतील आणि विपुल दूध देतील! भाताच्या कोंड्याइतकी नीरस वस्तु क्वचितच असेल; पण गाढवाच्या प्रकृतीवर त्याचा किती विलक्षण परिणाम होतो तो पहा! पावसाळ्यांत उठावणीला आलेल्या गाढवास भाताच्या शेर दीड़शेर कोंड्यासारखा दुसरा खुराक नाहीं असें सांगतात! पण या जनावरांची गोष्ट तरी कशाला पाहिजे? मनुष्यजातीच्या लहान मुलांचीच गोष्ट कां घ्याना? मांस व अंडीं अत्यंत पौष्टिक द्रव्यें आहेत असें समजून तीं लहान मुलांस आईच्या दुधाऐवजीं दिलीं तर चालतील काय? कधींहि चालावयाचीं नाहींत. तसेंच, मोठीं मनुष्यें सर्वच आहार मांसावर व अंड्यांवर करूं म्हणतील तर त्यांचा निभाव लागेल काय? लागेल असें आम्हांस वाटत नाहीं. कारण मनुष्याची शक्ति राहण्यास व तो दीर्घायुषी होण्यास त्यानें मांस खाल्लेंच पाहिजे असें म्हणणारे देखील त्यानें शुद्ध मांसाहार करावा असें सांगत नाहींत. उलट मांसाहार न करणारे लोक शतायु होऊन गेल्याचीं अनेक उदाहरणें आहेत. मांसांत किंवा अंड्यांत जितकीं पोषक द्रव्यें आहेत तितकीं कांहीं प्रकारच्या धान्यांत व फळांत असून मांसापासून व अंड्यापासून घडणारे अपाय त्यांपासून घडण्याची मुळींच भीति नाहीं. तेव्हां अंडीं खाण्याची आवश्यकता कां असावी, हें आम्हांस कळत नाहीं!

आमचा अफूचा व्यापार : : : : ३८

थोड्या दिवसांपूर्वी या मादक वस्तूविषयीं एकवार लिहिलें असून आज फिरून तोच विषय हातीं घेण्यास इंग्लंडाहून नुकतींच आलेलीं वर्तमानपत्रें कारण झालीं. या पत्रांत या विषयाविषयीं पार्लमेंट सभेंत जो कांहीं दिवसांपूर्वी वादविवाद झाला त्याची साद्यंत हकीगत दिली आहे. या हकीकतीवरून अहिफेनाचे शत्रु आजच आम्हांवर आपल्या परोपकारबुद्धीची गदा आणूं शकतील असें वाटत नाहीं! तथापि या हितचिंतकांच्या वर्तनावर नेहमीं करडी नजर ठेवली पाहिजे; नाहींतर हे बोलतां बोलतां गंडा घालावयास सोडावयाचे नाहींत! १८९१ सालीं यांनीं मोठ्या हिकमतीनें

हौस ऑफ कॉमन्स सभेकडून असा ठराव पसार करून घेतला होता कीं, हिंदुस्थान सरकार चीनशीं अफूचा जो व्यापार करतें तो नीतिदृष्ट्या अत्यंत दूषणीय आहे, आणि म्हणून तो नाहींसा करण्याबद्दल हिंदुस्थान सरकारनें हरएक प्रयत्न केला पाहिजे. बिचाऱ्या हिंदुस्थान सरकारला आवडो अथवा न आवडो; आपल्या सासूच्या म्हणजे ब्रिटिश हौस ऑफ कॉमन्सच्या हुकमांकडे थोडेंबहुत तरी लक्ष द्यावें लागतें ! हौस ऑफ कॉमन्स सभेंत व्यापार अप्रशस्त ठरल्याबरोबर, आमच्या सरकारला तो ठराव अंमलांत आणण्यासाठीं थोडेबहुत हातपाय हालवावे लागले व गेल्या दोन वर्षांत त्या सरकारनें या कामीं आपलें बरेंच नुकसान करून घेतलें आहे. पण येवढ्यानें अफूच्या शत्रूंचें समाधान झालें नाहीं. कोठून होणार ? हिंदुस्थानच्या अफूचा व्यापार अजीबात नाहींसा करून टाकण्यासाठीं ज्यांचा अवतार झालेला त्यांना तिचा देशांतल्या देशांत व बाह्य देशांशीं होणारा व्यापार नुसता कमी होत चालला आहे हें पाहून कोठून समाधान होणार ? अर्थात् नाहीं. हिंदुस्थानांत खसखशीचें झाड एकहि लागूं नये, व त्याच्या मादक फळांतील रसावर एकहि चिनाच्या चिलमीचा अथवा गोळीचा गुजारा होऊं नये, अशी यांची बलवत्तर इच्छा असल्यामुळें यांनीं थोड्या दिवसांपूर्वीं शिताफीनें १८९१ च्या ठरावापेक्षां आपणांस विशेष अनुकूल असा दुसरा ठराव पसार करून घेण्याचा घाट घातला होता. पण सांप्रत अधिकारारूढ असलेल्या लिबरल पक्षाचा जो मुकुटमणि मि. ग्लॅड्स्टन् यांच्या लोकोत्तर चातुर्यामुळें त्यांचा तो घाट समूळ फसला. इतकेंच नाहीं, तर त्यांनीं पसार करून घेण्यासाठीं हौस ऑफ कॉमन्सपुढें मांडलेल्या ठरावाच्या आणि कांहीं अंशीं १८९१ सालच्याहि ठरावाच्या कांहींसा उलट असा ठराव पसार झाला ! या ठरावाची सूचना खुद्द मि. ग्लॅड्स्टन् यांनीं केली आणि बहुमतानें त्यांचें म्हणणें पसंत ठरलें.

१८९१ सालच्या ठरावावर वरताण करणारे मि. वेब यांचा ठराव असा होतो कीं , " हिंदुस्थानांतील अफूच्या व्यापाराच्या अप्रशस्ततेबद्दल अठराशें एक्याण्णव सालीं हौस ऑफ् कॉमन्स सभेंत पसार झालेला ठराव हिंदुस्थान सरकारनें अंमलांत आणावा म्हणून त्यांत ज्या अनेक सूचना केल्या आहेत त्या सर्वांचा यथास्थितपणें विचार करतां, या सभेचें असें

मत झालें आहे कीं, हिंदुस्थानांत व या देशांत चौकशी करण्यासाठीं एक **रॉयल कमिशन** नेमण्यांत यावें आणि या **कमिशनानें** (१) हिंदुस्थानच्या मुलकी व लष्करी खात्यांत कोणत्या ठिकाणीं किती काटकसर करतां येण्यासारखी आहे; (२) कोणत्या साधनांनीं हिंदुस्थानची संपत्ति वाढवितां येईल; आणि (३) अफूचा व्यापार बंद केला असतां इंग्रजी खाजिन्यांतून हिंदुस्थानास जर कांहीं मदत करावी लागली तर ती केवढी व किती वर्षे करावी लागेल, याविषयीं रिपोर्ट करावा.'' हा ठराव मि. वेब आणि त्यांचे मित्र यांच्या इच्छेप्रमाणें पसार झाला असता तर सोन्यारुप्याच्या चढउतारामुळें जिगजिगीस आलेलें आमचें हिंदुस्थान सरकार आणि त्यांची प्रजा यांवर हें आणखी एक प्रचंड अरिष्ट आल्यासारखेंच झालें असतें. पण मि. ग्लॅड्स्टन् यांच्या गंभीर व मुद्देसूद भाषणामुळें तो ठराव रद्द होऊन मि. ग्लॅड्स्टन् यांचा नेमस्त ठराव पसार झाला. मि. ग्लॅड्स्टन् असें म्हणाले कीं, या अफूच्या प्रश्नांत नित्यनीतीच्या विचाराचा अंतर्भाव होतो, हें मला कबूल आहे. पण यासंबंधानें ज्यांना नीतिशास्त्राचे 'वस्ताद' म्हणून म्हणतात त्यांचेंच मत केवळ घेऊन चालावयाचें नाहीं. ज्यांना स्वतंत्रपणें मत देण्याचा अधिकार असून आपल्यावर यासंबंधानें केवढी जबाबदारी आहे हें कळत आहे अशांच्या मतानें हौस ऑफ कॉमन्स जाईल तरच त्याचा नीट निभाव लागेल. ब्रह्मदेशांतील अफूच्या व्यापारासंबंधानें हिंदुस्थान सरकारनें जो कायदा केला आहे, त्यावरून त्या व्यापाराविषयीं त्या सरकाराचें मत काय आहे हें आपणांस कळण्याचा मार्ग झाला आहे. पण ब्रह्मदेश म्हणजे हिंदुस्थानसरकार नव्हे, ही गोष्ट लक्षांत वागविली पाहिजे; हिंदुस्थान सरकार अफूच्या पेट्या कोणत्याहि देशाच्या गळ्यांत सक्तीनें बांधीत नाहीं. जेवढी अफू चिनी लोक स्वसंतोषानें मागतात तेवढीच त्यांस विकली जाते. या अफूपासून सध्यां चारपासून सहा कोटि रुपये हिंदुस्थानसरकारास प्राप्त होतात. मि. वेब यांचें असें म्हणणें आहे कीं, हिंदुस्थान सरकारास परक्या लोकांपासून प्राप्त होणारें हें चार कोटींचें उत्पन्न अजिबात नाहींसें करून टाकावें. इतकेंच नाहीं, तर तसें करण्यानें हिंदु लोकांसहि कोणत्याहि प्रकारचा त्रास पडूं नये. मि. वेब यांचें हें म्हणणें कितपत श्लाघ्य आहे याचा या सभेनें पक्का खल

केला पाहिजे. तसेंच, या कामीं गरज पडल्यास इंग्लंडानें थोडीबहुत मदत करावी असेंहि मि. वेब यांचें म्हणणें आहे. ही मदत या देशानें कोणत्या रीतीनें करावयाची ? हिंदुस्थानास एखादी मोठी रक्कम कर्जी देऊन तीबद्दल व्याज घ्यावयाचें आणि पुढें तिची फेड करून घ्यावयाची कीं काय ? तात्पर्य, मदत म्हणजे काय ? हेंहि नीट समजणें जरूर आहे. आम्हीं हिंदुस्थानचें म्हणजे वीस पंचवीस कोटि लोकांचें राज्य करतों. या पंचवीस कोटींतील बरेच लोक जरी पाहिजे त्याच्या तंत्रानें चालण्यासारखे आहेत, तरी बऱ्याच लोकांना स्वतंत्रपणें विचार करण्याची व तदनुसार वर्तन करण्याची अक्कल आहे. अशा लोकांचें दारु आणि अफू यांबद्दल काय मत आहे तें पाहिलें पाहिजे. अफूसारखी दुसरी वाईट वस्तु नसेल; पण दारू कांहीं कमी वाईट नाहीं. मिशनरी लोक हिंदु लोकांतून अफूचें व्यसन पिटाळून लावण्याचा जो उद्योग करीत आहेत तो अगदीं स्तुत्य आहे आणि मनांतल्या मनांत त्याबद्दल मी त्यांची प्रशंसा करतों. पण या मिशनरी लोकांत एक गोम आहे ती ही कीं, या लोकांस शांत आणि व्यापक असा विचार करण्याची फारशी संवय नसते. हे म्हणतात त्याप्रमाणें जाणूनबूजून अफूचा व्यापार करणें ही अनीति असेल; पण ही अनीति नाहींशी करण्याचा एकाएकीं प्रयत्न केल्यास या अनीतीहून दुसऱ्या मोठ्या अनीति हातून घडूं लागल्या तर कसें ? समजा कीं, हिंदुस्थान सरकारनें एका बैठकीस अफूच्या लागवडीची सक्त मनाई केली तर तिचा पुढें काय परिणाम होईल हें पाहावयास नको काय ? आज एकाएकीं चार कोटि रुपयांचें नुकसान भरून कसें काढावयाचें ? मि. वेब वगैरे अफीणीचे शत्रू म्हणतात कीं, काटकसर कोठें करावयाची ? मुलकी व लष्करी खात्यांत. आणि ती त्यांत होण्यासारखी नसेल तर ? तें कसेंहि असो, कोठें तरी काटकसर करून हे चार कोटि रुपये उभे केले पाहिजेत. अहो ! पण ते करावयाचे कसे ? तें आम्ही जाणत नाहीं; तें शोधून काढण्यासाठीं येथें व हिंदुस्थानांत रॉयल कमिशन नेमावें. काय पाहिजे तें करा; अफूचा व्यापार बंद केला पाहिजे, कारण तो अत्यंत अनीतिमूलक आहे, असें हे लोक म्हणतात ! यावर प्रत्युत्तरादाखल या लोकांस असें सांगणें जरूर आहे कीं,राजकीय प्रकरणांत परोपकारबुद्धीला विशेष ढवळाढवळ करूं दिल्यास समाजाच्या स्वास्थ्यास व प्रगतीस

अत्यंत अपरिहार्य अशीं जीं राजकीय नीतितत्त्वें आहेत तीं पाळणें अशक्य होणार आहे, आणि तसें झाल्यास साराच घोंटाळा व अनवस्था होणार आहे. खसखशीची लागवड आज एकाएकीं बंद केली तर त्या धंद्यावर जे लाखों गरीब लोक पोट भरीत आहेत त्यांनीं कोणीकडे जावें ? तेंहि असो; आम्हीं प्रतिवर्षीं अफूच्या ज्या ७६,००० पेट्या विकतों त्यांपैकीं निदान, ३०,००० पेट्या नेटिव संस्थानांकडून आलेल्या असतात. हें त्यांचें उत्पन्न नाहींसें करण्याचा आम्हांस काय अधिकार आहे ? आणि आम्ही तें दांडगाईनें नाहींसें केल्यास, त्यांच्या गरीब प्रजेनें म्हणजे अफूची लागवड करणाऱ्या प्रजेनें आपला चरितार्थ कसा चालवावा ? या नुकसानीबद्दल नेटिव संस्थानिकांची द्रव्यद्वारा कांहीं तरी समजूत काढणें अवश्य नाहीं काय ? असेल तर ती रक्कम कोठून आणावयाची ? प्रतिवर्षी चिनांत जी अफू खपते तिचा एक चतुर्थांश किंवा एक पंचमांश त्या देशाला आम्हीं विकल्यानें आमच्या पदरीं जें पाप येत असेल तें नाकारण्याची माझी इच्छा नाहीं; पण तें नाहींसें करण्यासाठीं हिंदुस्थानची लष्करी किंवा मुलकी मजबुती कमी करून बीसपंचवीस कोट लोकांचें जीवित व वित्त संकटांत घालणें, नेटिव संस्थानिकांशीं बेइमानीपणाचें किंवा दांडगाईचें वर्तन करणें, आपल्या आणि त्यांच्या प्रजेपैकीं अनेक लोकांस एकाएकीं अन्नासाठीं मोताद करून सोडणें इत्यादि गोष्टी कमी पापकारक होतील असें मला वाटत नाहीं; आणि म्हणून आपल्या हातून त्या न होऊं देतां, अफूचा व्यापार बंद करण्याचा जेवढा उपाय करवेल तेवढा करावा, हें मला उचित दिसतें; आणि याच हेतूनें मी असें सुचवितों कीं, मि. वेब यांचा ठराव रद्द करून त्याच्या जागीं असा ठराव करावा कीं, " हिंदुस्थानांतील अफूचा व्यापार नीतिदृष्ट्या अत्यंत अप्रशस्त आहे असें प्रतिपादण्यांत आल्यावरून या सभेचें असें मत झालें आहे कीं, अफूपासून उत्पन्न कमी करीत जाण्याचा हिंदुस्थानसरकारानें जो प्रघात पाडला आहे तो तसाच चालू ठेवावा आणि एक रॉयल कमिशन नेमण्यासाठीं बादशाहिणीस प्रार्थना करावी. या कमिशनानें ज्या गोष्टींची चौकशी करावयाची त्या ह्या होतः—(१) औषधाशिवाय इतर उपयोगासाठीं ब्रिटिश हिंदुस्थानांत अफूची जी लागवड व विक्री होते ती बंद करावी किंवा नाहीं, आणि हा प्रतिबंध नेटिव संस्था-

नांस लागूं करतां येईल किंवा नाहीं; (२) सध्यां नेटिव संस्थानांत पिकणारी अफू कोणत्या अटींवर ब्रिटिश मुलखांतून जाते, व त्या अटी कोणत्या रीतीनें नाहींशा करतां येतील; (३) अफूचें उत्पन्न नाहींसें केल्यानें हिंदुस्थानच्या जमेवर कोणते परिणाम होतील व या परिणामांचा विचार करतांना (अ) नुकसान भरून देण्यास लागणारी रक्कम, (ब) बंदी करण्यास लागणारा खर्च, (क) आणि जमेचें नुकसान, यांचा आकडाहि निघाला पाहिजे; (४) अफूचा व्यापार कमी करून त्यावरील उत्पन्न वाढविण्यासाठीं केलेले जे नियम सध्यां अंमलांत आहेत त्यांत अफूचा व्यापार अजीबात बंद करावा अशा अर्थाच्या फेरफाराव्यतिरिक्त दुसरा एखादा फेरफार करणें अवश्य आहे कीं काय ? (५) हिंदुस्थानांतील कोणत्या जातींत किती अफू खपते, आणि तिच्या सेवनापासून त्यांच्या प्रकृतीवर व नीतीवर काय परिणाम घडतो; (६) औषधावांचून इतर कामांसाठीं अफूचा उपयोग करण्याविषयीं आणि त्या उपयोगाची बंदी करण्यास जो खर्च लागेल तो सारा किंवा त्याचा कांहीं भाग वाहण्याविषयीं हिंदुस्थानच्या लोकांचें काय म्हणणें आहे, इत्यादि गोष्टींची वाटाघाट करून कमिशनानें रिपोर्ट करावा."

मि. ग्लॅड्स्टन यांच्या या सूचनेची कान्सरव्हेटिव पक्षाच्या वतीनें मि. कर्झन यांनीं फारच तारीफ केली. त्यांच्या बोलण्याचा भाव असा होता कीं, हा व्यापार बंद केल्यानें चीनचा काडीइतका फायदा न होतां हिंदुस्थानचें मात्र अतोनात नुकसान होणार आहे.

एकंदरींत अफूच्या परोपकारी शत्रूंना तूर्त प्रतिकूळ काळ आला आहे आणि तो तसा राहील तोंपर्यंत आमची धडगत आहे असें आम्हांस वाटतें.

हिंदुस्थानचें राज्य कोणासाठीं? अथवा सिव्हिल सर्व्हिससाठीं समकालीन परीक्षा : : : : ३९

नेटिव लोकांस सरकारी नोकरींत किती घ्यावें आणि किती घेऊं नये याविषयीं साहेबलोकांत जी चर्चा चालते तिचें बाह्य स्वरूप कसेंहि असलें तरी तिच्या मुळाशीं **हिंदुस्थानचें राज्य कोणासाठीं करावयाचें** हा मुख्य प्रश्न असतो. हिंदु लोकांस स्थानिक स्वराज्याचे हक्क द्यावे; हिंदुस्थानांत

यांत्रिक शिक्षणाचा व कारखान्यांचा प्रसार व्हावा; हिंदू लोकांत विद्याभिवृद्धि व्हावी; दिवाणी, फौजदारी, व लष्करी खात्यांत प्रतिवर्षी अधिकाधिक नेटिव नेमीत जावे; हिंदुस्थानांतील कायदे करणाऱ्या सभांत लोकनियुक्त सभासद असावे; हिंदुस्थानचा राज्यकारभार कसा चालला आहे हें पार्लमेंटानें मधून मधून लक्षपूर्वक पाहत असावें; सारांश, जेणेंकरून प्रतिवर्षी नेटिव लोकांचें पाऊल पुढें पडत जाईल, अशा रीतीनें हिंदुस्थानचें राज्य करावें, असें प्रतिपादणारे जे इंग्रज लोक आहेत, त्यांच्या बुद्धीचा असा सिद्धांत झालेला असतो कीं, एका देशानें दुसऱ्या देशाचें निरंतर राज्य करणें अशक्य आहे; इतकेंच नाहीं, तर तसें होणें त्या दोनहि देशांस किंवा साऱ्या जगास कोणत्याहि प्रकारें परिणामीं हितावह होणार नाहीं. आज नाहीं उद्यां ज्यांचें राज्य त्यांच्या हातांत पडणें हेंच इष्ट आहे. कारण, तसें झालें तरच जगांतील द्वंद्वें नाहींशीं होऊन त्यांस शांतीचा आणि तज्जन्य इतर सुखांचा उपभोग मिळणार आहे. हीं राज्यतत्त्वें इंग्रज लिबरल पक्षाच्या, निदान त्यांच्या अग्रणींच्या मनांत लहानपणापासून खिळून गेलेलीं असतात, व त्या पक्षास अधिकार प्राप्त झाला असतां त्यांचें वर्तन थोडेंबहुत तरी या तत्त्वांच्या अनुरोधानें होतें. उलट, लष्करी खात्यांतील मोठमोठ्या जागा नेटिव लोकांना कधींच देतां कामा नये, वरिष्ठ शिक्षणाचा प्रसार अपायकारक आहे, शेतकीची सुधारणा आणि तिला लागणाऱ्या यंत्राचें ज्ञान या गोष्टी हिंदु लोकांस पुरे आहेत, इतर कारखान्यांच्या नादांत त्यांनीं पडण्यांत कांहींएक अर्थ नाहीं, सर्व खात्यांतील वरच्या जागा युरोपिअन लोकांच्या हातीं असल्या तरच हिंदुस्थानचा राज्यकारभार नीट चालून त्या देशांत शांतता राहील व तज्जन्य सुखहि लोकांस मिळेल—याप्रमाणें म्हणत असणाऱ्या इंग्रज लोकांची अशी खात्री होऊन गेलेली असते कीं, राज्यापासून परिणामीं जगाचें अथवा हिंदुस्थानचें हित होवो अगर न होवो, तें राज्य खुद्द आपल्या देशास निरंतर फायद्याचें आहे, आणि म्हणून हरप्रयत्नानें त्याचें संगोपन करणें आपलें कर्तव्य आहे. इंग्लंडांत ज्यांना कान्सरव्हेटिव अथवा टोरी पक्षाचे लोक म्हणतात, त्यांचीं मतें बहुधा अशा प्रकारचीं असतात. एखादे वेळीं उलट प्रकारहि असण्याचा संभव आहे. पण तसें झाल्यास, टोरीला टोरी

व व्हिगला व्हिग म्हणणें हेंच बरोबर नाहीं. टोरी आणि व्हिग या विवक्षित मतप्रदर्शक संज्ञा मानिल्या तर कोणत्याहि पक्षाचा अथवा कुळाचा विचार न करतां, प्रत्येक राष्ट्र स्वराज्याखालीं असावें असें प्रतिपादणाऱ्यांस **व्हिग** आणि एका राष्ट्रानें दुसऱ्या राष्ट्राचें निरंतर राज्य करण्यास कांहीं हरकत नाहीं असें म्हणणाऱ्यांस **टोरी**, अशीं नांवें द्यावीं लागतील. सनदी नोकऱ्यांसाठीं हिंदुस्थानांत व इंग्लंडांत **समकालीन परीक्षा** असाव्या असें म्हणणारे सारे इंग्रज लोक खरे व्हिग्ज आहेत, आणि त्या नसाव्या असें म्हणणारे पक्के **टोरीज** आहेत! **व्हिग** म्हणजे हिंदुस्थानचा हितचिंतक इंग्रज, आणि **टोरी** म्हणजे हिंदुस्थानचा हितशत्रु इंग्रज. अशा या दोन नांवांच्या स्थूल व्याख्या आमच्या वाचकांनीं ध्यानांत ठेवण्यास हरकत नाहीं! या दोहोंपैकीं पहिल्याचें हितचिंतकत्व त्याच्या नैसर्गिक परोपकारबुद्धीपासून व दुसऱ्याचें हितशत्रुत्व त्याच्या निःसीम स्वहितपरायणतेपासून उत्पन्न होतें.

हे सामान्य विचार डोळ्यांपुढें ठेविले असतां **समकालीन परीक्षां**विषयीं सध्यां येथें व इंग्लंडांत जी चर्चा चालली आहे तींत अमुक मनुष्य रीतीनें कां बोलतो व लिहितो, हें सहज समजणार आहे. मि. **पॉल** व त्यांचे मित्र––ज्यांनीं या समकालीन परीक्षांच्या ठरावाचा बार मोठ्या शिताफीनें कॉमन्स-कमिटींत अचानक उडवून दिला–त्यांना हिंदुस्थानास क्रमाक्रमानें ऊर्जित दशा येत जावी, व शेवटीं तो स्वतंत्र व्हावा असें वाटत असेल, याबद्दल आम्हांस शंका नाहीं. पण या विलक्षण ठरावास इतके टोरीज व व्हिग्ज प्रतिकूल असतां ज्यांनीं हा ठराव कोणत्या रीतीनें अमलांत आणावा याविषयीं हिंदुस्थान सरकारचा अभिप्राय घेण्यासाठीं तो त्याजकडे पाठविण्याचें ठरविलें, त्या गृहस्थांनाहि दिवसेंदिवस हिंदुस्थानची स्थिति अधिकाधिक सुधारत जाऊन अखेरीस इतर देशांप्रमाणें त्यासहि स्वातंत्र्यसुख मिळणें इष्ट आहे असें वाटत असलें पाहिजे. तसें स्वरूप असल्यावांचून अशा ठरावाला त्यांनीं असलें स्वरूप खचित येऊं दिलें नसतें. **ग्लॅडस्टन, मोर्ले, हारकोर्ट, रिपन, किंबरले**, वगैरे सांप्रत प्रधानमंडळांत जे व्हिग मंत्री आहेत त्यांच्या पूर्वापार शिक्षणाचा, भाषणांचा, आणि वर्तनाचा विचार केला असतां असें दिसून येईल कीं, या प्रसंगीं हे गृहस्थ अधिकारा-

रूढ होते म्हणूनच अशी गोष्ट झाली, नाहींतर झाली नसती. आयरिश लोकांना स्वातंत्र्य—स्थानिक राजकीय स्वातंत्र्य—देण्यासाठींच ज्यांचा अवतार झाल्यासारखा दिसतो त्या पुरुषांना हिंदुस्थानांत व इंग्लंडांत **समकालीन परीक्षा** होऊन त्यांच्या निकालाप्रमाणें सनदी नोकऱ्या देण्यांत याव्यात हें न्याय्य आहे, असें वाटणें अगदीं स्वाभाविक आहे. पण शिक्षणानें, सहवासानें व विचारानें मनुष्यामनुष्यांत केवढें अंतर पडतें तें पहा. हिंदुस्थानचे सेक्रेटरी **लॉर्ड किंबरले** हे **इंडिआ कौन्सिलचे** अध्यक्ष होत, अध्यक्षाशिवाय इंडिआ कौन्सिलांत जनरल लॅम्सडेन, सर जॉन स्ट्रॅची, सर डोनॅल स्टीवर्ट, सर ए. आरब्युथनॉट आणि सर जे. पील असे पांच सभासद आहेत. या सार्‍यांनीं हिंदुस्थानांत मोठमोठ्या जागा भरल्या असून त्यांबद्दल आतां त्यांना जाडीं जाडीं पेनशनें मिळत आहेत. हे सारे बुद्धिमान् व राज्कारस्थानकुशल असून त्यांना हिंदुस्थानच्या लोकस्थितीची पुष्कळ माहिती आहे, असा त्यांचा लौकिक आहे. पण या सर्व गोष्टींचा त्यांच्या मनावर कसा परिणाम झाला आहे तो पहा! एकानें तरी **समकालीन परीक्षा** घेणें योग्य आहे असें म्हणावयाचें होतें! कोठून म्हणणार? दुसऱ्यावर अंमल गाजविण्यांत व दुसऱ्याच्या श्रमाचें फळ नाहींसें करण्यांत ज्यांच्या आयुष्याचा उत्तम भाग गेला; ज्यांचा सांप्रत चरितार्थहि अशा रीतीनें केलेल्या नोकरीच्या पेन्शनावर अवलंबून आहे; ज्यांना मनुष्यजातीचें स्थाईक कल्याण कशांत आहे व तें कशानें होईल याचा विचार करण्यास फुरसत सांपडली नाहीं, आणि कोणीं तें समजावून देण्याचा प्रयत्न केल्यास तें समजावून घेण्याची बुद्धि किंवा इच्छा नाहीं; सारांश, जे इंग्लंडच्या स्वतंत्र वातावरणांत जन्मास आले असून व सध्यां राहत असून, परान्नसेवनामुळें व पराभूत लोकांच्या दीर्घ सान्निध्यामुळें ज्यांच्या अंतःकरणांतील उदार विचारांचें बीज नष्ट झालें आहे त्यांना पतित लोकांनीं हळूहळू वर यावें आणि अखेरीस स्वतंत्र व्हावें असें वाटणें अशक्य आहे. हिंदु लोकांच्या अधिकारवृद्धीचा व त्यांच्या भावी स्वातंत्र्याचा विचार यांच्या डोळ्यांपुढें आल्याबरोबर आपला निभाव कसा लागेल; आपल्या पोरांबाळांस मुबलक द्रव्य संपादण्यास व अधिकार गाजविण्यास कसें सांपडेल; आपल्या देशाच्या राज्यविस्ताराची आणि त्याच्या व्यापाराची काय अवस्था होईल; आणि

आपलें राज्यवैभव गेलें असतां आपणांस केवढी दुर्गति प्राप्त होईल–अशा विचारांनीं यांच्या वृत्ति वेडावून जाऊन, हिंदु लोकांवर हरप्रयत्नानें सतत अंमल चालविणें यांतच इंग्लंडचें हित आहे अशी कल्पना करून देशबांधवांची खात्री करण्यासाठीं अगदीं मूर्ख मनुष्याच्या विचारांसारखे विचार यांच्या डोक्यांतून निघतात, आणि " तुम्ही आमचे गुलाम होऊन राहण्यांतच तुमचें खरें कल्याण आहे. " अशी आमची खात्री करण्यासाठीं अगदीं अजागळपणाचे बोल हे बोलतात यांत कांहीं नवल नाहीं. असल्या कौन्सिलदारांचे अभिप्राय धाब्यावर बसवून, लॉर्ड किंबरले यांनीं आपल्या पक्षाचें बिरुद राखण्यासाठीं मि. पॉल यांचा ठराव कोणत्या रीतीनें अंमलांत आणितां येईल याविषयीं हिंदुस्थानसरकारचा अभिप्राय घेण्यासाठीं तो त्याजकडे पाठवून दिला हा त्यांचा केवढा मोठेपणा होय ? कॉन्सरव्हेटिव्ह अथवा टोरी गव्हर्नर जनरल लॉर्ड लॅन्सडौन आणि त्यांचे बुरोक्राटिक अथवा हापीशिअल कौन्सिलर्स यांचा या ठरावावर काय अभिप्राय पडतो हें पाहावयाचें आहे; नव्याण्णव वांख्यांनीं तो प्रतिकूल पडेल असें या पक्षाच्या अंमलदारांच्या आजपर्यंतच्या इतिहासावरून व मतांवरून अनुमान करण्यास हरकत नाहीं ! पण तसें झाल्यास आम्ही हताश होणें बरोबर नाहीं. **ज्याचें नशीब त्याच्या करामतीवर सर्वथैव अवलंबून असतें,** ही सुप्रसिद्ध इंग्रजी म्हण ध्यानांत घेऊन इंग्लंडांत जे खरे उदार पुरुष आहेत त्यांच्या साहाय्यानें आम्हीं आपल्या उन्नतीचा मार्ग अहर्निश आक्रमिला पाहिजे.

धर्मकल्पना आली कोठून ? : : : : ४०

मनुष्याच्या ज्या अनेक मनोवृत्ति आहेत त्यांपैकींच त्यांची धर्मकल्पना ही एक आहे. ज्याप्रमाणें इतर वृत्ति किंवा त्यांचीं बीजें त्याच्या प्रकृतीशीं खिळलेलीं आहेत त्याप्रमाणेंच धर्मकल्पनाहि त्याचे मनांत फार प्राचीन काळपासून वास करीत आहे; किंबहुना ज्या वेळेस मनुष्याची उत्पत्ति झाली त्याच वेळेस तिचें बीं त्याच्या मेंदूंत लावलें गेलें असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. मनुष्याच्या इतर वृत्तींप्रमाणें त्याच्या या वृत्तींतहि फेरफार व

सुधारणा होत चालली आहे. दोन हजार वर्षांपूर्वी आमच्या ज्या ज्या धर्मकल्पना होत्या त्यांत आणि आमच्या सांप्रतच्या धर्मकल्पनांत जमीनअस्मानाचें अंतर पडलें आहे, व कालांतरानें आणखीहि पडणार आहे. तात्पर्य, हा सारा प्रकार मनुष्याच्या इतर मनोवृत्तींप्रमाणेंच घडून आला आहे. तथापि येवढ्यावरून त्याच्या इतर वृत्ति आणि त्याची ही वृत्ति एकाच सपाटीवर ठेवतां येत नाहीं. वृत्तीवृत्तींत पुष्कळ भेद आहे. कांहीं वृत्ति अत्यंत क्षीण आहेत व कांहीं अतोनात प्रबल आहेत. कांहींचा परिणाम फक्त क्षणिक असतो; व कांहींचा आयुष्यभर टिकतो. मनुष्याच्या धर्मकल्पनेचा या दुसऱ्या प्रकारच्या मनोवृत्तींत समावेश होतो. एका दृष्टीनें हिच्याइतकी प्रबल दुसरी मनोवृत्ति नाहीं असें म्हटलें तरी चालेल. हिच्या योगानें मनुष्य जसा सद्गुणी तसा दुर्गुणीहि होतो. मनुष्यामनुष्यांत सख्य उत्पन्न करण्यास जशी ही कारण होते, तशीच त्याचे वैमनस्यासहि कारण होते. हिच्या योगानें आजपर्यंत जगाचें हित झालें आहे तितकेंच अहितहि झालें आहे असें दाखवितां येईल. कुटुंबांत आणि समाजांत एकी राखण्याचें हिच्या अंगीं जितकें सामर्थ्य आहे तितकें त्यांत दुही माजविण्याचेंहि आहे. मनुष्यांना प्रशस्त सत्कर्मे करण्यास हिनें जितकें प्रवृत्त केलें आहे, तितकेंच साहसाचीं दुष्ट कृत्यें करण्यासहि प्रवृत्त केलें आहे. सारांश, हिचें स्वरूप जितकें मनोहारी तितकेंच बीभत्सहि आहे. हिचा प्रभाव जितका कल्याणप्रद तितकाच अहितकारक आहे; आणि हिनें जितकें पुण्याला तितकेंच पापालाहि उत्तेजन दिलें आहे ! अशा या विलक्षण धर्मकल्पनेची उत्पत्ति मनुष्याचे मनांत प्रथम कशी झाली; पुढें तींत कोणते फेरफार कसकसे होत गेले; सांप्रत काळीं कोणत्या समाजांत तिची कशी स्थिति आहे, अखेरीस तिला कोणत्या प्रकारचें स्वरूप प्राप्त होणार आहे याची चर्चा करणें हें जितकें मनोरंजक तितकेंच बोधकारकहि आहे. ज्या प्रौढ लोकांच्या मनांत विशिष्ट धर्मकल्पना कायम होऊन गेल्या आहेत, व ज्यांचें वर्तन तदनुरोधानें होत आहे, त्यांच्या मनावर असल्या चर्चेचा विशेष परिणाम होण्याचा संभव नाहीं हें खरें आहे. पण आमचे असले निबंध तसल्या लोकांकरितां लिहिलेलेच नसतात. ज्या तरुण वाचकांच्या धर्मकल्पना दृढ झाल्या नसतील; ज्यांच्या बुद्धींत साधकबाधक प्रमाणांचा प्रवेश होऊन त्यांचा विचार होणें शक्य

असेल; व विचाराअंतीं जें बरें दिसेल त्याप्रमाणें आम्हीं आपल्या वर्तनांत थोडाबहुत तरी फेरफार करूं अशी ज्यांना उमेद असेल, त्यांच्याकरितांच हे लेख आहेत. असले लेख एकदां लिहून टाकले म्हणजे आपलें कर्तव्य आटपलें असें कदाचित् मोठमोठ्या तत्त्वशोधकांस म्हणतां येईल; कारण ते रात्रंदिवस नवीन तत्त्वांच्या शोधांत व्यग्र झालेले असतात. पण इतरांनीं केलेल्या शोधांचें ज्ञान करून घेऊन त्यांचा लोकांत प्रसार करणें हें ज्या आमच्यासारख्यांचें नम्र कर्तव्य आहे त्यांनीं नवीन नवीन वाचकांच्या फायद्याकरितां असले लेख फिरून फिरून लिहिले पाहिजेत; त्यास कंटाळतां कामा नये. आमच्या धंद्यांत आणि शिक्षकाच्या धंद्यांत विशेष फरक नाहीं. नवीन पिढीच्या तरुण लोकांत राजकीय, सामाजिक व धार्मिक विचारांचा प्रसार करणें व प्रत्येक वर्षीं नवीन विद्यार्थ्यांस विवक्षित विषयांची माहिती देणें यांत पुष्कळ साम्य आहे. भेद इतकाच कीं, शिक्षक आपलें काम तोंडानें करतो; व आमच्यासारख्याला तें टाकानें करावें लागतें, पण एक वेळ सांगितलेले विचार पुनः पुनः सांगणें हें दोघांनाहि सुटत नाहीं. बोलणारा किंवा लिहिणारा एकच असला तरी शिकणारे किंवा वाचणारे वेळोवेळीं बदलत असल्यामुळें प्रत्येक नव्या शिष्यसमुदायापुढें किंवा वाचकसमुदायापुढें ठरीव पाठांची व विचारांची पुनरुक्ति करणें भाग पडतें; व तसें करतांना दुसऱ्यास आपले विचार कळविण्याचें आद्य साधन जी भाषा तिचीहि थोडीबहुत पुनरुक्ति होते. पण त्याला इलाज नाहीं. धर्मकल्पनेच्या उत्पत्तीविषयीं आम्हीं आज प्रथमच लिहितों आहों असें नाहीं; आजपर्यंत अनेक वेळां लिहिलें आहे. तथापि या विषयावर शेवटला लेख लिहून गेल्यास बरेच दिवस लोटले असल्यामुळें वाचकांस कदाचित् त्याचें विस्मरण होऊं लागलें असेल, आणि तें होऊं न देणें हें 'तर आमच्या अवताराचें प्रधान कारण आहे; तेव्हां आमच्या वाचकवृंदांत या विषयाविषयीं फिरून जागरूकता उत्पन्न करण्यासाठीं त्यास आज फिरून हातीं घेण्याचें जें आम्हीं मनांत आणिलें आहे त्याबद्दल कोणाचीहि माफी मागण्याची गरज नाहीं! धर्मकल्पना पिशाचकल्पनेपासून उत्पन्न झाली आहे, व ज्याला आपण देव म्हणतों तो पिशाचाचें एका प्रकारचें रूपांतर

आहे अशी सर्वांची पक्की खातरी होईतोंपर्यंत असले लेख लिहावे तितके थोडेच आहेत. असो.

"मनुष्य हा सूक्ष्म विश्व आहे" अशी जुन्या ग्रीक लोकांत म्हण होती. हिचें यथार्थ्य कदाचित् सहज लक्षांत येण्यासारखें नसेल. पण "हें भरतखंड लहानशी पृथ्वी आहे" असें म्हटल्यास तें कोणास कळणार नाहीं असें वाटत नाहीं. सजीव व निर्जीव वस्तूंच्या अनेक भेदामुळें आमच्या पृथ्वीस जें वैचित्र्य आलें आहे, त्याचें सारें प्रतिबिंब आमच्या हिंदुस्थानांत पडलें आहे. जो पदार्थ पृथ्वीवर दुसऱ्या ठिकाणीं पैदा होतो, पण हिंदुस्थानांत पैदा होत नाहीं असा पदार्थच नाहीं. अमुक हवा अमक्या ठिकाणींच आहे, आणि ती दुसऱ्या ठिकाणीं दृष्टीस पडावयाचीच नाहीं असें कोणासहि म्हणतां येणार नाहीं; कारण, आमच्या या विलक्षण देशांत पाण्यास थिजवणाऱ्या हवामानापासून त्याला आधण आणणाऱ्या हवामानापर्यंत सर्व प्रतींचीं हवामानें दृष्टीस पडतात. सर्व प्रकारचे खनिज पदार्थ, सर्व प्रकारच्या वनस्पति, सर्व प्रकारचे कीटक, पक्षी, श्वापदें आणि जनावरें व सर्व प्रकारचीं माणसें येथें सांपडतात! अशाच प्रकारची बहुविधता आमच्या आचारविचारांतहि दृष्टीस पडते. या अनेकप्रकारक आचारविचारांच्या फक्त एका शाखेचा आम्हांस तूर्त विशेष विस्तारपूर्वक विचार करावयाचा आहे. ती शाखा धर्मशाखा होय. प्रस्तुत निबंधावलींत या शाखेच्या संबंधानें जो विचार करावयाचा आहे तो केवळ तत्त्वदृष्ट्या करावयाचा आहे. कोणत्याहि चालू चळवळीवर किंवा कोणत्याहि आधुनिक व्यक्तीच्या किंवा व्यक्तिसमुदायाच्या वर्तनावर टीका करण्याच्या इराद्यानें हा विषय हातीं घेतलेला नाहीं. केवळ तत्त्वनिर्णय करण्याच्या हेतूनें धर्मसंबंधीं आचारविचारांची मीमांसा करावयास बसलें असतां जे सिद्धांत अत्यंत निरुत्तर असे वाटतात ते वाचकांस समजावून सांगावे आणि असल्या विषयांचा अशा रीतीनें विचार करण्याची प्रवृत्ति त्यांच्या मनांत थोडीबहुत उत्पन्न करावी याशिवाय या लेखांचा दुसरा उद्देश नाहीं. तेव्हां एखादे प्रसंगीं एखाद्या आचाराविषयीं लिहितांना थोडा विशेष प्रसंग झाला तर तो त्या आचाराची विडंबना करण्याकरितां नव्हे, तर त्याचें खरें स्वरूप वाचकांच्या मनावर हुबेहूब उठविण्यासाठीं

होय, असें समजण्याची सर्वांनीं मेहेरबानी केली पाहिजे. मागें एकदां पिशाचयोनीप्रत पावलेल्या पितरांच्या दिनचर्येविषयीं लिहिलेला आमचा लेख वाचून कित्येक सभ्य गृहस्थ आमच्यावर खप्पा झाले असें आमच्या नजरेस आल्यावरून वरील प्रार्थना आगाऊ करून ठेविली आहे. असो.

येथील धर्मसंबंधीं आचारविचारांत सर्व प्रकारचें वैचित्र्य व बहुविधत्व आहे असें जें वर म्हटलें आहे तें सिद्ध करण्यास खंडोगणती पुरावा आणीत बसलें पाहिजे असें नाहीं. भिल्ल, कोळी, कैकाडी, वडार वगैरे रानटी किंवा अर्धवट रानटी लोक आणि स्थाईक समाजांतील अगदीं खालच्या प्रतीचे लोक कसल्या देवाची कशा प्रकारें पूजाअर्चा करतात हें ज्याला ठाऊक नाहीं असा कोण सुशिक्षित हिंदु आहे? मोठ्याशा गोट्याला तेल व शेंदूर फासून त्याला देव मानणाऱ्या आणि त्याच्या नैवेद्या-करितां त्याच्यापुढें नानातऱ्हेचीं जनावरें बळी देणाऱ्या प्राथमिक व संस्कारविहीन मनुष्यापासून निर्गुण निराकार परमेश्वरापर्यंत जाऊन ठेपलेल्या, अथवा तेवढ्यानेंहि समाधान न होऊन जीवात्मा व परमात्मा यांचें 'अहमेव ब्रह्म' या सिद्धांतानें ऐक्य करूं पाहणाऱ्या कुशाग्र बुद्धीच्या वेदांत्यापर्यंत नाना तऱ्हेच्या पंथांची नाना प्रकारांनीं उपासना करणारीं, व नाना प्रकारच्या विचारांस स्वीकारणीय मानून त्यांवर श्रद्धा ठेवणारीं आणि त्यांत गर्क होऊन राहणारीं माणसें या देशांत बहुधा प्रत्येक ठिकाणीं दृष्टीस पडतात. अशा प्रकारचें विचारांतर व आचारांतर कसकसें होत जातें, आणि अखे-रीस तें कोणत्या थराला जाणार आहे, याचें विवेचन हर्बर्ट स्पेन्सर यानें एका लहानशा पुस्तकांत फार उत्तम रीतीनें केलें आहे. पुढील लेखांत प्रधानत्वेंकरून या पुस्तकाचाच आधार घेतला असल्यामुळें त्याच्या बरेवाईट-पणाची जबाबदारी त्या तत्त्ववेत्त्याकडे आहे; आमच्याकडे बिलकुल नाहीं, असें आम्ही साफ सांगतों!

देवाची कल्पना प्रथम पिशाचकल्पनेपासून निघाली असावी असें स्पेन्सरसाहेबानें अनेक प्रमाणांनीं सिद्ध करून दाखविलें आहे. तीं वेळो-वेळीं देण्यांत येतीलच. पण आरंभाला आपण आपल्या घरचेंच एक उदाहरण घेऊं. ब्रह्मा, विष्णु, महेश या त्रयींपैकीं नंबर तीनचा देव सर्वांत उग्र आहे असें आपण मानतों; कारण प्राणिमात्रांस उत्पन्न करणें हें

ब्रह्मयाचें काम; त्यांचें पालन करणें हें विष्णूचें काम, आणि त्यांचा संहार करणें हें महेशाचें किंवा महादेवाचें काम असा आपण त्यांस श्रमविभाग करून दिला आहे. तेव्हां जी वस्तु निर्माण झाली तिचा नाश करणें हें ज्याचें कर्तव्य तो अर्थात् उग्रस्वरूप देव असलाच पाहिजे. याचे भक्त याचें निरनिराळ्या तऱ्हेनें वर्णन करितात. कोणी याला बैलावर बसवून **पशुपति** म्हणतो; कोणी याचें अर्धांग स्त्री आहे असें मानतो. (अर्धांगीच्या कल्पनेचा उद्भव बहुधा येथूनच झाला असावा.) कित्येकांच्या समजुतीप्रमाणें शिवाच्या कपाळावर तिसरा डोळा असल्यामुळें ते त्याला **भाललोचन** म्हणतात. त्यानें एकदां तीव्र विष प्राशन केल्यामुळें त्याच्या अंगाचा जो दाह झाला तो शमविण्याकरितां त्यानें डोक्यावर गंगा घेतली, गळ्यांत साप घातले, व जटा आणि कपाळ यांच्यामध्यें चंद्राची नेमणूक केली, अशी कथा आहे. **नीलकंठ, गिरिजारमण, भालचन्द्र** वगैरे नांवें त्याला वरील कृत्यांसाठींच बहुधा देण्यांत आलीं असावीं. प्राणिमात्रांचें हनन करणें हें याचें नियुक्त कर्तव्य असतां, निःसीम भक्त याला ' सब दुनिया पालनवाला बैलवाला ' असें म्हणतात, व इतर देवांच्या भक्तांशीं प्रतिस्पर्धा करण्याकरितां याच्या वार्षिक उत्सवांत इतर देवांच्या मुखवट्यांसारखा एक मुखवटा याच्याहि पिंडावर बसवून देऊन, मनुष्यरूपधारी दुसऱ्या देवांप्रमाणें यावरहि मनुष्याचा पेहराव व अलंकार चढवितात. अनार्यांप्रमाणें भोळ्या सांभाच्या नित्यरूपाची चिकित्सा करून त्याला बीभत्स किंवा तद्विरुद्ध ठरविण्याची आमची इच्छा नाहीं. तथापि याच्या वर्णनांत जो एक सामान्य भाग आढळून येतो, जो याच्या सर्व भक्तांस मान्य आहे, आणि ज्याचा प्रस्तुत विषयाशीं निकट संबंध आहे तो आमच्यानें येथें सांगितल्याबांचून राहवत नाहीं. हा देव प्राणिमात्राचा हंता असल्यामुळें स्मशानभूमि हें याचें निवासस्थान होऊन गेलें आहे. इतकेंच नाहीं, तर चितेंतील अग्नीशीं शेकत बसणें, जळलेल्या प्रेताची राख अंगाला लावणें, हाडांच्या माळा गळ्यांत घालणें, डोक्यांच्या करट्यांचा भांड्याप्रमाणें उपयोग करणें—इत्यादि गोष्टी याला अत्यंत प्रिय झाल्या आहेत. पार्वतीशाला नमन करतांना **नररुंडमालधर** असें विशेषण आम्ही मोठ्या भक्तीनें देतों ! तसेंच वेताळ वगैरे प्रमुख पिशाचांस बरोबर घेऊन डमरू इत्यादि वाद्यांच्या तालावर जेव्हां

याचा नाच होऊं लागतो तेव्हां ह्याचें शरीर हत्तीच्या किंवा दुसऱ्या एखाद्या जनावराच्या ओल्या कातड्यानें आच्छादिलेलें असतें आणि म्हणूनच याला कृत्तिवासा असें म्हणतात. त्याप्रमाणेंच, कोणी मेला आणि त्याची समाध बांधून तीवर देऊळ बांधावयाचें असें ठरलें, तर त्यांत शिवाची स्थापना करतात हें सर्वांस ठाऊक आहेच. यावरून काय दिसतें कीं, हलाहल, वासुकी, चंद्र, पार्वती, नंदी इत्यादिकांचा या देवाशीं जो संबंध लावून दिला आहे याचा खुलासा जरी सहज करतां आला नाहीं तरी याच्या वर्णनाचा जो सर्वसाधारण व सर्वसामान्य दुसरा भाग आहे त्यावरून या देवाची कल्पना पिशाच्चकल्पनेवरून साधली आहे, किंबहुना **महादेव** हा एक **महापिशाचच** आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. तात्पर्य, जों जों विचार करावा तों तों आमच्या तीन मोठ्या देवांपैकीं निदान एकाचें तरी जनन पिशाच्चकल्पनेपासून झालें असावें, अशीं खात्री झाल्यावांचून राहत नाहीं.

वर दिगंबर भोलानाथाच्या स्वरूपाचें जें वर्णन दिलें आहे त्यावरून आमच्या–निदान या–देवाचा तरी पिशाच्याशीं निकट संबंध आहे हें वाचकांच्या लक्षांत आलें असेल. पण आतां असा प्रश्न आहे कीं, ही पिशाच्याची कल्पना तरी लोकांच्या मनांत प्रथम कशी आली? जो मनुष्य मेला आणि ज्याचें प्रेत जाळलें, पुरलें, किंवा गिधाडांनीं खाल्लें त्याचें त्याच्या मागें कांहींएक राहत नाहीं, असा अलीकडील सुधारलेल्या लोकांचा अनुभव व विश्वास असतां पूर्वीच्या लोकांनाच, मेलेलीं माणसें सर्वथैव नाहींशीं होत नाहींत, तर ज्याला आपण मरण म्हणतों तें आल्यानें मनुष्याच्या आत्म्याचा आणि त्याच्या शरीराचा वियोग होतो येवढेंच काय तें; शरीराचें कांहीं झालें तरी त्यांत वास करणारा आत्मा नाश पावत नाहीं; तें त्याला न राहण्यासारखें झालें म्हणजे तो तें टाकून देतो आणि कांहीं दिवस अशरीरी राहून दुसऱ्या शरीरांत प्रवेश करतो–अशी कल्पना आहे. भगवद्गीतेंत असें म्हटलें आहेः—

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय
नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-
न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥

ज्याप्रमाणें मनुष्य जुनीं वस्त्रें टाकून देऊन नवीं घेतों त्याप्रमाणें आत्मा एक शरीर टाकल्यावर दुसऱ्या शरीरांत प्रवेश करतो. जे लोक एकच आत्मा एका शरीरांतून निघून दुसऱ्या शरीरांत प्रवेश करतो असें मानतात त्यांना तो आत्मा कांहीं वेळ शरीरावांचून कोठेंतरी अस्तित्वांत असतो असें कबूल करणें भाग आहे; कारण एका शरीरासकट तो दुसऱ्या शरीरांत शिरतो असें म्हणावें तर शरीरें शरीरांत शिरतांना दृष्टीस पडलीं पाहिजेत. पण तसा प्रकार आपण कोठेंच पाहत नाहीं. शिवाय एक शरीर दुसऱ्या शरीरांत शिरूं शकेल असें मानिलें तरी लहान शरीर मोठ्या शरीरांत शिरूं शकेल असें मानतां येत नाहीं. चिल्टाचा आत्मा आपल्या पिंजऱ्यासकट एखाद्या डुकराच्या शरीरांत शिरेल कदाचित्! पण हत्तीच्या आत्म्यानें आपल्या प्रचंड देहासकट पोरकिड्याच्या शरीरांत प्रवेश कसा करावा ? पण तसें होणें अशक्य असेल तर मोठ्या शरीरांत राहणाऱ्या आत्म्यांना लहान शरीरांत केव्हांहि प्रवेश करावा लागत नाहीं, असें मानलें पाहिजे; परंतु तसेंहि मानतां येत नाहीं. कारण आत्म्यास जी देहावस्था प्राप्त होते ती त्याच्या कर्मानुरोधानें होते. एखाद्या हत्तीनें मेल्यावर पोरकिड्याच्या जन्मास जावें असें वर्तन त्याच्याकडून झालें असेल तर त्याला तसेंच करणें भाग आहे. पण हत्तीचें शरीर तर पोरकिडयाच्या शरीरांत शिरूं शकत नाहीं. तेव्हां शरीरांतर करतांना आत्म्यास कांहीं वेळ अशरीरी बनावें लागत असेल असें कबूल करणें भाग आहे. तेव्हां पुनर्जन्मावर विश्वास ठेवणाऱ्यांची किंवा पिशाचयोनींचें अस्तित्व मानणाऱ्यांची, प्राण्याचे आत्मे नेहमींच्या शरीराचा त्याग केल्यावर कसल्याहि शरीराच्या आधारावांचून कांहीं वेळ राहूं शकतात, अशी खात्री झाली असली पाहिजे. आत्मा हा कोणत्याहि इंद्रियास गोचर न होणारा असा अत्यंत सूक्ष्म परमाणु आहे असें या लोकांचें खरें मत असेल आणि सूक्ष्मत्वास ते अशरीरत्व समजत असतील तर त्यांचें बोलणें थोडें-बहुत ऐकून घेतां येणार आहे; पण अशरीरत्व म्हणजे शरीराचा अत्यंत अभाव असें म्हणण्याचा त्यांचा आग्रह असेल तर मात्र ते कांहींतरी बड-बड करतात असें म्हणावें लागेल. अशरीरी वस्तु म्हणजे काय ? आम्हीं शरीरी मर्त्यांनीं तिची कल्पना कशी करावयाची ? आत्म्याशिवाय एखादी

अशरीरी वस्तु आमच्या पाहण्यांत आली आहे काय ? इंद्रियाला किंवा मनाला गोचर अशा वस्तूचें अस्तित्व मानण्यास कोणीहि हरकत घेणार नाहीं. इंद्रियें हीं मनाचीं द्वारें आहेत. मनांत आढळून येणारी प्रत्येक वस्तु कोणत्या तरी इंद्रियाच्या वाटेनें प्रथम त्यांत गेलेली असते. किंबहुना इंद्रियविकारावांचून आम्हांस मनाचें अस्तित्व देखील समजणार नाहीं. यावर कोणी असें उत्तर देतील कीं, पिशाच किंवा अशरीरी मृतात्मा या वस्तु अस्तित्वांत नसतील तर त्या आपल्या मानांत कोठून आल्या ? याचें उत्तर असें आहे कीं, वस्तु दोन प्रकारच्या आहेत; एक ज्यांचें प्रतिबिंब इंद्रियद्वारा मनावर पडतें त्या, दुसऱ्या अशा रीतीनें मनावर ज्याचें प्रतिबिंब पडलें आहे त्यापासून तर्कांच्या साह्यानें मनुष्याचें मन ज्या नवीन वस्तु निर्माण करतें त्या. मनानें अशा रीतीनें उत्पन्न केलेल्या वस्तुसमुदायास कधीं कधीं कल्पनासृष्टिहि म्हणतात. कैलास, स्वर्ग, वैकुंठ, पाताल, यम, यमपुरी, यमयातना वगैरे काल्पनिक वस्तु ज्या अर्थानें अस्तित्वांत आहेत असें म्हणतां येईल त्या अर्थानेंच अशा रीतीनें आत्म्याचें अस्तित्व पाहिजे तर मानितां येईल. मानसिक सृष्टींत बाह्य सृष्टीचीं हुबेहूब प्रतिबिंबें आणि त्यापासून कल्पनेनें उत्पन्न केलेलें विश्व यांचा अंतर्भाव होतो. म्हणून मानसिक सृष्टींत जी जी वस्तु दृष्टीस पडते ती ती बाह्यसृष्टींतील वस्तूप्रमाणें अस्तित्वांत आहे असें म्हणतां येणार नाहीं. ती कल्पनेनें उत्पन्न केलेली असल्यामुळें फक्त मनांत आहे; खऱ्या बाह्य विश्वांत नाहीं. अशरीरी आत्म्याच्या कल्पनेंत आणखी एक गोष्ट आहे ती ही कीं, इतर काल्पनिक वस्तूप्रमाणें याचें आम्हांस ठळक काल्पनिक चित्र देखील काढितां येत नाहीं. “अनंत” शब्दाच्या अर्थांत वास्तविकपणें जितकी दुर्बोधता आहे, तितकीच “आत्मा” या शब्दांत आहे; निर्गुण निराकार परमेश्वर, अशरीरी मृतात्मा, आणि पिशाच यांच्या रूपांत खरोखर कांहीं भेद नाहीं. अशा प्रकारचा परमेश्वर, आम्हीं केलेली स्तुति ऐकून आम्हांवर प्रसन्न होतो आणि आम्हांस संकटांतून सोडविण्यास किंवा सुख देण्यास प्रवृत्त होतो असें म्हणणें जितकें ग्रहणीय आहे तितकेंच वेळचेवेळीं श्राद्धें केल्यानें मृतात्मे संतुष्ट होऊन आमचे साहाय्यकर्ते होतात आणि पिशाचगण गाय-

त्रीचा जप आणि यज्ञोपवीत यांच्या धाकांत रात्रंदिवस असतो असें म्हणणेंहि ग्रहणीय होणार आहे !

पिशाचांचें अस्तित्व जर इतकें शंकास्पद असेल तर प्रत्येक राष्ट्रांत पूर्वकालापासून सर्व प्रकारच्या मनुष्यांच्या मनांत त्याची कल्पना कशी आली, व ती अजून जात कां नाहीं, असा प्रश्न सहज उत्पन्न होतो. याचें एक उत्तर असें आहे कीं, मनुष्य केवळ सत्याचाच भोक्ता नाहीं. अमुक गोष्ट चुकीची किंवा खोटी आहे असें सिद्ध करून दाखविल्याबरोबर ती सोडून देण्यासारखी त्याची प्रकृति असती तर ज्या सुधारणांकरितां आपण इतके तडफडत आहों त्या कधींच झाल्या असत्या व आज जे लोक सुधारक म्हणून मोडत आहेत त्यांनीं करण्यासारखें कांहींच राहिलें नसतें ! पण मनुष्याची प्रकृति तशी नाहीं. शेंकडा नव्याण्णव माणसें ज्याप्रमाणें आचारांत त्याप्रमाणें विचारांतहि हाताला हात लावणारीं असतात. शारीरिक श्रमापेक्षां मानसिक श्रम करण्याचा मनुष्याला जास्तच विशेष कंटाळा आहे. मळलेल्या वाटेनें जाणें येणें ज्याप्रमाणें शरीराला त्याप्रमाणें मनालाहि फार सुखावह असतें. तेव्हां ती वाट सोडून देणें त्याला सहसा बरें वाटत नाहीं. तशांत नवा मार्ग आपणांस भलतीकडे घेऊन जाणारा आहे असा त्याचा बोभाटा झाला असेल तर त्याकडे लाखांतला एक इसम सुद्धां ढुंकून पाहणार नाहीं. पिशाच्याविषयीं आमच्या विलक्षण कल्पना कायम असण्याचें हें पहिलें कारण होय. त्याचें दुसरें कारण असें आहे कीं, त्या नाहींतशा न होऊं देण्यांतच पुष्कळांचा फायदा असल्यामुळें ते आपल्या लेखांनीं, भाषणांनीं, आणि कृत्यांनीं त्या कायम करण्याचा होईल तेवढा प्रयत्न करीत असतात ! हें सर्व या विलक्षण पिशाचकल्पनांनीं आम्हांस अद्यापि कां सोडलें नाहीं याबद्दल झालें. आम्हां मनुष्यांत ही अशरीरी आत्म्याची किंवा पिशाचयोनीची कल्पना प्रथम कशी येते या प्रश्नाकडे आतां वळूं.

लहान मुलें कधीं कधीं झोपेंत एकाएकीं जागीं होतात आणि मोठ्यानें रडूं लागतात, हें पुष्कळांनीं पाहिलें असेल. या रडण्याचें कारण त्यांना विचारलें तर तीं त्यांकडे लक्ष न देतां अधिकच रडत सुटतात. पुढें थोपटाथोपट करून पोटाशीं धरून मोठ्या प्रयासानें त्यांचें रडणें बंद केलें म्हणजे तीं शुद्धीवर आल्यासारखीं होतात. अशा रीतीनें सावध केलेल्या मुलास

बोलतां येत असेल व नजरेपुढें होऊन गेलेली गोष्ट सांगतां येत असेल, तर तो असें म्हणेल कीं, अमका अमका मला मारूं लागला, अथवा अमक्या-अमक्यानें मला बाऊ दाखविला, किंवा फलाणा माझी अमुक वस्तु घेऊन जाऊं लागला म्हणून मी रडलों. थोर माणसें व लहान मुलें झोंपेंत जें बरळत असतात त्यावरून, व झोंपेंतून दचकून उठतांना त्यांच्या तोंडांतून जे शब्द मोठ्या जोरानें एकाएकीं निघतात त्यांवरून त्यांना कसल्या प्रकारचीं स्वप्नें पडत असावीं, हें सहज समजण्यासारखें असतें. पुष्कळ वेळां हीं स्वप्नें इतक्या व्यवस्थित रीतीनें व स्पष्टपणानें पडतात कीं, चांगल्या सुजाण व प्रौढ मनुष्यास देखील जागें झाल्यावर आपण स्वप्नांत होतों अशी खात्री होण्यास बराच वेळ लागतो! अंथरुण चापचावें, डोळे चोळावे, हातपाय हलवावे आणि कसला तरी थोडाबहुत उजेड असल्यास इकडे तिकडे बराच वेळ न्याहाळून पाहावें, तेव्हां कोठें आपण निजलेल्या ठिकाणींच आहों, आपल्या सभोंवतालच्या वस्तु जागच्या जागीं आहेत, आणि आपण कोठें गेलों नाहीं व आपणांकडे कोणी आला नाहीं अशी खात्री होते! कधीं कधीं स्वप्नांतच हें स्वप्न आहे असें स्पष्टपणें वाटत असतें; पण तें सुखावह असल्यास तसेंच पुढें चालावें अशी इच्छा होते आणि आपण त्याला चालू ठेवण्याचा प्रयत्न करतों; पण कांहीं कारणामुळें त्याचा भंग झाला तर आपणांस क्षणभर फार वाईट वाटतें, याचा अनुभव पुष्कळांना असलाच पाहिजे. तात्पर्य, पुढील अनुभवावरून स्वप्नांतील भास जरी मिथ्या आहेत असें दिसून आलें, तरी जोंपर्यंत आपण स्वप्नांत गर्क होऊन गेलेलों असतों तोंपर्यंत ते प्रत्यक्ष अनुभवाप्रमाणें खरे वाटतात यांत संशय नाहीं. तेव्हां या भासाचें खरें कारण समजेपर्यंत मनुष्यांनीं त्यांच्या उत्पत्तीविषयीं नाना प्रकारचे तर्क केले यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं. जाग्रतावस्थेंतील इंद्रियानुभवांत आणि स्वप्नावस्थेंतील भासांत एक मोठा भेद आहे तो हा कीं, पहिल्या स्थितींत इंद्रियांचे आणि अवयवांचे व्यापार चालू असतात; पण दुसरींत ते बंद असतात. स्वप्नांत डोळे मिटले असून दिसतें; चालल्यावांचून अन्य स्थलीं जातां येतें; तोंडांत कांहीं घातल्यावांचून खाल्ल्यासारखें वाटतें;—सारांश, इंद्रियांचे व शरीराचे सर्व व्यापार बंद असतां स्वप्नांतील भास होतात, हें

निर्विवाद आहे. पण ज्याला ते होतात तो एकच आहे. जागृतावस्थेंतला मी तोच स्वप्नावस्थेंतला मी. एक मी दुसऱ्या मीला पक्कें ओळखीत असतों ! खरा मी कोणता–हा कीं, तो—अशी भ्रांति कधींच पडत नाहीं. दोन्हीहि एकत्र मी आहेत अशी खात्री असते. तथापि ज्या अर्थी त्या दोघांचे अनुभव अगदीं भिन्न अशा दोन स्थितींत येत असतात, त्या अर्थी एकाच मीचीं हीं दोन पृथक् स्वरूपें असावीं, असा प्रथमारंभीं मनुष्यांचा स्वाभाविकपणें तर्क होतो; आणि तो होण्यास अनुभवभेदाचें सबळ कारण असल्यामुळें या द्विप्रकारक दोन मींच्या अस्तित्वावरील विश्वास पुष्कळ काळपर्यंत कमी न होतां अधिकच होत जातो. ज्या लोकांत अशा प्रकारच्या दोन मींची कल्पना दृष्टीस पडत नाहीं, त्या लोकांत मरणोत्तर मनुष्याचा आत्मा कायम राहतो अशी कल्पनाहि असत नाहीं. पण असे लोक फार थोडे आहेत. बहुतेक लोक प्रत्येक मनुष्याला दोन प्रकारचे मी, आत्मे, किंवा स्वस्वरूपें आहेत, असें मानतात. हस्तपादादि अवयव हलेतनासे झाले असतां व दृष्ट्यादि इंद्रियांचे व्यापार बंद पडले असतां आम्हांस सुखदुःखाचा भास होतो हें कसें ? अर्थात् अवयवांच्या व इंद्रियांच्या अनुषंगावांचून सुखदुःखानुभव घेतां येण्यासारखी आमच्या आत्म्याची किंवा आमच्या मीची दुसरी एखादी स्थिति असली पाहिजे असें अनुमान होणें अगदीं स्वाभाविक आहे, आणि हें मनांत एकदां पक्कें बसून गेलें म्हणजे इंद्रियांच्या व अवयवांच्या मदतीवांचून आपणाला सुखदुःखानुभव कसा घेतां येईल याबद्दल शंकाच येत नाहीं. इंद्रियांचे व अवयवांचे व्यापार बंद असतां मला सुखदुःखानुभव व इतर विकार होतात यांत संशय नाहीं; व ज्या अर्थी ते त्यांवांचून होतात, त्या अर्थी ते त्यांवांचून होण्याचें सामर्थ्य माझ्यांत असलें पाहिजे हें उघडच झालें. तेव्हां **शरीरविकृत** म्हणजे शरीरांत असतां ज्याच्यावर विकार घडतात असा आणि अशरीरविकृत म्हणजे शरीरांत जखडला नसतां ज्याचेवर विकार होतात असा एकच **माझेपणांत** भेद असला पाहिजे, आणि म्हणून या दोहोंपैकीं एखादा नाहींसा झाला तर त्याचेबरोबर दुसरा नाहींसा झालाच पाहिजे असें कदापि म्हणतां येणार नाहीं. एखादे वेळीं दोघांचाहि बरोबरच लय होईल, नाहींच असें म्हणत नाहीं; पण तसें अनेक वेळां

घडत नाहीं. गाढ झोंप लागली असतां आमचे आत्मे शरीरबंधन क्षणभर एकीकडे झुगारून देऊन पाहिजे त्या काळांत किंवा पाहिजे त्या ठिकाणीं प्रवेश करतात, आणि जागृतावस्थेंत अत्यंत अलभ्य अशा वस्तूंचाहि स्वप्नावस्थेंत यथेच्छ उपभोग घेतात; हा तर प्रत्येकाचा अनुभव आहे. आणि बऱ्याच अंशीं त्यावर आमच्या अशरीरविकृत आत्म्याची किंवा मीची कल्पना बसविली आहे. एकदां स्वत:संबंधानेंहि द्विप्रकारक मीची कल्पना कायम झाली; [आणि नित्याच्या द्विविधात्मक अनुभवामुळें ती तेव्हांच होते.] म्हणजे दुसऱ्यालाहि असे दोन मी असतील असें वाटणें स्वाभाविक आहे, आणि दुसऱ्यांनीं तसें असल्याबद्दल खात्री दिली म्हणजे हा ग्रह अल्प काळांत पक्का होऊन जातो, व पुढें त्यास अशा प्रकारच्या गोष्टींचा आधार मिळत गेल्यास तो थोडक्या वर्षांत ठाम होऊन बसतो. झूलू लोकांचा असा समज आहे कीं, जे मेलेले पुरुष स्वप्नांत येतात ते सापाच्या किंवा छायेच्या रूपानें येत नाहींत; तर जिवंतपणीं त्यांचीं जीं शरीरें असतात त्यांनिशींच ते येतात, आणि आपल्या जातींतील मनुष्यांशीं बोलतात. मात्र जागें झाल्यावर स्वप्न पडणारास असें वाटतें कीं, अमकातमका अद्यापि जिवंत असून केवळ त्याची छाया मजकडे आली होती. वस्तुत: तो स्वप्नांत मूळच्या शरीरानें येतो. पाण्यांत पडलेल्या प्रतिबिंबास अंदमान बेटांतील लोक मनुष्याचा एक आत्माच मानितात. स्वप्नांत मनुष्याचा आत्मा नाकपुड्यांतून बाहेर पडून पाहिजे तिकडे वावरतो आणि हव्या त्या क्रिया करतो, असाहि या लोकांचा समज आहे. स्वप्नासारखेच दुसरे कांहीं प्रसंग आहेत; त्यांनींहि याच कल्पनेचें पुष्टीकरण होतें. कोणत्याहि कारणामुळें एखाद्या मनुष्यास एखादे वेळीं बेशुद्धि आली तर ती त्याला त्याचा आत्मा कोठें तरी भडकत असल्यामुळें येते, अशीहि पुष्कळ लोकांची समजूत आहे. मनुष्याला झोंप लागली असतां किंवा कोणत्याहि कारणानें त्याच्या वृत्तीचा लय लागला असतां त्याचा आत्मा शरीरांतून बाहेर पडून मोकळा होतो, आणि देहबद्ध असतां ज्या गोष्टी त्याला सांगतां किंवा पाहतां येत नाहींत त्या तो सांगूं व पाहूं शकतो, असाहि पुष्कळांचा विश्वास आहे. ही तादात्म्यदशा कृत्रिम असली तरी तींत देखील तसाच प्रकार घडतो. अमेरिकेंत एका जातीचे रानटी लोक

आहेत, ते असली लयावस्था उत्पन्न करण्यासाठीं कडक तमाखूचा काढा करून घेतात. आपल्या लोकांत कांहीं प्रकृतीच्या मनुष्यांस धोतरा चारल्यानें किंवा ऊद घातल्यानें अतींद्रियज्ञान प्राप्त होऊन भूतभविष्य बिनचूक सांगतां येतें, असा मूर्खपणाचा समज आहे. देवऋषी, पंचाक्षरी वगैरे लबाड लोकांचा धंदा यथास्थित चालण्यास व नरसोबाची वाडी, औदुंबर वगैरे क्षेत्रांचें माहात्म्य इतकें वाढण्यास हाच मूर्खपणाचा समज कारण झाला आहे. मेंदूचे विकार अनेक तऱ्हेचे आहेत, व त्यांपैकीं कांहीं कांहीं जातींच्या तापाप्रमाणें थोड्या दिवसांनीं आपोआप नाहींसे होतात, हें ज्यांना ठाऊक नाहीं आणि पूर्वापार चालत आलेल्या कल्पनांचा आणि विचारांचा मेंदूच्या विकृत स्थितींत मनावर केवढा परिणाम होतो याची ज्यांना अटकळ नाहीं, त्यांनीं चारदोन अनुकूल उदाहरणांवरून दत्ताच्या किंवा दुसऱ्या एखाद्या देवाच्या अथवा मांत्रिकाच्या सामर्थ्याचे पवाडे गावे यांत आश्चर्य तें कोणतें ? कोणत्याहि कठिण गोष्टीची सामान्य मनुष्यास खरी मीमांसा करतां येईनाशीं झाली म्हणजे तो तीबद्दल पाहिजे तो ग्रह करून घेण्यास तयार होतो. सुधारलेल्या लोकांस प्रतिध्वनि कशानें होतो हें पक्कें ठाऊक झालें आहे. पण रानटी लोकांस तो एक पिशाच आहे असें वाटतें ! मनुष्याच्या सावलीला आत्मा समजणारेहि कांहीं लोक आहेत. फेपरें, अपस्मार, वेडा मधुरा व सन्निपात वगैरे रोगांत वायूचे जे झटके येतात त्यांतहि रोग्यांच्या आत्म्यांस असामान्य उन्नतावस्था प्राप्त होऊन भूतभविष्य सांगण्याचें सामर्थ्य येतें असा पुष्कळ अडाणी लोकांचा समज आहे. अशा स्थितींत जर मनुष्याचा आत्मा कांहीं वेळ नाहींसा होऊन पुनः परत येता तर झोंपेशीं व इतर प्रकारच्या बेशुद्धीशीं साम्य पावणारी जी मृतावस्था ती ज्याला प्राप्त झाली आहे त्याचा आत्माहि शरीर सोडून कोठे तरी भटकत कशावरून नसेल व शरीर जपून ठेवलें तर त्यांत तो फिरून कशावरून प्रवेश करणार नाहीं असा रानटी लोकांच्या मनांत सहज प्रश्न उत्पन्न होतो आणि ते झोंपेप्रमाणेंच मरणालाहि मोठी झोंप समजून तीविषयीं तसलेच तर्क करतात. लघुनिद्रा आणि महानिद्रा यांतील भेद समजण्यास बरेंच शहाणपण लागतें. मेलेल्या मनुष्याचें प्रेत जाळून त्याची राख दहा दिशांला फेंकून टाकली तरी देखील त्याचा आत्मा

येथेंच कोठें तरी किंवा अन्य ठिकाणीं निदान कांहीं वेळ जीव वरून असतो अशी ज्यांची समजूत असेल (आणि या देशांत अशा समजुतीचे पुष्कळ लोक आहेत) त्यांनीं आपण मनुष्याच्या प्रथमावस्थेंत किंवा वन्यावस्थेंत आहों असें बेलाशक समजावें !

आत्मा व पिशाच : : : : ४१

मनुष्याची विचारशक्ति परिपक्व होण्यापूर्वी मरण व झोंप यांतील भेद त्याला कां कळत नाहीं, व तो न कळल्यामुळें आपणास दोन प्रकारचे आत्मे आहेत असा त्याचा विश्वास होण्याला काय कारणें होतात, हें मागें सांगितलें आहे. आतां त्यापुढें थोडें जाऊन या दोन आत्म्यांपैकीं एकाशीं पिशाच्चकल्पनेचा संबंध येऊन कसा भिडतो हें समजण्याचा प्रयत्न करूं.

मरण हें झोंपेचा अथवा घेरीचाच एक प्रकार आहे असें वाटून, ज्याप्रमाणें झोंपीं गेलेला किंवा घेरी आलेला मनुष्य फिरून उठतो व आपलें कामकाज करूं लागतो, त्याप्रमाणें मेलेला मनुष्यहि पुनः उठेल असें प्रथमावस्थेंतील मनुष्यास वाटतें आणि मेलेल्याच्या शवास तो मोठ्या काळजीनें जपून ठेवतो. पण मरून बरेच दिवस लोटले असून जर तो उठला नाहीं तर त्याचा आत्मा आतां बहुतकरून परत येत नाहीं अशी त्याची खात्री होऊं लागते. ही फक्त त्या शरीरांत तूर्त न येण्यापुरतीच होय. प्रेत उठेनासें झालें म्हणून आत्मा नाहींसा झाला, व बरेच दिवस होऊन गेल्यावरहि प्रेत उठत नाहीं, म्हणून तें कधींच उठणार नाहीं, असें त्यास वाटत नाहीं. आत्म्यानें शरीर सोडलें तरी तो त्याच्या आसपास कोठें तरी भटकत असेल अशी त्याची कल्पना असते. कित्येक रानटी लोकांचा व सुधारलेल्या देशांतील अडाणी लोकांचा असा समज असतो कीं, जिकडे तिकडे निजानीज होऊन सर्वत्र सामसूम झालें म्हणजे मेलेल्यांचे आत्मे आपापल्या शरीरांत पुनः प्रवेश करून अन्न मिळविण्यासाठीं रात्रीं इकडे तिकडे फिरतात. प्रत्येक अमावास्येला मध्यरात्रीच्या निबिड अंधकारांत आपल्या समग्र परिवारासह वायुरूपधारी वेताळ महाराजांची स्वारी स्मशानादि भीतिप्रद

स्थानीं सहल करण्यास निघते, अशी जी आपल्या देशांतील अज्ञ स्त्री-पुरुषांची समजूत आहे तिच्या मुळाशीं तरी वरील कल्पनाच आहे.

आत्म्याला सूक्ष्म व स्थूल अशीं दोन स्वरूपें आहेत अथवा देहबद्ध आणि देहातीत असे त्याचें दोन प्रकारचें अस्तित्व आहे, अशी एकदां मनुष्याची कल्पना झाली म्हणजे तिच्यापासून अनेक परिणाम घडतात. या परिणामांपैकीं एक असा आहे कीं, मेलेल्यांचे आप्त जिवंतपणीं त्याला ज्या गोष्टी प्रिय असतात त्या त्याला अर्पण करण्याचा परिपाठ घालतात. उदाहरणार्थ, **अंदमान** बेटांतील अपत्यवती स्त्रिया. या स्त्रिया मेलेल्या मुलांच्या थडग्यांपाशीं आपल्या स्तनांतील दुधाच्या कटोरीं भरून ठेवतात; **चिप्पेवा** लोक आपल्या मृतांस अन्न व मांस मोठ्या आस्थेनें देतात; प्रेताबरोबर आवश्यक हत्यारें पुरण्याची **चिनुक** लोकांत चाल आहे; मध्य आफ्रिकेंतील **उरुआ** जातीचे लोक आपला समाजाग्रणी मेला असतां त्याच्या थडग्यांत त्याच्या बायका व मुलांस तोडून घालतात; व **वारू** लोक नवीन थडग्यापाशीं कित्येक आठवडे भला मोठा परसा जळत ठेवतात. मेलेल्या मुलाची टाळू भरणें, सवाष्ण स्त्रीच्या प्रेताला न्हाण घालून नवीन लुगडें नेसविणें व कुंकूं लावून ओटी भरणें; गाय, शय्या, पिंड वगैरे देणें—सारांश, आमचा सारा प्रेतविधि व श्राद्धविधि याच कल्पनेचा परिणाम आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. आम्ही भुतांखेतांना जीं देणीं देतों त्यांत आणि मेलेल्यांच्या तृप्तीसाठीं आम्ही जीं श्राद्धें करतों त्यांत वास्तविक पाहतां कांहीं-एक फरक नाहीं. तेव्हां मेलेल्या आत्म्याच्या स्वरूपांतच थोडा फेरबदल करून त्यापासून मनुष्यें पिशाचकल्पना साधतात असें म्हणण्यास काय हरकत आहे? निरनिराळ्या ठिकाणची श्राद्धविधींची जों जों विशेष बारकाईनें मीमांसा करावी तों तों असें स्पष्ट दिसून येतें कीं, जिवंतपणीं मनुष्यास जसले विकार होतात तसलेच मेल्यावरहि त्याच्या आत्म्यास किंवा तदुत्पन्न पिशाचास होतात असा विश्वास अप्रबुद्ध लोकांत सर्वत्र आढळून येतो. प्रथमतः हा विश्वास अक्षरशः बसतो. अमुक दिवशीं, अमुक स्थळीं, अमुक वस्तु नेऊन ठेवल्या म्हणजे भुतें त्या घेऊन जातात, असें मानणारे इसम या देशांत अनेक सांपडतील. झुलू लोकांत एक इंग्रज प्रवाशी फिरत असतां, एका प्रसंगीं ते त्यास असें म्हणाले, "काय करावें?

आम्हांपाशीं खाण्यास कांहींएक उरलें नाहीं. मांसाचीं व धान्याचीं भांडीं शिजवून ठेवून आम्ही स्नानास गेलों तों मागें मेलेल्या वडिलांच्या भुकेलेल्या आत्म्यांनीं त्यांवर हल्ला करून सारें अन्न फस्त केलें!" केवढा बिचाऱ्यांचा भोळेपणा! जे लोक झुलूहून थोडे पुढें गेलेले असतात व ज्यांचीं भुतें वरील भुतांहून थोडींशीं कमी जड आणि अधिक वायुरूप असतात त्यांचा असा समज असतो कीं, भुतें केवळ जड धान्य व मांस खाणारीं नाहींत. मांसाच्या व धान्याच्या सारभूत सूक्ष्म अंतरंगाचें सेवन त्यांना बस्स होतें! **निकाराग्वे** लोकांत मृताच्या शरीरास दहनापूर्वीं शिधासामग्री बांधण्याची चाल आहे. पाताललोकांचा मार्ग आक्रमीत असतां आपल्या मृतपितरांना शीतबाधा न व्हावी म्हणून **आहट** लोक त्यांना मूठमाती देतांना त्यांच्या थडग्यांत कांबळ्याचीं पट्टीं घालतात!

आपल्या लोकांप्रमाणेंच इतर लोकांतहि निरनिराळ्या मुदतीचीं श्राद्धें आहेत. कोठें दसऱ्यासारख्या विशेष सणाला मृत ग्रामाग्रणीच्या नांवानें मोठा समारंभ करतात. ज्या लोकांत प्रेतें पुरण्याची चाल आहे त्या लोकांत हा प्रघात फार आढळून येतो. महिन्याच्या किंवा वर्षाच्या नेमलेल्या दिवशीं हे लोक स्मशानांत गोळा होऊन आपापल्या मृत आप्तांच्या किंवा ग्रामाधिकाऱ्यांच्या थडग्यांपुढें नाना प्रकारचीं दानें देतात. गोंड लोक आपल्या प्रसिद्ध पुरुषांच्या आत्म्यांस अनेक वर्षें अशा प्रकारच्या श्राद्धविधींनीं मान देतात. कांहीं लोकांचा असा समज असतो कीं, अमुक दिवशीं, अमुक ठिकाणीं मृतात्म्यांची किंवा पिशाचांची फेरी होते; आणि म्हणून ते त्या ठिकाणीं शिजलेलें अन्न नेऊन ठेवतात. कित्येक लोकांचा असा समज आहे कीं, ज्या ठिकाणीं स्वयंपाक होत असतो, किंवा जेथें माणसें जेवायाला बसतात त्या ठिकाणीं वाडवडिलांचे बुभुक्षित आत्मे आपला वांटा घेण्यास गुप्त रूपानें येतात. आपल्या लोकांत वैश्वदेव करून बळीहरण घालण्याची, कावळ्यांना बळी देण्याची व जेवायाला बसतांना चित्रावती घालण्याची जी चाल आहे तिचें हेंच मूळ असावें हें उघड दिसतें. बिशप **क्यालावेनें** कांहीं झुलूंची एक विलक्षण गोष्ट सांगितली आहे ती अशी: एके प्रसंगीं एक झुलू कांहीं प्रश्न केल्यावरून असें म्हणाला:—"हे मेलेले लोक मूर्ख आहेत! मला न सांगतां, माझें मूल अशा रीतीनें मारून त्यांनीं आपणास

प्रकट कां केलें ? त्यांना मांसच पाहिजे होतें तर तें मीं आनंदानें दिलें असतें. जा, मुलांनो, तो बकरा घेऊन या. यांचें समाधान अगोदर केलें पाहिजे." यावरून काय दिसतें कीं, जे पक्ष व जीं श्राद्धें आम्हीं मोठ्या भक्तीनें करतों, व जीं न करणारांस आम्ही धर्महीन समजतों, तीं सारीं अज्ञानापासून उत्पन्न झालीं आहेत. तीं करण्यांत कोणत्याहि प्रकारचें शहाणपण किंवा पवित्रपणा नाहीं. आज आमचे वडील येऊन ब्राह्मणमुख-द्वारा खीर खाऊन गेले, पुढच्या अष्टमीस आमच्या मातोश्री त्याच द्वारानें पिंड घेण्यास येणार आहेत, अशा प्रकारचे उद्गार आमच्यांतील श्रेष्ठ म्हणविणाऱ्या ब्राह्मणांनीं काढण्यापेक्षां कैकाडी, वैदू, वडार, बेलदार, गोंड, संताल असल्या लोकांनीं काढणें अधिक उचित होणार आहे ! सध्यां जीं श्राद्धें व ज्या प्रेतक्रिया होत आहेत त्या एका बाजूनें गूढ अज्ञान आणि दुसऱ्या बाजूनें स्वार्थसिद्धीसाठीं अज्ञ लोकांस अज्ञानांतच राहूं देण्याची इच्छा यांची साक्ष देतात.

मृतात्म्यांची दिनचर्या : : : : ४२

मृतात्मा हा षष्ठीतत्पुरुष समास आहे; कर्मधारय समास नाहीं. "मेलेला असा आत्मा" असें म्हटल्यास अनर्थ होईल ! मेलेल्या मनुष्याचा आत्मा म्हणजे देहाव्यतिरिक्त अथवा देहातीत आत्मा कसा असतो हें समजणें जरी कठिण आहे तरी तो केवळ अकल्पनीय आहे असें नाहीं. अशा प्रकारच्या आत्म्यांच्या अस्तित्वावर पुष्कळांचा विश्वास असतो, आणि याच विश्वासावर समग्र पिशाचकोटीची आणि देवकोटीची कल्पना रचण्यांत आली आहे, निदान अशा प्रकारच्या आत्म्यांच्या कल्पनेंत असंबद्ध असें कांहीं नाहीं. येथपर्यंत मृतात्म्यांच्या दिनचर्येचें अगदीं स्वल्प दिग्दर्शन केलें आहे. आतां त्याचसंबंधानें आणखी कांहीं गोष्टी सांगून जमल्यास **मृतात्मे** आणि **पिशाच** व **पिशाच** आणि **देव** हीं नावें मात्र भिन्न होत; बाकी साऱ्यांची मूळ प्रकृति एकच आहे, हा सिद्धांत वाचकांच्या खात्रीस आणून द्यावयाचा विचार आहे.

ज्याप्रमाणें मनुष्याला जिवंतपणीं कसलें तरी अन्न लागतें त्याप्रमाणें मेल्यावरहि त्याच्या आत्म्याला कसल्या तरी अन्नाची आवश्यकता आहे

असा प्राथमिक लोकांचा स्वाभाविक समज असल्यामुळें, आपल्या नुकत्याच मेलेल्या आप्तांच्या आत्म्यांची भूक भागविण्यासाठीं निरनिराळ्या तऱ्हेच्या लोकांकडून कोणत्या प्रकारच्या व्यवस्था करण्यांत येतात हें थोडक्यांत सांगितलें आहे. आतां ते राहतात कोठें, करतात काय, वागतात कसे— वगैरे गोष्टींचा स्वल्प विचार करूं.

पुष्कळ लोकांचा असा समज असतो कीं, मृतात्मे बहुधा आपल्या निकट आप्तांना, आपल्या जातीला, आपल्या गांवाला, निदान आपल्या देशाला तरी सोडून दूर जात नाहींत ! ज्यांच्याशीं अतिशय संयोग घडला आहे त्यांचे आत्मे मरणोत्तर घराच्या एखाद्या भागांत वावरत असावे—निदान कधीं कधीं घरीं येऊन मुलांबाळांचा समाचार घेत असावे अशी कल्पना होणें अगदीं साहजिक आहे. त्यांतल्या त्यांत ज्यांचीं मनें जात्या भित्रीं असतील त्यांना तर यांच्या सान्निध्याचा वारंवार भास झाल्यावांचून राहावयाचा नाहीं. कधीं पाऊल वाजलेलें वाटेल; कधीं शब्द ऐकूं आला असा भास होईल; कधीं डोळ्यांपुढून सारी मूर्ति निघून गेली असा संशय उत्पन्न होईल ! जों जों अधिक दिवस लोटत जातात व मन दुसरीकडे व्यग्र होऊं लागतें, तों तों मृताप्ताचा विसर पडून त्याच्या आत्म्याची चाहूल कमी झाल्यासारखी वाटते, आणि दुसऱ्या एखाद्या ठिकाणीं तो राहावयास गेला असेल अशी कल्पना होते. ही भित्र्या मनुष्याची गोष्ट होय. जे जात्या धीट असतात ते पहिल्यापासूनच असें समजतात कीं, मेलेल्यांचे आत्मे स्मशानाच्या आसमंतांत बहुधा फिरत असतात, व गरज पडेल तेव्हां मात्र गांवांत किंवा घरांत येतात. दोन अथवा अधिक व्यक्तींचा आपआपसांत तंटा लागला किंवा दोन अथवा अधिक राष्ट्रांचें युद्ध होऊं लागलें तर हे आत्मे आपापल्या पक्षाला मिळून शत्रूंचें नुकसान आणि मित्रांची पाठराखण करतात ! अनेक कारणांस्तव व्यक्ति व व्यक्तिसमुदाय स्थानांतरें करतात. आर्यलोकांच्या अनेक शाखा मध्य-आशियांतून चोहोंकडे पसरल्या अशी कल्पना आहे, व ती खरी असेल तर आमच्या फार प्राचीन पूर्वजांचे आत्मे ॲरॅरॅट पर्वताच्या पायथ्याशीं भटकत असले पाहिजेत असें मानणें अवश्य आहे, व कित्येक मानतातहि ! लोकसंख्या वाढत जाऊन चरितार्थासाठीं मूळ ठिकाणाहून दूर दूर जावें.

लागलें व मृतात्मे मागें राहिले तर प्रसंगविशेषीं त्यांनीं आपल्या जिवंत बंधुजनांस साहाय्य करण्यास कसें यावें ? देहातीत आत्म्यांना मोठमोठ्या नद्यांचें, डोंगरांचें, दऱ्यांचें व अरण्यांचें उल्लंघन करतां येत नाहीं असा समज सर्वत्र आढळतो. या अडचणींतून पार पडण्याची एक तोड अशी आहे कीं, या मृतात्म्यांस सुखरूपपणें प्रवास करतां यावा म्हणून पूल बांधून देतात. हा पूल कशाचा ? तर सुताच्या किंवा लोंकरीच्या धाग्याचा ! वायुस्वरूपाप्रत पावलेले प्रेतात्मे तंतुरचित सेतुपथानें हव्या तितक्या लांबचा प्रवास अडथळ्यावांचून करतात ! तात्पर्य, कांहीं मृतात्मे घरच्या घरीं, कांहीं गांवच्या स्मशानांत व इतर जागीं, कांहीं गांवठाण्याच्या सीमेवर, कांहीं समुद्राच्या कांठीं, कांहीं अरण्यांत, कांहीं डोंगरांत, व कांहीं दूर असलेल्या मूळच्या देशांत राहतात, असे अनेक लोकांचे अनेक प्रकारचे तर्क आहेत.

आतां हे मृतात्मे राहतात कसे व करतात काय हें पाहूं. ज्या सत्पुरुषांचे आत्मे कैलासास किंवा वैकुंठास जातात ते कसे राहतात हें आमच्या वाचकांस पाल्हाळानें सांगण्याची गरज नाहीं. वैकुंठ व कैलास हे आमच्या अनेक स्वर्गांपैकीं दोन स्वर्ग होत. स्वर्ग म्हणजे चैनीचें माहेरघर अशी आमची सार्वत्रिक कल्पना आहे. जो स्वर्गांत गेला त्याला कोणत्याहि वस्तू-साठीं श्रम करण्याची गरज नाहीं. हवा-पाणी, अन्न—येथून तेथून साऱ्या, उप-भोग्य वस्तू अतिशय मनोहर असून फुकट ! कोणालाहि रोग ठाऊक नाहीं, वार्धक्य यावयाचें नाहीं व मृत्यूची तर वार्ताच नाहीं ! तरुण स्त्री-पुरुषांच्या जोडप्यांनीं सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत मोठमोठ्या जलाशयांत, उद्यानांत, व इतर रम्य स्थळीं हव्या त्या क्रीडा कराव्या आणि अमृताचें प्राशन करून सर्वकाळ आनंदांत असावें ! कित्येकांना स्वर्गाचें अशा प्रकारचें चित्र सर्वथा पसंत पडत नाहीं. त्यांच्या मतें स्वर्ग झाला म्हणून काय झालें ! तेथेंहि थोडेंबहुत काम असल्याशिवाय तेथील रहिवाशांस सुख व्हावयाचें नाहीं. येथल्यासारखें हाडांचें पीठ पाडणारें काम नव्हे, पण झाडांचीं कलमें करणें, बागांतील फुलें वेंचणें, रुप्याच्या व सोन्याच्या लहान लहान कळश्यांनीं फुलझाडांस पाणी घालणें—अशा प्रकारचीं व कांहींच्या समजुतीप्रमाणें थोडीबहुत जमीन पिकविणें, मासे पाळणें, शिकार करणें

असलींहि कामें स्वर्गांत कधीं कधीं करावीं लागतात ! अशा प्रकारचा येथला थाट वर उठल्यावर, येथल्यासारखेच कांहीं चांगले व कांहीं वाईट आत्मेहि तेथें असणार. जेथें अशी स्थिति आहे तेथें एक प्रकारची राज्य-व्यवस्था असून ती चालविणारे निरनिराळ्या दर्जाचे अंमलदारहि पाहिजेत. स्वर्गांतील साऱ्या अधिकाऱ्यांपेक्षां न्यायाधिशाचें मोठें माहात्म्य आहे. तेथें दिवाणी व फौजदारी खटले एकाच न्यायाधिशापुढें चालतात. तेथील रहिवाश्यांस जूरीचा हक्क अद्यापि मिळालेला नाहीं, म्हणून थोड्या दिवसांपूर्वी जूरीच्या हक्काबद्दल बंगाल्यांत ज्या प्रकारचा तंटा झाला तसल्या प्रकारचा तंटा स्वर्गांत आजपर्यंत झाल्याचा दाखला नाहीं ! तथापि न्यायाधिशापासून बेलिफापर्यंत सर्व प्रकारचे अधिकारी तेथें आहेत. इतकेंच नाहीं, तर गुन्हे पकडणारे व पुरावा मिळवून गुन्हे शाबीत करणारे हुशार पोलिसहि तेथें आहेत ! ज्यांनीं खुनासारखे भयंकर गुन्हे केले आहेत त्यांना, व तेथेंहि कोणत्याहि प्रकारचें निषिद्ध कृत्य करणारांना दंड करण्यासाठीं मोठमोठाले तुरुंग, बिड्या, कडेलोटाच्या जागा, वधस्तंभ, सूळ वगैरे अनेक प्रकारचीं शिक्षोपकरणें आणि न्यायाधिशांच्या हुकमाप्रमाणें अपराध्यांस शिक्षा देणारे अधिकारी तेथें आहेत. तात्पर्य, स्वर्गलोक इहलोकची बऱ्याच अंशीं हुबेहूब प्रतिमा आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं !

थडगीं व देवळें : : : : ४३

ज्याप्रमाणें देवांची उत्पत्ति पिशाचांपासून झाली आहे असें म्हणणें प्रथम दर्शनीं किंचित् आश्चर्यकारक वाटतें, त्याप्रमाणेंच देवळें थडग्यांपासून झालीं आहेत असें म्हणणेंहि वाटतें. पण जितका पिशाचांचा देवांशीं तितकाच थडग्यांचा देवळांशीं निकट संबंध आहे. ज्याप्रमाणें आमचीं देवळें थडग्यांपासून किंवा समाधींपासून निघालीं त्याप्रमाणेंच मुसलमान लोकांच्या मशिदी कबरस्थानांपासून व ख्रिस्ती लोकांचीं चर्चें चर्चयार्डा-पासून निघालीं. सुधारणेच्या कांहीं अंगांनीं युरोपखंडाचें पाऊल आज-मित्तीस बरेंच पुढें आहे हें निर्विवाद आहे. पण धर्मसंबंधानें ख्रिस्ती लोकांच्या कल्पना इतर लोकांच्या कल्पनांप्रमाणेंच अज्ञानमय आहेत. इतकेंच

नाहीं, तर या गोष्टींत ते कांहीं लोकांपेक्षां विशेष मूढ आहेत, असेंहि सिद्ध करून देतां येईल.

अलीकडे बरींच शतकें आम्ही बहुतेक हिंदु लोक आपलीं प्रेतें चितेवर जाळीत असल्यामुळें, देवळांचें थडग्यांशीं जें सूत्र आहे तें झट्दिशीं आमच्या लक्षांत येत नाहीं. पण आमच्यांतहि अद्यापि जो समाधिप्रचार अंशतः रूढ आहे त्याकडे लक्ष दिल्यास, जसा पिशाच्चांपासून देवांचा अवतार झाला, त्याप्रमाणेंच थडग्यांतून देवळें अवतरलीं अशी खात्री झाल्यावांचून राहणार नाहीं. आम्ही आपल्या प्रेतांचें दहन करूं लागल्यामुळें आमच्या प्रेतविधींतील पुष्कळ मौज नाहींशी झाली व त्याला एक प्रकारचा हिडिसपणा आला. उपयुक्ततेच्या दृष्टीनें पाहतां दहनाची चाल फार उत्कृष्ट आहे, व तिच्या चांगुलपणामुळें आज नाहीं उद्या, सर्व सुधारलेल्या लोकांस ती मान्य झालीच पाहिजे, याविषयीं आम्हांस शंका नाहीं. पण तूर्त आम्ही समाधि व चिता यांच्या कमीअधिक उपयुक्ततेचा विचार करीत नाहीं; समाधींतून देवालय कसें प्रकट झालें हें पाहण्यांत सध्यां आम्ही गुंतलों आहों. तेव्हां समाधि व त्यांच्यासंबंधाचे विधि हे प्रस्तुत कालीं असावे तितके आमच्या डोळ्यांपुढें नसल्यामुळें समाधीपासून देवळाकडे येतांना मन थोडें बुजल्यासारखें होतें ! पण वास्तविक पाहतां तसें होण्याचें कांहीं कारण नाहीं. हें भरतखंड अनेक तऱ्हेच्या विचित्रपणाचें पूर्ण भांडार आहे. अमुक एक आचार अमुक लोकांत आहे आणि तो येथें नाहीं, असें सहसा व्हावयाचें नाहीं. जंगम, मानभाव, गोसावी वगैरे हिंदु लोक आपलीं प्रेतें पुरतात आणि तीं पुरतांना मोठा थाटमाट करतात हें बहुतेकांस ठाऊक असेलच. ब्राह्मणलोकांतहि संन्याशांस समाधि देण्याची आणि श्रीमंतांच्या प्रेतांवर किंवा अस्थींवर समाधि बांधण्याची चाल आहे. अनेक ठिकाणीं शिवाजीराजांच्या पादुकांची स्थापना करून त्यांवर देवळें बांधण्यांत आलीं आहेत, हें पुष्कळांना ऐकून तरी ठाऊक असेल. अशा देवळांत बहुधा सांबाची स्थापना करतात, आणि इतर देवांसारखी या देवांचीहि पूजा-अर्चा होऊं लागते. कोणीएका महंमदानें आपल्या दांतावर थडगें बांधलें म्हणून आम्ही त्याला वेडा असें ठरवितों किंवा तो वेडा होता म्हणून त्यानें दांतावर थडगें बांधण्याचा हुकूम दिला असें म्हणतों; पण कसेंहि झालें

तरी महंमद हा मनुष्य होता, आणि म्हणून त्याच्या दांतावर थडगें बांधण्यांत कांहीं अर्थ होता; परंतु कुत्र्याच्या शवावर हें थडगें बांधलें आहे असें ठाऊक असून जर लोक त्याला भक्तिपूर्वक प्रदक्षिणा घालूं लागले, आणि त्याच्या तोंडावरील शिलेंत खोदलेल्या कुत्र्याच्या चित्रास श्वानेश्वर समजून नवस करूं लागले तर त्यांच्या मूर्ख भोळेपणास काय म्हणाल? अशा प्रकारची श्वानसमाधि आणि तिच्या दर्शनास येणारे भाविक लोक आम्हीं स्वतःच डोळ्यांनीं पाहिले नसते तर असली गोष्ट आम्हांस सोलीव थाप वाटली असती! पण प्रत्यक्ष प्रमाणापुढें आम्हांसहि हात टेकणें भाग आहे.

खोल खड्डे घेऊन लांकडाच्या पेटींत घातलेलीं प्रेतें त्यांत गाडल्यावर त्यांवर चुनेगच्ची चिरेबंदी थडगीं बांधण्याची व त्यांवर मृताचें नांवगांव खोदलेल्या शिला बसविण्याची चाल बरीच सुधारणा झाल्यावर पडते. चुन्याचा उपयोग समजून तो तयार करण्याची कृति, दगडावर अक्षरें खोदण्याची कला, प्रेत कुजूं न देण्यासाठीं निरनिराळ्या प्रकारचे मसाले तयार करण्याची विद्या, व थडग्यास नाना प्रकारचे आकार देण्याची हातोटी—या प्राथमिक मनुष्यास साधण्यासारख्या गोष्टी नाहींत. प्रेत झांकलें जाईल इतका खोल खड्डा घेऊन त्यावर भरपूर माती लोटली, व कोल्ह्याकुत्र्यांनीं ती उकरून आंतील प्रेतास इजा देऊं नये यास्तव त्यावर दहापांच लहानमोठे दगड ठेवले, म्हणजे रानटी लोकांचें अथवा सुधारलेल्या राष्ट्रांतील गरीब लोकांचें थडगें झालें. असल्या थडग्यांस थोडाबहुत हातभार लावणें हें सर्व प्रेत पुरणारे लोक पुण्यकृत्य समजतात. आपल्या हातून दुसरें तिसरें कांहीं झालें नाहीं तरी थडग्यावर एक चिमटीभर माती टाकणें अथवा एखादा खडा इकडचा तिकडे उचलून ठेवणें हें आपलें मृताच्या संबंधानें कर्तव्य होय, असें पुष्कळ लोक समजतात. ज्या वाटेच्या बाजूला एखादा प्रसिद्ध मनुष्य पुरला असेल त्या वाटेनें कोणी मोंगल जाऊं लागला तर त्या मनुष्याच्या थडग्यावर एक लहानसा दगड, अथवा चिंधी, अथवा उंटाच्या केंसांचा पुंजका टाकल्याशिवाय पुढें जावयाचा नाहीं. जातां जातां प्रवाशांनीं अशा प्रकारें टाकलेल्या दगडांचे ढीग या देशांतहि कित्येक ठिकाणीं दृष्टीस पडतात. येथें

चतुःशृंगीच्या वाटेवर जो एक अशा प्रकारचा ढीग आहे तो पुष्कळांच्या पाहण्यांत असेलच. भाविक लोक जातां येतां अजून त्या ढिगावर लहानसा खडा तरी उचलून टाकतात. तात्पर्य, "फूल नाहीं फुलाची पांकळी" या न्यायानें थडगीं करणाऱ्या लोकांत मृताची होईल तेवढी सेवा करण्याचा परिपाठ आहे. अशा रीतीनें कोठें मातीचे, कोठें वेड्यावांकड्या गोट्यांचे, व कोठें सडकून व टाकी लावून नीटनेटक्या रीतीनें बसविलेल्या दगडांचे जे ढीग करण्यांत येतात त्यांवरच किंवा त्यांचे पुढें मृतात्म्यासाटीं नाना प्रकारच्या वस्तू आणून ठेवण्याचा व प्रसंगविशेषीं कोंबडीं, बकरीं व इतर खाद्य जनावरें मारण्याचा प्रघात पडतो. आपण ज्याला स्थंडिल म्हणतों व ज्यावर हवनाचीं द्रव्यें मांडण्यांत येतात किंवा अग्निमुखानें देवांस अर्पिण्यांत येतात त्यांचें मूळ या ढिगांत आहे! याच ढिगांत पुरलेल्या इसमास थंडीवाऱ्यापासून अथवा पावसापासून त्रास होऊं नये म्हणून त्याच्याभोंवतीं चारसहा मेढी रोंवून त्यांवर गवताचें, पाणकणसांचें, किंवा एखाद्या धान्याच्या काडाचें लहानसें छप्पर टाकून दिलें कीं प्राथमिक देऊळ झालें! मुसलमानांच्या मशिदी, खिस्ती लोकांचीं चर्चें, व आमच्या लोकांनीं प्रसिद्ध पुरुषांच्या समाधींवर बांधलेल्या इमारतींस देवालयें म्हणूं नये तर काय म्हणावें? खिस्ती लोकांच्या व मुसलमान लोकांच्या देवळांत मूर्ति नसतात हें आम्ही कबूल करतों; पण आतांपर्यंत या देवळांविषयीं जें लिहिण्यांत आलें आहे त्यांत मूर्तीचा कोठेंच उल्लेख नाहीं. थडग्याचें स्थंडिल कसें होतें व त्यावरील झोंपड्यास देवालयाचें रूप कसें प्राप्त होतें, येवढ्याचेंच दिग्दर्शन येथपर्यंत केलें आहे. मृतात्म्याला देवत्व प्राप्त होऊन त्याच्या थडग्यावर त्याच्या प्रतिष्ठा कशा स्थापित होतात, व पुढें त्या प्रतिमांनाच देवांच्या मूर्ति मानण्याचा प्रघात पडून त्यांपुढें पुराणें सांगण्याचा, कीर्तनें करण्याचा, प्रार्थनेस जाण्याचा, निमाझ पढण्याचा, व सर्मनें (धर्मव्याख्यानें) देण्याचा परिपाठ कसा पडतो हें अद्यापि सांगावयाचें आहे.

मूर्तिपूजेचा उद्भव : : : : ४४

धर्मकल्पना पिशाचकल्पनेपासून आली आहे असें एकदां म्हटलें म्हणजे पैशाच्चिक योनीप्रत पावलेल्या मृतात्म्याविषयीं मनुष्यांनीं जे जे तर्क केले त्या बहुतेकांचा धर्माशीं आणि देवांशीं संबंध जुळवून देतां आला पाहिजे. मूळ पिशाचाची कल्पना अशरीरी आत्म्यापासून आली हें अनेक वेळां सांगितलेंच आहे, व या अशरीरी आत्म्याची कल्पना स्वप्नांत जागच्या जागीं नाना तऱ्हेच्या सुखदुःखांचा जो भास होतो त्यापासून उत्पन्न होते ही गोष्ट प्रत्येकाला आपल्या अनुभवानें ठरवितां येण्यासारखी आहे. झोंपेंतला आत्मा, मृतात्मा, पिशाचात्मा आणि देवात्मा–अशी ही चढती भांजणी आहे! तसेंच थडगें, थडग्यावर किंवा थडग्यांत ज्या वस्तु घाल-तात त्या आणि थडग्यावर केलेला मंडप अथवा झोपडें यापासून स्थंडिल, स्थंडिलावर जीं होमद्रव्यें जाळतात तीं आणि देऊळ यांची उत्पत्ति होते, हें आतांपर्यंत या विषयाच्या संबंधानें जें लिहून गेलें आहे त्यावरून वाचकांची खात्री झालीच असेल. मुंजींत, लग्नांत, श्रावणीला, किंवा इतर प्रसंगीं मातीचे लहान कट्टे करून त्यांवर दहीं, दूध, तूप, भात अथवा समिधा जाळण्याचा जो प्रकार चालतो त्यांत आणखी खड्ड्यांत प्रेत पुरून त्यावर लादलेल्या मातीच्या ढिगावर अन्न आणून ठेवण्याचा, कोंबडीं किंवा बकरीं मारण्याचा आणि दारूच्या बाटल्या ओतण्याचा जो प्रकार चालतो त्यांत काय भेद आहे? वास्तविक पाहतां कांहीं नाहीं. फक्त एकाला पूर्वज-दान अथवा पिशाचदान, आणि दुसऱ्याला देवदान अशीं पाहिजे तर निराळीं नांवें देतां येतील. तर मग आतां देवळांतच मूर्ति कोठून आल्या, व त्यांत प्रार्थना करण्याचा परिपाठ कोठून पडला?

धर्माची वंशावळ लावणारानें या प्रश्नाचें समाधानकारक उत्तर दिलें पाहिजे. आतांपर्यंत जें म्हटलें आहे त्यावरून या प्रश्नाचा निकाल होत नाहीं. मृतात्म्याचें पिशाच व पिशाचाचा देव झाला असेल. थडग्यावरील मातींतून स्थंडिल निघालें असेल, व थडग्यांत पुरलेल्या प्रेतास पाऊस-वाऱ्याची बाधा होऊं नये म्हणून त्याच्याभोंवतीं चार मेढी पुरून त्यांवर घातलेल्या छपरापासून देवळाचा अवतार झाला असेल. परंतु अमूर्त मृतां-

तून मूर्त्युद्भव कसा झाला ? अशरीरी पिशाचाला देवरूपानें देवळांत शरीर कोठून प्राप्त झालें ? व मनुष्यरूपी देवांच्या व देवींच्या मूर्ती जागोजाग कशा दृष्टीस पडूं लागल्या याचा खुलासा होणें जरूर आहे.

बौद्ध, हिंदु, ख्रिस्ती व महंमदी हे सर्व धर्मांत चार प्रमुख धर्म होत. पैकीं शेवटल्या दोहोंत म्हणण्यासारखी मूर्तिपूजा नाहीं. बौद्ध लोक फक्त बुद्धमूर्तींची पूजा करतात. इतर देवांस ते जुमानीत नाहींत. आम्ही हिंदु-लोक मात्र भले भक्कम मूर्तिपूजक आहों ! आमच्याप्रमाणेंच जुने इजिप्-शिअन, ग्रीशन व रोमन लोक मूर्तिपूजक होते. यावरून काय दिसतें कीं, मूर्तिपूजेला जसा पूर्वींच्या धर्माकडून उदार आश्रय मिळत होता तसा अलीकडील धर्माकडून मिळत नाहीं. आमचा हिंदुधर्म सध्यां अस्तित्वांत आहे, तरी त्या जुन्या धर्मांप्रमाणें त्यांतहि मूर्तिपूजेचें मोठें बंड असावें हें स्वाभाविक आहे. आतां जुन्या धर्मांत मूर्तिपूजेचें एवढें प्रस्थ कां माजलें असावें, आणि अलीकडील धर्मांतून तिला आपलें अंग काढून घेणें कां भाग पडलें असावें, याचा निर्णय करणें हा अत्यंत बोधपर व मनोरंजक विषय आहे. पण आजच आम्हांस त्यांत पडण्याची गरज नाहीं. मूर्तिपूजा कोठेंहि असो, ती तेथें कशी आली हें आम्हांस प्रथम पाहावयाचें आहे.

मूर्तिपूजा तीन प्रकारची आहे. जड वस्तूंची पूजा, वनस्पतींची पूजा व प्राण्यांची पूजा. नर्मदेंतले दगड, वृंदावनांतली तुळस व गोठ्यांतली गाय— या तिन्हीहि वस्तु आपल्या देवता होत ! या तीन वस्तूंस तीन प्रकारच्या मूर्तींचे प्रतिनिधि मानून त्यांचे तीन वर्ग अथवा गण मानले तरी चालेल. दगडाच्या गणांत किंवा दृषदादि वर्गांत चंद्रसूर्यापासून मातीच्या पार्थिवा-पर्यंत पाहिजे त्या जड वस्तूंचा समावेश करण्यास हरकत नाहीं. प्राणिगणांत हवेंत उडणाऱ्या, पृथ्वीवर चालणाऱ्या व पाण्यांत पोहणाऱ्या पाहिजे त्या पक्ष्याचा, जनावराचा अथवा माशाच्या जातीचा अंतर्भाव करतां येईल. वनस्पतिवर्ग तर अमर्यादच आहे. याचा वेदशास्त्राशीं संबंध असल्यामुळें प्रत्येक झाडाला देवपण आलें आहे, असें म्हटलें तरी चालेल. अशा रीतीनें विकास पावलेल्या त्रिविधात्मक मूर्तिपूजेचा उगम कोठें आहे हें निश्चयानें समजेल तर मोठी मौज वाटणार नाहीं काय ? अर्थात् वाटेल.

मूर्तिपूजेचें मूळ मनुष्याच्या स्वभावांतच आहे. जसा लहान मुलाला प्रबुद्ध व अप्रबुद्ध आणि सजीव व निर्जीव यांतला भेद नीटसा कळत नाहीं, त्याप्रमाणेंच प्रथमावस्थेंतील प्रौढ मनुष्यांनाहि तो कळत नाहीं. मांजरें, कुत्रीं, वासरें वगैरेंवर लहान मुलांचें प्रेम किती असतें हें सर्वांना ठाऊक आहेच. त्यांना तीं आपल्या सवंगड्यांसारखीं अथवा कुटुंबांतील इतर माणसांसारखीं वाटतात. तसेंच पायरीवरून पडलें असतां पायरीस मारल्यानें त्याचें समाधान होतें हेंहि पुष्कळांनीं पाहिलें असेल. या उदाहरणांवरून आपल्या मनोधर्मासारखे मनोधर्म आपल्या सभोंवतालच्या सजीव व निर्जीव पदार्थांत असावे अशीं तीं सहजगत्या अनुमानें करतात असें दिसतें. उत्तरोत्तर असलीं अनुमानें चुकीचीं आहेत असा त्यांस प्रत्यय येतो. पण तो येण्यास बराच काळ लागतो, आणि आला तरी कांहीं गोष्टींविषयीं त्यांचे ग्रह त्या अवकाशांत इतके दृढ होऊन जातात कीं, पुढें ते कांहीं केलें तरी नाहींसे होत नाहींत. मूळ वस्तूचे गुण तिच्या प्रतिमेंत उतरतात हा एक अशा प्रकारचा ग्रह होय, व हाच ग्रह प्रधानतः मूर्तिपूजेच्या मुळाशीं आहे. प्रथमावस्थेंतील लोकांना प्रकृति आणि तिची छाया अथवा प्रतिकृति यांतील भेद बरोबर न समजल्यामुळें लहान मुलांप्रमाणें एकींचे गुण दुसरींत उतरतात असा त्यांचाहि समज असतो, आणि म्हणून त्यांना असें वाटतें कीं, जर मृत मनुष्याच्या थडग्यावर त्याची प्रतिमा ठेविली तर तींत त्याचें पिशाच शिरेल; कारण त्याला हा आपलाच देह आहे अशी भ्रांति होईल. पुढें मृताचें चित्र थडग्यावर असो किंवा दुसरें कोठेंहि असो, त्यांत त्याच्या पिशाचाचा संचार होईल अशी खात्री असते. एकदां अशा प्रकारच्या प्रतिकृतींत मृतांचे आत्मे प्रवेश करतात अशी कल्पना दृढ झाली म्हणजे मृताच्या प्रेताप्रमाणेंच त्यांची सेवा ते करूं लागतात. आफ्रिकेंतील **निआंझा** नांवाचें जें सरोवर आहे त्याच्या कांठीं राहणाऱ्या निग्रो लोकांविषयीं जगप्रसिद्ध प्रवाशी लिव्हिंगस्टन यानें असें म्हटलें आहे कीं, हे लोक आपल्या मृतांच्या मूर्ति करून त्यांना आपल्या निरनिराळ्या आप्तांचीं नांवें देतात, आणि प्रतिदिवशीं तांदूळ, कणीक, भांग, तंबाखू वगैरे वस्तु त्यांपुढें ठेवून त्यांना चिलमी फुंकतां याव्या म्हणून विस्तव

तयार करूनहि ठेवतात! अशा रीतीनें मृतांची सेवा केली असतां त्यांना मोठा आनंद होतो, असा या लोकांचा समज आहे. सिएरालीओन येथील एका निग्रो स्त्रीविषयीं बॅस्टिअन यानें असें सांगितलें कीं, तिनें आपल्या खोलींत एकंदर चार मूर्ति करून ठेवल्या होत्या. एक आपल्या मेलेल्या नवऱ्याची, एक खुद्द आपली आणि दोन आपल्या दोन मुलांच्या. या मूर्तींस ती प्रतिदिवशीं मक्याचें पीठ आणि खोबरेल यांचें चोपडण करीत असे! अशा प्रकारें ज्या मूर्तीची आराधना करण्यांत येते त्याचे मुळाशीं विशेष साम्य असावें लागत नाहीं. कधीं कधीं तर त्यांत व मुळांत फारच वैषम्य असतें. देवयोनीप्रत पावलेल्या पितरांच्या प्रतिकृतिस्थानीं दमारा लोकांनीं लांकडाच्या दोन तुकड्यांची योजना करून ठेवलेली असते. विशेष प्रसंगीं अशा प्रकारच्या प्रतिकृति ते बाहेर काढतात. आपल्या लोकांतील भिल्ल व इतर जातींच्या अडाणी लोकांच्या मूर्तीविषयीं येथें विशेष सांगण्याची जरूरी नाहीं. एखादा मोठासा तेडाबागडा दगड पाहून त्यावर अर्धशेर, पावशेर शेंदूर अथवा हिंगूळ चोपडला किंवा थोडेंसें तेल ओतलें कीं बनला तो म्हसोबा, पिरोबा, खंडोबा अथवा मारुती आणि झाली त्यापुढें अन्नाचे व मांसाचे नैवेद्य व बळी देण्याची सुरुवात! यावरून काय दिसतें कीं, मेलेल्या मूळच्या मनुष्यांत आणि पुढें त्याच्या नांवानें केलेल्या प्रतिकृतींत कांहीं साम्य असो अथवा नसो, त्या प्रतिकृतींत मेलेल्यांचे आत्मे संचार करतात, अशा या प्रतिकृति करणाराचा पूर्ण विश्वास असतो. तेव्हां ज्या लोकांत अशा प्रतिकृति दृष्टीस पडत नसतील त्या लोकांत अशा प्रकारचा विश्वास नसला पाहिजे असें अनुमान करणें जरूर आहे, आणि शोधाअंतीं वस्तुस्थितिहि तशीच आहे असें दिसून आलें आहे. आफ्रिकेंतील वहाबी नांवाचे लोक आहेत त्यांत असल्या कल्पना मुळींच नाहींत. असल्या आचरटपणाच्या मूर्तिपूजेचा यत्किंचित् देखील मागमूस त्या लोकांत लागत नाहीं. पण हें सांगतांना त्या लोकांस मृतांविषयीं पूज्यबुद्धिहि मुळींच नाहीं हेंहि सांगितलें पाहिजे. ते आपल्या मृतांचीं प्रेतें जंगलांत फेंकून देतात, आणि तेथें तीं बहुधा व्याघ्रांच्या अथवा इतर वन्य पशूंच्या भक्ष्यस्थानीं पडतात.

मूर्तिपूजेचा प्रकार

: : : : ४५

मागल्या लेखांत मूर्तिपूजेचा उद्भव कसा होतो हें सांगून जडवस्तुपूजा, प्राणिपूजा व वनस्पतिपूजा असे तिचे पुढें तीन प्रकार होतात असें सांगितलें आहे. या प्रकारांविषयीं आज थोड्याशा खुलाशानें लिहून नंतर त्यापासून जीं अनुमानें स्वाभाविकपणें निघतात तीं काढावयाचीं असा इरादा आहे.

आपण झाडें कां पूजतों ? अर्थात् इतर वस्तूंची पूजा करण्यास जीं कारणें असतील तींच झाडांची पूजा करण्यासहि असलीं पाहिजेत. जो मनुष्य स्वतः पराक्रमी आहे, किंवा ज्याचा पराक्रमी पुरुषाशीं कोणत्याहि प्रकारचा संबंध आहे, अथवा ज्यापासून लोकांचें कोणत्याहि प्रकारचें मोठें हित होत आहे, अशा प्रकारच्या मनुष्याला बहुधा लोकांत मान मिळतो. ह्याच मान वाढला म्हणजे त्याला पूजा म्हणतात; व ही पूजा करण्याची बुद्धि आपल्या अंतःकरणांत उत्पन्न झाली म्हणजे आपण तिला पूज्यबुद्धि म्हणतों. वड, पिंपळ, उंबर, आपटा, शमी, तुळस, बेल, वगैरे झाडांविषयीं, आमच्या मनांत जी पूज्यबुद्धि उत्पन्न झाली आहे ती वर थोडक्यांत सांगितलेल्या कारणांपैकीं कोणत्या तरी कारणांनीं उद्भवली असावी यांत संशय नाहीं. जिरेनिअमप्रमाणें तुळशींत हवा स्वच्छ करण्याचा गुण फार आहे, म्हणून आम्हीं सारे तिचे भक्त बनलों आहों किंवा सर टी. माधवरावांनीं एकदां सुचविल्याप्रमाणें बेल, तुळस, आणि गवती चहा यांचा चहा ऊर्फ गोड काढा रोज सकाळीं घेतल्यास वातपित्तकफाची विशेष बाधा न होतां प्रकृति साफ राहण्यासारखे गुण तींत आहेत, म्हणून आम्हीं तिला देवांच्या पूजेंतील एक अत्यवश्यक द्रव्य केलें आणि सर्व ऋतूंत बायकांना तिच्या भोंवतीं प्रदक्षिणा घालण्यास लाविलें, हें निश्चयानें सांगतां येत नाहीं; तथापि एवढें खरें आहे कीं, ह्या झाडांच्या अंगच्या कसल्या तरी चांगल्या गुणाबद्दल त्याला आमच्या घरांत व देवळांत इतकें महत्त्वाचें स्थान मिळालें असावें ! वड, पिंपळ, उंबर वगैरे मोठ्या गर्द छायेचीं झाडें आहेत, आणि त्यांपासून पांथांस व इतरांस मोठें सुख होतें म्हणून त्यांस देवत्व प्राप्त झालें असावें असें प्रथम दर्शनीं वाटण्याचा संभव आहे. पण वास्तविक कारण तसें दिसत नाहीं. तसें असेल तर आंबा, बकुळ, फणस वगैरे दाट

छायेचीं झाडें पूज्य कां झालीं नाहींत? आंबा व फणस छायेला चांगले असून खायलाहि कांहीं वाईट नाहींत! तेव्हां फायद्याच्या दृष्टीनें हीं झाडें विशेष पूज्य व्हायला पाहिजे होतीं. तसेंच, याच दृष्टीनें गुलाब, दवणा, मरवा, जाई, जुई, मोगरा वगैरे सुवासिक पानांचीं व फुलांचीं झाडेंहि देवकोटींत जायला पाहिजे होतीं. पण तसेंहि झालेलें नाहीं. यावरून वड, पिंपळ वगैरे झाडांस देवपण येण्यास दुसरें कांहींतरी कारण झालें असावें. आमची कल्पना अशी आहे कीं, आंबा, बकुळ, फणस वगैरे झाडांप्रमाणें हीं झाडें लावण्यास कष्ट पडत नाहींत, तीं आपल्या आपण कोठेंहि येतात, व एकदां वाढीस लागलीं म्हणजे प्रचंड विस्तार पावतात. गांवच्या ओढ्याच्या किंवा नदीच्या कांठीं, मोठमोठ्या देवळांजवळच्या पटांगणांत, पडक्या विहिरींत, भिंतींत व बुरुजांत, प्रेतें पुरण्याच्या जागा असतील तेथें अशा ठिकाणीं हीं झाडें इकडचें बीं तिकडे आणि तिकडचें बीं इकडे आपोआप पडून उत्पन्न होतात, आणि त्यांची कोणीं काळजी घेतल्याशिवाय मोठ्या झपाट्यानें वाढत जातात आणि प्रचंड विस्तार पावतात. कोणत्याहि भव्य पदार्थाविषयीं जात्याच एक प्रकारची आदरबुद्धि उत्पन्न होते. तशांत दुसरें कांहीं कारण झालें म्हणजे तो विशेष आदरणीय होतो. स्मशानांत वाढणाऱ्या पिंपळावर अथवा वडावर स्मशानांत जाळलेल्या किंवा पुरलेल्या स्त्रियांचे व पुरुषांचे आत्मे पिशाचरूपानें येऊन बसत असतील अशी कल्पना एकदां मनांत आली कीं तिनें तुम्हांला घेरलें म्हणून समजा. ज्या गांवांत भुताचें 'बसण्या-उठण्याचें झाड नाहीं असा गांव, बहुधा या देशांत सांपडावयाचा नाहीं. ही कामगिरी बहुधा पिंपळाकडे येते. तथापि कधींकधीं वायुरूपी प्राण्यांना चिंचेच्या झाडावर देखील संचार करण्यांत मोठी मौज वाटते! तात्पर्य, झाडांस जें देवपण आलें आहे तें पिशाचांचें अथवा देवांचें वसतिस्थान झाल्यामुळें आलें आहे असें दिसतें.

वनस्पतिपूजेचें रहस्य कळल्यावर प्राणिपूजेचें कळणें मुळींच कठिण नाहीं. स्मशानांत किंवा ज्या दुसऱ्या ठिकाणीं भुतेंखेतें नेहमीं हिंडतात-फिरतात असा विश्वास बसून गेलेला असतो, त्या ठिकाणीं येणारींजाणारीं जनावरें मृतात्म्यांनीं धरलीं जातात असा समज होतो. घुबडें, पाकोळ्या,

साप वगैरे प्राण्यांची पूजा कोणी करो अथवा न करो, मेलेल्या स्त्रियांचे व पुरुषांचे आत्मे त्यांत प्रवेश करून आपल्या जुन्या ठिकाणीं वारंवार येतात, असें सर्व अडाणी लोक मानतात. विशेषतः साप अशा तऱ्हेनें फार दृष्टीस पडतात असा सार्वजनिक समज आहे. "आमच्या घरचा नाग फार जुना असून त्याचे अंगावर वीत-वीत केंस आहेत; रात्रींचा तो जाऊं लागला म्हणजे त्याचेभोंवतीं उजेड पडतो; तो कोणास कधीं त्रास देत नाहीं; लहान मुलांबाळांच्या अंगावरून जातो, पण कधीं कोणाला दंश करावयाचा नाहीं; त्याच्या छायेखालीं आम्हांला कशाचेंहि भय वाटत नाहीं. एखादे वेळीं जाण्यायेण्याच्या वाटेवर पडल्यामुळें रस्ता बंद होतो; मग थोडी प्रार्थना केली, आणि कांहीं अपराध झाला असेल तर वडिलांनीं क्षमा केली पाहिजे, असें म्हटलें म्हणजे मुकाट्यानें निघून जातो."—अशा प्रकारच्या या जनावरांच्या गोष्टी घरांतील म्हाताऱ्या व म्हातारे सांगतांना पुष्कळांनीं ऐकल्या असतील. सर्परूपानें पिशाचें दंश करतात, व चांगल्या पंचाक्षऱ्याच्या मारांत तीं सांपडलीं असतां बोलूं लागून दंश करण्याचें कारण सांगतात, आणि त्यांचें जें देणें असेल तें दिलें म्हणजे विष उतरून घेऊन चालतीं होतात, असेंहि पुष्कळांचें म्हणणें आहे. दंश केलेल्या मनुष्याच्या अंगांत मांत्रिकानें आणिल्यावर तो बोलूं लागला आणि दंश करणारा साप सर्वांसमक्ष फरपटत येऊन व जखमेच्या जागीं आपलें तोंड लावून विष उतरून घेऊन गेला—अशी एका सर्पदंशाची हकीगत आम्हांस एका बी. ए. मामलेदारानें 'मीं आपल्या डोळ्यांनीं पाहिली' असें सांगितल्याचें स्मरतें! काय असेल तें असो; बऱ्याच लोकांत अशा प्रकारचा विश्वास असतो यांत संशय नाहीं. आपण ज्याप्रमाणें नागपंचमीला वैदूंनीं आणिलेल्या नागांस दूध घालतों, त्याप्रमाणें पोलंडचे लोक एका जातीच्या काळ्या सापाला दूध व अंडीं घालतात. एशिया, युरोप, आफ्रिका व अमेरिका या चारहि खंडांतील बहुतेक देशांत हा विश्वास आढळतो. आमचे श्रीकृष्ण परमात्मे शेषमंचकावर पहुडले असून श्रीलक्ष्मी त्यांचें पादसंवाहन करीत असते, हें कोणाहि हिंदूला सांगावयास नको. ज्ञानवृक्षाचें फळ खाण्यास मनुष्यांच्या आद्य मातेला सैतानानें जी भुरळ पाडली ती सर्परूप धारण करून पाडली, असा ख्रिस्ती लोकांचा विश्वास

आहे. गाय व बैल यांची पूजा येथें रूढ होण्यास त्यांची उपयुक्तता कारण झाली असावी, हें उघडच आहे. इतर देशांतहि अत्यंत उपयुक्त जनावरांची पूजा करण्याचा परिपाठ असतो. हीं पूज्य जनावरें खाण्याकरितां मारूं नयेत असा निर्बंध सर्वत्र असतो असें नाहीं. पूर्वी आमचे लोक गाईंची पूजा करीत असून पहीपाहुणा आला असतां घरच्या गाईच्या ताज्या गोऱ्ह्याचा अथवा पाडीचा समाचार घेण्यास मागेंपुढें पाहत नसत, हें सुप्रसिद्ध आहे. तसेंच धनगरांनीं किंवा आम्ही ब्राह्मणांनीं बकरीं अगोदर पुजून मग मारून खाल्लीं तरी त्यांत त्यांच्या अथवा आमच्या धर्मबुद्धीला मालिन्य येतें असें श्रद्धावान् धनगरांस व ब्राह्मणांस वाटण्याचा संभव नाहीं! फ्रेंच लोकांप्रमाणें आमचे लोकहि अश्वमेध करीत असत, व महिषमेध अजून करतात! आपले आप्त मेल्यावर हरिण होतात, असा उत्तरध्रुवाकडील कांहीं लोकांचा समज असल्यामुळें ते हरणाच्या मांसाला स्पर्श करीत नाहींत. मुसलमान लोकांस वराहमांसाची व नांवाची जी इतकी चीड येते ती अशाच प्रकारच्या एखाद्या समजुतीमुळें येऊं लागली असावी, पण इंग्रज लोक याच मांसाला मिष्टान्न समजतात! जशी इंग्रज लोकांस डुकराच्या मांसाची तशी फ्रेंच लोकांस घोड्याच्या मांसाची प्रतिष्ठा वाटते; व दोघेहि एकमेकांच्या रुचिवैचित्र्याचा उपहास करतात! आपण दिवाभीताला अमंगळ समजतों; जुन्या रोमन लोकांच्या निशाणावर त्याचें चित्र असे! तात्पर्य, कोण लोक कोणतें जनावर पूज्य मानतील आणि कोणत्या रीतीनें पूजा करतील हें सांगतां येणें कठीण आहे. तथापि झाडाप्रमाणें जनावराची पूजा करण्याकडे मनुष्याच्या अंतःकरणाची एका स्थितींत स्वाभाविक प्रवृत्ति होते हें मात्र निर्विवादपणें सिद्ध करून देतां येण्यासारखें आहे.

कांहीं लोकांतील आडनांवांचा या प्राणिपूजेशीं बराच संबंध आहे असें दाखविण्यांत येऊं लागलें आहे. अमुक एक जनावरें पूज्य झालीं म्हणजे त्यांशीं ज्या मनुष्यांचें वास्तविक किंवा काल्पनिक साम्य असेल अशांना त्यांचीं नांवें देण्याचा परिपाठ पडतो. सिंहाप्रमाणें ज्याचा पराक्रम आहे त्याला सिंह म्हणण्यास कांहीं हरकत नाहीं. ज्यांचें आडनांव सिंह आहे अशांच्या कुटुंबांचा मूळ उत्पादक पुरुष प्रत्यक्ष सिंह असला पाहिजे असें नाहीं; सिंहाचे कांहीं गुण त्यांत असले तरी त्याला तें नांव देण्यास पुरे

होतात. आमच्या लोकांत सिंह, लांडगा, बैल, घोडा, कुत्रा, मांजर, ससा वगैरे आडनांवें पडलेलीं नाहींत, ख्रिस्ती लोकांत तीं बरींच दृष्टीस पडतात; पण आमच्या लोकांत मुळींच नाहींत, असें नाहीं. वाघ, रेडे वगैरे आडनांवें पुष्कळांच्या ऐकण्यांत असतील. या कुटुंबांचे मूळ पुरुष वाघ आणि रेडे असतील अशी कल्पना आज करणें जरी केवळ हास्यास्पद होणार आहे, तरी मनुष्यांच्या मनांत अशा कल्पना येऊन त्यांवर त्यांची श्रद्धा बसणें अशक्य नव्हतें असें मानण्यास पुष्कळ आधार सांपडतो. असल्या आचरट कल्पनांनीं आपलीं पुराणें तुडुंब भरलीं आहेत. आपापल्या कामवासना तृप्त करण्यासाठीं, आपापलीं वैरें साधण्यासाठीं, अथवा भक्तांचे व मित्रांचे मनोरथ पूर्ण करण्यासाठीं मनुष्यांनीं व देवदानवांनीं ज्या अनेक हिकमती केल्या आहेत, व जीं अनेक रूपें घेतलीं आहेत त्यांचे मजेदार मासले आपल्या भारतांत व रामायणांत बरेच सांपडतील अशी आमची पक्की खात्री आहे. गर्भधारणाला जेथें द्रोण किंवा घट पुरे होतो तेथें मुंगी, माशी, झुरळ, साप, मासा, डुक्कर, कुत्रा, गाय, म्हैस असले प्राणी चालतेच पाहिजेत! त्यांतल्या त्यांत आमचे लोकांना परकाया-प्रवेशविद्या पूर्वीपासून माहीत होती; हें ध्यानांत ठेवलें म्हणजे पिशाच्चयोनीप्रत किंवा देवयोनीप्रत पावलेल्या मृतात्म्यांनीं या पृथ्वीवरील कोणत्या वस्तूंशीं किंवा जीवाशीं समागम करून काय क्रीडा करावी, अथवा कसली सृष्टि निर्माण करावी याविषयीं कोणताहि नियम घालतां येत नाहीं किंवा अजमास करवत नाहीं! तसेंच, जड वस्तु चैतन्यमय भासूं लागून त्यांशीं मृतात्म्यांचा संबंध होऊं लागला म्हणजे सूर्यचंद्रापर्यंत त्यांच्या गतीस अप्रतिहतत्व येतें. असें झाल्यावर भक्तवत्सल चंद्रानें, सूर्यानें, मारुतीनें, अगस्तीनें, नागानें, ध्रुवानें, किंवा खगोलांतील अथवा भूगोलावरील दुसऱ्या कोणत्याहि लहानमोठ्या वस्तूनें किंवा तिच्या शक्तीनें मानवी स्त्रीशीं अथवा पुरुषाशीं स्वप्नावस्थेंत किंवा जागृतावस्थेंत समागम करून विलक्षण सृष्टि कधीं कधीं निर्माण केली, जननमरणांच्या सामान्य नियमांचें उल्लंघन केलें, आणि कित्येक कुटुंबांत आपलीं नांवें कायम केलीं तर त्यांत काय नवल आहे? **हामोआ** जातींतील अनेक स्त्रियांस अशा रीतीनें स्वप्नावस्थेंत आपलें गर्भधारण झालें असें सांगून आपला लौकिक वांचवितां येतो असें म्हणतात.

देवोत्पत्तीविषयीं शेवटचे चार शब्द : : : : ४६

आतांपर्यंत या विषयाची बरीच चर्चा झाली आहे; तेव्हां तूर्त त्याची वोळवणी करावी हें बरें दिसतें. "**धर्मकल्पना कोठून आली ?**" हा फार विस्तृत विषय आहे. देवोत्पत्ति हा त्याचा फक्त एक भाग आहे. तो महत्त्वाचा भाग आहे, हें निर्विवाद आहे. पण महत्त्वाचा असला तरी वर्तमानपत्रांत त्याविषयीं वर्षेंच्या वर्षें लिहीत बसतां येत नाहीं. त्यांतील मुख्य विचार सांगून दुसऱ्या भागांकडे वळलें पाहिजे, नाहीं तर वाचकांस तो कंटाळवाणा होऊन ते त्याकडे पाहीनासे होतील. कदाचित् यासंबंधानें अगोदरच तसा प्रकार होऊन गेला असेल. तेव्हां आज त्याबद्दल उपसंहार-रूप चार शब्द लिहून पुढल्या लेखापासून **धर्मकल्पनेच्या** इतर अंगांकडे वळावें हें आम्हांस बरें दिसतें.

कोणाचें म्हणणें कांहींहि असो, देवाची कल्पना मनुष्यापासूनच निघाली आहे असें आम्हांस खात्रीपूर्वक वाटतें. जो मनुष्य कोणत्याहि प्रकारच्या धर्मकल्पनांनीं जन्मापासून पक्का आंवळून गेला असेल, त्याला असल्या गोष्टींविषयीं विचार करतां येणें किंवा त्या कोणी त्यांस समजावून सांगितल्या असतां समजणें अशक्य आहे. तो जसा आला तसाच गेला पाहिजे. धर्मासारख्या जिव्हाळ्याच्या विषयावर निरभिमानानें, शांतपणानें, निःपक्षपातानें व त्रयस्थपणानें विचार करण्याची पात्रता पाहिजे त्या स्थितींतल्या प्रत्येक मनुष्याच्या अंगीं असतेच असें नाहीं. हिंदुस्थानांतल्या किंवा इंग्लंडांतल्या श्रेष्ठ कुटुंबांतील एखादें बुद्धिमान् मूल आणि आफ्रिकेंतल्या अस्सल हबशी कुटुंबांतलें एखादें अत्यंत तरतरीत दिसणारें मूल घेऊन त्या दोघांस सर्वप्रकारें सारखें शिक्षण दिलें तर त्याचा परिणाम निराळा झाल्याशिवाय राहावयाचा नाहीं. इंग्रजी अथवा हिंदू मुलास सहज समजणाऱ्या कित्येक गोष्टी हबशीं पोराचें डोकें फोडलें तरी त्याला समजावयाच्या नाहींत. ज्याप्रमाणें सुधारलेल्या देशांतील आठ वर्षांच्या मुलास किंवा मुलीस कामशास्त्राचें हृद्गत समजावयाचें नाहीं, त्याप्रमाणेंच समाजदृष्टीनें अर्भकावस्थेंत असलेल्या रानटी किंवा अर्धवट रानटी लोकांस सुधारलेल्या लोकांस सहज समजणाऱ्या गोष्टी कधींहि समजावयाच्या नाहींत.

कोणतीहि गोष्ट समजणें किंवा न समजणें हें ती समजून घेणाऱ्याच्या बुद्धीस प्राप्त झालेल्या संस्कारावर फार अवलंबून असतें. शिवाय अनेकदां असें होतें कीं, मूळ बुद्धि जरी बरीच ग्राहक असली तरी आरंभापासून भलत्याच विचारांचें भक्कम दडपण तीवर पडलें असल्यामुळें दुसऱ्या विचारांचा तींत प्रवेश होऊं शकत नाहीं. सुधारलेल्या देशांतील बहुतेक लोकांच्या बुद्धीची अशीच स्थिति असते. हबशी लोकांप्रमाणें ते जात्या मठ्ठ असतात असें नाहीं. वेळच्या वेळीं त्यांना चांगलें शिक्षण मिळेल व स्वतंत्रपणें विचार करण्याची संवय लागेल तर ते पाहिजे ती गोष्ट समजून घेण्यासारखे असतात. पण तें शिक्षण सर्वांस कोठून मिळणार? व तसा विचार करण्याची संवय सर्वांस कोठून लागणार? तथापि त्या दोन्हीहि गोष्टी घडवून आणणाऱ्या माणसांची संख्या प्रत्येक देशांत वाढत चालली आहे व कालेंकरून त्यांचा फायदा सर्वांस मिळेल अशी बळकट उमेद आहे. पण तो मिळूं लागेतोंपर्यंत लाखों लोक धर्मसंबंधानें नाना प्रकारचे तर्क करीत राहतील, भलभलते आचार पाळतील, आणि प्रसंगविशेषीं धर्मवेड माजलें असतां तंटे करून एकमेकांचे गळे कापण्यासहि तयार होतील यांत संशय नाहीं! जगाची सांप्रत स्थिति अशी आहे. तिचा निरास करण्याकरितां ज्याला यासंबंधानें जे विचार योग्य वाटत असतील त्यानें ते आपल्या सामर्थ्यानुरूप लोकांपुढें पुनः पुनः योग्य रीतीनें मांडले पाहिजेत. आम्ही आपल्या शक्त्यनुसार तशा प्रकारचा प्रयत्न करीत आहों. त्याचें कांहींतरी फळ येईल याबद्दल आम्हांला शंका नाहीं. पण तें यावें तितकें याच पिढींत येण्याचा संभव नाहीं हें आम्ही जाणून आहों, आणि म्हणून तें आल्याबद्दल आम्हांस निराशेचें दुःख होणार नाहीं. आपण हातीं घेतलेलें काम, तें करण्याचें आपल्या अंगीं असलेलें सामर्थ्य, आणि तें करतांना येणाऱ्या अडचणी यांची ज्यांना बरोबर अटकळ नसते त्यांनाच निराशा फार बाधा करते. हिंदुसमाजाचा विस्तार, त्याचा जरठ-पणा, त्यांत दृष्टीस पडणारें विचारवैचित्र्य व आचारवैचित्र्य, त्याची असंतोषकारक राजकीय स्थिति, त्याची खेदजनक दरिद्रावस्था, त्याला शिक्षण देण्याच्या साधनांची पराकाष्ठेची न्यूनता—इत्यादि अनेक कारणांमुळें या लोकांच्या मनांत एखादी नवीन कल्पना भरविणें हें किती दुस्तर आहे

हें आम्हांस ठाऊक आहे. तेव्हां मधूनमधून ज्या नवीन कल्पना आम्ही समाजाच्या अंगावर फेंकून देतों त्यांना आमचे लोकं बिचकतात आणि आमचा उपहास किंवा द्वेष करण्यास प्रवृत्त होतात, याचें आम्हांस नवल न वाटतां त्यांचें तें करणें अगदीं स्वाभाविक आहे असेंच वाटतें ! ज्याप्रमाणें थोड्या वर्षांपूर्वी ब्रिटिश हाउस ऑफ कॉमन्सनें ग्लॅडस्टनसाहेबांचें पहिलें होमरूल बिल झपाट्यासरशीं फेटाळून टाकलें, पण तेंच होमरूल बिल लिबरल पक्षाच्या लोकांनीं कांहीं वर्षें परिश्रम केल्यावर त्याच सभेनें नुकतेंच कसें-तरी बहुमतानें पास केलें, त्याप्रमाणेंच आम्ही ज्या कल्पनांची आज चर्चा करीत आहों त्या चालू घटकेला आमच्या लोकांना कितीहि हिडिस अथवा असंबद्ध वाटल्या तरी कालांतरानें त्याच प्रशस्त व आदरणीय आहेत अशी त्यांची खात्री झाल्यावांचून राहणार नाहीं, असा आमचा पक्का भरंवसा आहे. तो दिवस लवकर येणें हें ज्या झपाट्यानें व ईर्षेनें त्यांची चर्चा होत राहील त्यावर अवलंबून राहील. आमच्या व अस्मत्समधर्मी लोकांच्या परिश्रमामुळें पुढल्या पिढींत आमच्या विचाराचे अनेक तरुण लोक निघाले आणि त्यांनीं तोंडांनीं व हातांनीं या विषयाची सारखी टांकी चालविली तर थोड्या वर्षांत 'तुमचे देव मनुष्यापासून व पिशाचा-पासून निघाले आहेत' अशी बहुतेकांची खात्री होऊन जाईल. इतकेंच नाहीं, तर तुमच्या धर्माचारांतहि प्रचंड क्रांति होऊन तुमचें वर्तन परा-काष्ठेचे साधें व फक्त नीतीच्या नियमांनीं चालणारें असें होईल; संध्या, ब्रह्मयज्ञ, श्रावण्या, साधे यज्ञ, श्राद्धें वगैरे चालू धर्माचार पूर्णपणें लयास जाऊन त्यांचे जागीं अधिक उपयुक्त व समंजसपणाचे आचार प्रचारांत येतील आणि सत्यपरायणता, न्यायरति, परोपकृति आणि शहाणपणा इत्यादि सद्गुणांची वृद्धि होऊन लोकांना आतांपेक्षां शतपट अधिक सुख मिळूं लागेल !

वर आम्हीं जें भाकित केलें आहे तें खरें होणार आहे कीं नाहीं हें ज्यांना थोडक्यांत समजून घेण्याची इच्छा असेल त्यांनीं आजपर्यंतचें आमच्या धर्मकल्पनांत जें अंतर पडलें आहे तें ध्यानांत आणिलें तरी पुरें होणार आहे. इजिप्शिअन, हिब्रू, ग्रीक, रोमन व ख्रिस्ती लोकांच्या आणि आमच्या प्राथमिक धर्मकल्पनांत अतिशय साम्य आहे. इतकेंच

नाहीं, तर पृथ्वीवर सध्यां जे रानटी लोक आहेत त्यांच्या कल्पनाहि तशाच आहेत. स्वप्नसृष्टि खरी आहे, मेलेल्या मनुष्यांचे आत्मे सूक्ष्मरूपानें मागें राहून झाडांत, दगडांत अथवा जनावरांत प्रवेश करतात किंवा पिशाच्च-योनीप्रत पावतात; सचेतन किंवा अचेतन वस्तूंत प्रवेश करणाऱ्या अथवा पिशाचरूप घेणाऱ्या मृतात्म्यांस जिवंत मनुष्याप्रमाणेंच निजण्याबसण्याची, खाण्यापिण्याची व हिंडण्याफिरण्याची गरज आहे; जिवंत मनुष्याप्रमाणेंच ते रागावतात, कामासक्त होतात, भांडतात, आणि एकमेकांस मारतात; बायनांनीं, प्रार्थनांनीं, व प्रणामांनीं आळवणाऱ्या जिवंत आप्तांस व बांधवांस ते अनुकूल होऊन त्यांना लागेल ती मदत करतात आणि श्राद्धें न करणाऱ्या, दोष देणाऱ्या, व अपमान करणाऱ्या शत्रूंचा व इतरांचा छळ करतात–अशा प्रकारच्या कल्पना आणि तदनुरोधानें होणारे आचार हिंदुस्थानांत किंवा आर्यलोकांत दृष्टीस पडतात काय? खचित नाहीं. हिमालयाचे पहाड व दऱ्या, आल्प्स् पर्वताचीं शिखरें, आंडीस व आलेघानी पर्वतांचे पार्श्वभाग यांपैकीं पाहिजे तो प्रदेश घ्या, त्यांत या कल्पनांचा प्रतिध्वनि होत आहे असें साफ दिसून येतें. आशिया, युरोप, आफ्रिका, अमेरिका व आस्ट्रेलिया यांपैकीं कोणत्याहि खंडांत त्या नाहींत असें म्हणतां येणार नाहीं. दक्षिणध्रुवापासून उत्तरध्रुवा-पर्यंत व ईस्टर्न आर्चिपिलेगोपासून वेस्टर्न आर्चिपिलेगोपर्यंत कोठेंहि जा, त्यांची तुमची गांठ पडल्याशिवाय राहावयाची नाहीं. जशा त्या सरळ, कुरळ्याअथवा लोकरवजा केसांच्या लोकांत दृष्टीस पडतात तशाच त्या काळ्या, तांबड्या, पिंवळ्या व पांढऱ्या रंगांच्या लोकांतहि दृष्टीस पडतात. तात्पर्य, त्यांमध्यें इतकें सादृश्य आहे कीं, या निरनिराळ्या ठिकाणीं दृष्टीस पडणाऱ्या लोकांचे पूर्वज एके काळीं एकाच भूप्रदेशांत असावे, आणि पुढें प्रचंड भूकंपामुळें किंवा तसल्याच प्रकारच्या दुसऱ्या एखाद्या महाप्रबळ कारणा-मुळें पृथ्वीवरील समुद्राचे आणि जमिनीचे विभाग होऊन त्यांची ताडा-तोड झाली असावी, आणि अशा रीतीनें उत्पन्न झालेला स्थलभेद त्या कल्पनांत जो फरक दृष्टीस पडतो त्यास कारण झाला असावा, असें मोठ्या मोठ्या विद्वानांचे म्हणणें आहे. तेव्हां मनुष्यांच्या सर्व जातींत अशा प्रकारच्या एका जातीच्या कल्पनांत प्रादुर्भाव होण्यास सर्वसामान्य असें

कांहींतरी नैसर्गिक कारण असावें असें अनुमान करणें प्रशस्त आहे. हें कारण मनुष्याची विशेष प्रकारची शारीरिक व मानसिक रचना होय. दुसरें कांहीं नाहीं. वेद, कुराण, बायबल वगैरे सर्व प्रकारच्या धर्मपुस्तकांत आणि मनु, महंमद, ख्रिस्ती, कनफ्युसिअस वगैरे सर्व देशांतील धर्मकर्त्यांच्या किंवा धर्मस्थापकांच्या डोक्यांत ज्या कल्पना आल्या त्या मनुष्याच्या अशा प्रकारच्या प्रकृतीमुळें आल्या, आणि म्हणूनच त्यांत इतकें साम्य आहे. यासारखीच पुराणांची अवस्था आहे. आकाशांतून देव येथें कधीं आले नाहींत व येथून परत कधीं गेले नाहींत. आम्हींच त्यांना येथल्या येथें निर्माण करतों, त्यांच्या गुणांचे पवाडे गातों, आणि चाहील तेव्हां त्यांस नाहींसें करतों. जों जों बुद्धीचा विकास होत जाऊन कार्यकारणांचा संबंध चांगला कळूं लागतो तों तों प्राथमिक व पौराणिक कल्पना मिथ्या भासूं लागून भूत, पिशाच्च, देवदानव वगैरे शुद्ध कल्पनेनें उत्पन्न केलेल्या शक्तींची असत्यता प्रत्ययास येते, पूजेस व प्रार्थनेस ओहोटी लागते, आणि कांहीं वेळ सर्व ब्रह्मांडास उत्पन्न करून त्याचें परिपालन व नाश करणाऱ्या अशा एका परमात्म्याच्या कल्पनेचा उदय होतो. पण पुढें वेदान्तविचाराच्या कुंडांत पेटलेल्या अग्नींत हें द्वैतहि खाक होऊन जातें आणि **अहं ब्रह्मास्मि** एवढा अनिर्वचनीय विचार मागें राहतो! व्यक्तींच्या व राष्ट्रांच्या धर्मविचारांचा हा कळस आहे. येथपर्यंत ज्याची मजल आली त्याला सर्व धर्म तुच्छ आहेत!

हिंदुस्थानची तिजोरी आणि घाटत असलेला अन्याय : : : : ४७

"ईश्वरानें हिंदुस्थानावर आमचें जें वर्चस्व स्थापिलें आहे तें त्या देशाच्या कल्याणाकरितांच आहे व तेथील लोकांस स्वतःच्या पायांवर उभें राहतां येऊं लागलें म्हणजे त्यांचा सर्व कारभार त्यांच्या स्वाधीन करून आम्ही मोठ्या संतोषानें स्वदेशाचा रस्ता सुधारूं," असें जे अनेक उदारधी इंग्रजांनीं वेळोवेळीं उद्गार काढले आहेत, त्यांच्यावर आमचा दृढ विश्वास

आहे; व एकंदर सुधारणेचा ओघ पाहिला म्हणजे ह्या उद्गारानुरूप कृति घडून येण्याचा कालहि फार लांब नाहीं अशी आमची पक्की खात्री आहे. परंतु या उदारधींच्या इच्छेप्रमाणें हिंदुस्थान स्वातंत्र्यसुखाचा प्रत्यक्ष अनुभव घेऊं लागण्यापूर्वी आपल्या लोकांच्या स्वार्थप्रवृत्तीस कांहींसा आळा घालण्यास त्यांच्याकडून कसोशीनें प्रयत्न झाले पाहिजेत व ते त्यांच्याकडून लौकर होण्यास आम्हींहि आपली शिकस्त केली पाहिजे. इंग्लंड व हिंदुस्थान यांचा संयोग घडून आल्यापासून हिंदुस्थानचें कांहींच कल्याण झालें नाहीं, किंवा हिंदुस्थानच्या लोकांस मुळींच न्याय मिळाला नाहीं, असें प्रतिपादन करणें म्हणजे केवळ कृतघ्नपणा होय हें आम्हांस कबूल आहे; परंतु ज्या गोष्टींचा संबंध इंग्लंडच्या तिजोरीशीं, तेथील व्यापाराशीं, किंवा इंग्रजांच्या अन्य हिताहिताशीं पोंचत असेल अशा बाबतींत इंग्लंडनें हिंदुस्थानचें कल्याण केल्याचें व येथील लोकांस इंग्लंडपासून न्याय मिळाल्याचें क्वचितच उदाहरण दाखवितां येईल. इंग्लंडास गिऱ्हाईक मिळावें व इंग्लंडचा व्यापार वाढावा याच उद्देशानें केलेल्या लढाईचा खर्च एकट्या हिंदुस्थानच्याच तिजोरीवर लादण्यांत यावा; मँचेस्टरवाल्यांस खूष करण्यासाठीं कापडावरील जकात उठविण्यांत यावी व सिव्हिल सर्व्हिसची परीक्षा इंग्लंडबरोबर येथेंहि अद्याप सुरू होऊं नये वगैरे गोष्टींचा विचार केल्यास आमच्या वरील विधानाची यथार्थता कोणासहि दिसून येणार आहे. परंतु ही स्थिति जगाच्या अंतापर्यंत अशीच चालू राहणें सर्वस्वीं अशक्य आहे. इंग्रजी विद्येनें इंग्रजी राजनीतीशीं परिचय झाल्यानें हिंदुस्थानच्या लोकांस उत्तरोत्तर आपले हक्क कळूं लागले आहेत व आपल्या स्वार्थैक्यप्रवृत्तीची ज्यांस लाज वाटूं लागली आहे अशा इंग्रजांचीहि संख्या प्रतिवर्षीं वाढत चालली आहे. तेव्हां या स्वार्थ आणि न्याय यांच्या झटापटींत शेवटीं पहिल्यावर दुसऱ्याचा जय होणार हें ठरल्यासारखेंच आहे. अशा प्रसंगीं हिंदुस्थानच्या लोकांनीं मात्र आपल्या कर्तव्यास जागृत राहिलें पाहिजे.

असो. वरील विचार आज मनांत येण्यास आ. मि. वेस्टलंड यांनीं सुप्रीम कौन्सिलपुढें जमाखर्चाच्या खर्ड्याचें जें दिग्दर्शन केलें तें कारण होय. रुपयाची किंमत कमी झाल्यामुळें हिंदुस्थानच्या तिजोरीची तारांबळ उडून गेली आहे; गेल्या जून महिन्यांत इंडिया सरकारनें केलेल्या नाण्याच्या

कायद्यापासूनहि काडीइतका उपयोग झाला नाहीं; व त्यांतल्या त्यांत युरोपियन नोकरांच्या भत्त्याचें प्रचंड ओझेंहि तिजोरीवर येऊन पडलें आहे, वगैरे गोष्टी लोकांच्या ढळढळीत डोळ्यांपुढें असल्यामुळें यंदांच्या वर्षी बरीच मोठी तूट आल्यावांचून राहणार नाहीं, हें भविष्य लोकांस यापूर्वीच कळून चुकलें होतें. ही तूट भरून काढण्यास सरकार कोणत्या उपायांचा अवलंब करणार हें मात्र अद्यापपर्यंत निश्चित् रीतीनें समजलें नव्हतें. पण मि. वेस्टलंड यांच्या परवाच्या भाषणांवरून असें समजतें कीं, यासंबंधानें इंडिया सरकार व स्टेट-सेक्रेटरी यांच्यांत पत्रव्यवहार होऊन परदेशांतून हिंदुस्थानांस येणाऱ्या मालावर शेंकडा पांच जकात बसवावी हाच मार्ग एकंदरींत सरकारास शक्य दिसतो. आतां ही जकात झाली तरी अप्रत्यक्षतः हिंदुस्थानच्या रयतेस भरावी लागणार हें उघड आहे; परंतु प्रत्यक्ष करापेक्षां ती बरी, एवढ्यांतच समाधान मानून घेण्यावांचून येथील रयतेस गत्यंतर राहिलें नाहीं.

पण ही जकात बसविण्याच्या कामीं जो घडधडीत अन्याय करण्याचें सरकारांत घाटत आहे त्याचा तरी लोकांकडून जोरानें प्रतिषेध झाला पाहिजे. हा अन्याय म्हणजे परदेशाहून या देशीं येणाऱ्या कापडावरील जकात माफ करणें हा होय. हिंदुस्थानच्या आयात व्यापारापैकीं जवळ-जवळ निम्मा भाग कापडाचा आहे; तेव्हां हिंदुस्थानच्या तिजोरीस सुस्थिति यावी म्हणून आयात मालावर जकात बसवूं पाहणाऱ्या सरकारनें कापडाचा अपवाद करून आपलें इतकें मोठें नुकसान करून घ्यावें हें प्रथमदर्शनीं कोणासहि आश्चर्यकारक दिसणार आहे. पण वर ज्या स्वार्थप्रवृत्तीचा उल्लेख केला आहे, ती मनांत आणली म्हणजे सरकारच्या वर्तनाची वेगळी मीमांसा करण्यास नको. इंडिया सरकारच्या मनांतून हा अपवाद करावयाचा नव्हता. परंतु स्टेट-सेक्रेटरीपुढें त्यांचें कांहीं चाललें नसावें असें मि. वेस्टलंड यांच्या भाषणांतील पुढील वाक्यावरून ध्वनित होतें. ते म्हणाले कीं, "जकातीचें मान प्रारंभींच शेंकडा ५ हून अधिक नसावें हें इंडिया सरकारचें मत इंग्लिश सरकारासहि सयुक्तिक दिसतें; परंतु जकातीस पात्र अशा वस्तूंत कापसाच्या कापडाचा आजच समावेश करावा या गोष्टीस संमति देण्याची त्या सरकारची तयारी नाहीं." ठीकच आहे! कशाला असेल त्या सरकारची

तयारी ? त्यांनीं हिंदुस्थानच्या तिजोरीची चिंता वाहावी कीं, लँकेशायरच्या लोकांची चिंता वाहावी ? हिंदुस्थानवर वाटेल तसा जुलूम केला, तथापि येथील लोकांच्या हातून इंग्रज सरकारचें काय वांकडें होणार ? पण लँकेशायरची भीति बाळगली नाहीं तर उद्यां सरकारचीं ६०–७० मतें बुडालींच म्हणून समजावें. तेव्हां अशा स्थितींत हिंदुस्थानच्या तिजोरीचे बारा वाजलेले इंग्लिश सरकारास दिसूं नये व कापडावर कर बसविल्यास लँकेशायरकडून जी ओरड होणार ती आधींच त्यांच्या कर्णरंध्रांत शिरावी यांत नवल तें काय ?

बरें; हल्लीं सरकारनें जेवढ्या आयात मालावर जकात बसविण्याचें ठरविलें आहे, तेवढ्यानें सारी तूट भरून येती तर कदाचित् या पंक्तिप्रपंचाचें त्यांस वेड्यावांकड्या रीतीनें तरी मंडन करतां आलें असतें. पण तसाहि प्रकार नाहीं. तुटीचा अदमास तर ३॥ कोटींचा आहे व या जकातीपासून काय तें सुमारें १॥ कोटीचेंच उत्पन्न होण्याची आशा आहे. बाकीच्या दोन कोटींची कशी वासलात लावावयाची हा अद्याप प्रश्न आहेच. मग उठलेल्या वदंतेप्रमाणें त्याच्या भरपाईकरितां इन्कम-टॅक्स वाढविण्याचा तर सरकारचा हेतु नाहीं ना ? मि. वेस्टलंड यांनीं आपल्या भाषणांत या वदंतेसंबंधानें चकार शब्दहि काढलेला नाहीं, यावरून त्यांत कांहीं तथ्य आहे कीं काय अशीहि भीति उत्पन्न होत आहे. सरकारच्या मनांतून खरोखरच हा घातक विचार अमलांत आणावयाचा असेल तर तसें करण्यापूर्वीं त्यांनीं त्रिवार विचार करावा अशी आमची त्यांस विनंति आहे. आजमितीस १००० हून कमी उत्पन्न असणारासहि इन्कम-टॅक्स द्यावा लागतो हाच मुळीं अन्याय आहे, व तो दूर व्हावा म्हणून कॉंग्रेस इतक्या दिवस टाहो फोडीत आहे. असें असून तो कमी करण्याचें सोडून देऊन उलट तो वाढविण्याच्या दुष्ट उद्योगास सरकार लागेल तर सरकारच्या प्रजावात्सल्याची कमाल झाली असें म्हटलें पाहिजे ! परचक्रासारखा एखादा अनिष्ट प्रसंग सरकारावर येऊन मग त्यांनीं तो वाढविला असता तर गोष्ट निराळी होती. पण आधींच निष्कांचन होऊन गेलेल्या प्रजेस पिळून, त्या पैशानें पिशव्यांच्या पिशव्या पगार उकळणाऱ्या आपल्या लाडक्या गोऱ्या नोकरांस सरकारनें भत्ता चारावा, ही गोष्ट अत्यंत लज्जास्पद होय. रुपयाची

किंमत उतरल्यामुळें हिंदुस्थानच्या कंगाल रयतेस प्रतिवर्षी जो लाखों रुपयांचा कर इंग्लंडास भरावा लागत आहे, त्यापुढें या गोऱ्या नोकरांच्या नुकसानीची कथा काय ? आणि असें असून त्यांची नुकसानी भरून देण्याकरितां आधींच दिवाळें काढूं पाहणाऱ्या हिंदुस्थानच्या तिजोरीस आणखी एक कोटींचा चट्टा बसवावा, आणि तो निस्तरण्याच्या वेळींहि फिरून सरकारचें आंतडें लँकेशायरकडे ओढावें, या सरकारच्या वर्तनास काय नांव द्यावें तें आम्हांस समजत नाहीं.

दुसरें, परदेशाहून येणाऱ्या कापडावर जकात बसविण्यास इंग्रज सरकारास आपलें अप्रतिबंध व्यापाराचें तत्त्व सोडावें लागत आहे असेंहि नाहीं. हिंदुस्थानांत ज्या गिरण्या चालू आहेत, त्यांमध्यें मँचेस्टरतारखें सफाईदार बारीक कापड मुळींच निघत नाहीं. तेव्हां बाहेरून येणाऱ्या कापडावर जकात बसविल्यानें मँचेस्टरास मुंबईशीं चढाओढ करण्यास कठीण पडेल असेंहि म्हणतां येत नाहीं. फार झालें तर जाडेंभरडें कापड येथील गिरण्यांत उत्पन्न होतें, त्याच्याशीं चढाओढ करण्यास मँचेस्टरास जड जाऊं नये म्हणून पाहिजे तर तशा कापडावरील जकात माफ करावी. परंतु असा कांहीं सामोपचाराचा प्रकार न करितां केवळ मँचेस्टरच्या लोकांची इतराजी होऊं नये म्हणून बाहेरून येणाऱ्या कापडावरील जकात अजीबातच माफ करणें म्हणजे धडधडीत अन्याय होय, यांत संशय नाहीं.

सध्यां आयात मालावरील जकातीसंबंधानें जो कायदा सुचविण्यांत आला आहे, त्यांत लँकेशायरचें दुहेरी हित साधण्याचा प्रयत्न होत आहे. ज्या मालावर जकात घेण्याचा विचार आहे, त्यामध्यें यंत्रसामुग्री व दगडी कोळसा यांचाहि अंतर्भाव झालेला आहे. आतां आमचे गिरणीवाले यंत्राकरितां व कोळशाकरितां परदेशावरच अवलंबून असल्यामुळें त्यांस मात्र हा कर भरावा लागणार व बाहेरील मालाशीं चढाओढ करण्याच्या कामीं त्यांस ही एक नवीनच अडचण उत्पन्न होणार. लँकेशायरला यंत्रें व कोळसा यांकरितांहि कर भरावयास नको व त्यांच्या कापडावर जकातहि नाहीं. तेव्हां अशा प्रकारें मँचेस्टरचें दुहेरी हित साधून हिंदुस्थानच्या गिरणीवाल्यांच्या मार्गांत नवीन अडचणी आणण्यापेक्षां बाहेरील कापडावर जकात बसवून कोळशावरील जकात माफ करणें हेंच हिंदुस्थानच्या तिजो-

रीच्या व व्यापाराच्या अशा दोन्ही दृष्टींनीं हिंदुस्थानास हितावह आहे. याकरितां मुंबई प्रेसिडेन्सी ॲसोसिएशननें वरील अर्थाची जी सूचना केली आहे तिचा प्रस्तुत कायद्याच्या मसुद्याचा विचार करण्याकरितां नेमलेल्या सिलेक्ट कमिटीनें अवश्य विचार करावा, अशी आमची सूचना आहे. केरोसीनवर शेंकडा १० जकात ठेवण्याचा जो विचार आहे, तोहि मुंबई प्रेसिडेन्सी ॲसोसिएशननें सुचविल्याप्रमाणें बाजवी नाहीं. या तेलाचा गोर-गरीबांकडून फार उपयोग होत असतो, व त्यांच्यावर या कराचें अप्रत्यक्ष रीतीनें ओझें पडावें हें सर्वथा दूषणीय आहे.

असो; वर दर्शविल्याप्रमाणें ह्या कायद्याचा मसुदा हल्लीं सिलेक्ट कमिटी-पुढें विचाराकरितां गेला आहे; व त्यांत फेरफार होईल अशी आशा बाळगण्यास अद्याप जागा आहे. त्याच्यापूर्वींच लँकेशायरचें डेप्युटेशन लॉर्ड किंबरलेकडे जाऊन आयात कापडावर जकात बसविण्याचा इंडिया-सरकारचा तूर्त विचार नाहीं, असें लॉर्ड मजकुरांकडून त्यांस आश्वासन देण्यांत आलें आहे हें कांहीं खोटें नाहीं; परंतु 'पायोनिअर' व 'इंग्लिश-मन'सारख्या पत्रांनींहि या घाटत असलेल्या अन्यायाबद्दल सरकारचा कडक शब्दांनीं निषेध केला आहे ही गोष्ट लक्षांत ठेवली व हिंदुस्थान सरकारानेंहि स्टेटसेक्रेटरींच्या दपटशामुळें हा अपवाद केला आहे हें मनांत आणलें म्हणजे या प्रसंगीं लोकमतास अगदींच मान मिळणार नाहीं असें वाटत नाहीं. निदान खटपट करणें हें तरी आपलें काम आहे. याकरितां निरनिराळ्या सभा व मंडळ्यांकडून व लोकांच्या जाहीर सभांकडून आपलें म्हणणें सरकारापुढें ठेवण्यास यत्किंचित्‌हि आळस होणार नाहीं अशी आम्ही आशा करतों.

पुजारी व पंचाक्षरी : : : : ४८

देवोत्पत्तीविषयीं एव्हांपर्यंत जें लिहिण्यांत आलें आहे तें ज्या वाच-कांना समजलें असेल व रुचलें असेल त्यांना

परित्राणाय साधूनाम् । विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय । संभवामि युगे युगे ।।

असल्या कविकृत अजागल प्रलापांत बिलकुल अर्थ नाहीं असें वाटल्यावांचून राहणार नाहीं. आपल्या देवांत आणि इतरांच्या देवांत किंवा आपल्या धर्मांत आणि इतरांच्या धर्मांत म्हणण्यासारखा कांहींएक फरक नाहीं. आपल्या धर्मांचें इतर धर्मांशीं जें साम्य आहे त्याच्या पोटींच सामान्य मनुष्याच्या नजरेस न येणारें असें कल्पनातीत वैषम्य आहे, आणि म्हणून आमचा धर्म इतर धर्मांहून श्रेष्ठ आहे, व त्याचें रहस्य स्पष्टपणें कोणास कधींहि कळावयाचें नाहीं असें म्हणणें म्हणजे कित्येक अशक्य गोष्टी कबूल करण्यासारखें आहे. सर्व दृश्य विश्वाचें जें आदिकारण; काल आणि स्थल यांनीं मर्यादित होत नाहीं म्हणून ज्याला अनादि व अनंत असें म्हणतात; आपली प्रचंड सूर्यमालासुद्धां ज्याच्या अचिंत्य सामर्थ्याचें अत्यंत सूक्ष्म निदर्शन आहे असें म्हटलें तरी चालेल–अशा सर्वव्यापी परब्रह्मानें मत्स्य–कुर्म–वराह–नारसिंहादि दशावतारांच्या फेऱ्यांत सांपडून युगेंच्या युगें भ्रमण करतां करतां एकदां आमच्या कल्याणासाठीं गोकुळांतील एका गवळणीच्या पोटीं यावें, शुद्ध शैशवावस्थेंत पूतनेसारख्या प्रचंड राक्षशिणीचें, स्तनपानाच्या मिषानें, चैतन्य शोषण करावें, चालतां बोलतां येऊं लागलें नाहीं तों लोकांच्या दुभत्यावर दरोडे घालण्यास आरंभ करून आपल्या सहकाऱ्यास यथेच्छ गोरस चारावे, आणि त्यांसह रानांत गुरें घेऊन जाऊन तेथें पोरकटपणास शोभणारे असे खेळ खेळावे; पुढें तारुण्याचा प्रादुर्भाव झाला नाहीं तों कामवासना प्रज्वलित होऊन कधीं मुरलीच्या मधुर स्वरानें वृंदावनाच्या तरुणांगनांस वेड्या करून आपापल्या घरांतून काढून आणाव्या आणि त्यांबरोबर रासादि क्रीडा कराव्या किंवा यमुनेंत त्या स्नानास उतरल्या असतां त्यांचीं वसनें कळंबाच्या झाडावर पळवून नेऊन त्यांशीं बीभत्स विनोद करावा; नंतर सोळा सहस्र नारींचें पतित्व पत्करून फक्त दोघींसच पट्टराणीत्व द्यावें, पण त्यांतल्या त्यांतहि पक्षपात केल्याशिवाय राहूं नये; पराक्रमाचे दिवस आले असतां स्वतः शस्त्र हातीं न धरतां दुसऱ्याचें सारथ्य स्वीकारून प्रसंगविशेषीं सल्लामसलत मात्र द्यावी, व घरच्या घरीं यादवी माजून राहून कुलक्षय होण्याचा प्रसंग आला असतांहि, ब्रह्मज्ञानाचा उपदेश करण्याच्या मिषानें युद्ध करण्यास उत्तेजन द्यावें–हें सारें शक्य, संभवनीय, व विश्वसनीय आहे असें मानलें

पाहिजे. पृथ्वीवरील इतर देशांप्रमाणें या देशांतहि अशा प्रकारच्या गोष्टीं-वर श्रद्धा ठेवणारे भाविक लोक आहेत हें आम्ही कबूल करतों. पण या लोकांस जें विश्वसनीय वाटतें तेंच विश्वसनीय कशासाठीं मानावें! आमच्यासारख्यांचे विचार विश्वसनीय कां नाहींत? आमचे विचार बरोबर नसतील तर तुमचें परब्रह्म आम्हांस आपण होऊन चकवितें आणि ज्या गोष्टी तुम्हांस रुचतात त्या आम्हांस रुचूं देत नाहींत असें म्हटलें पाहिजे! पण असा पक्षपात तरी त्यानें कशासाठीं करावा? आम्ही सत्याचा छडा काढण्यासाठीं झटत असून आम्हांस भलत्या दिशेला नेण्याची बुद्धि कां व्हावी? आम्हां सत्यशोधकांस निरंतर दुर्गति प्राप्त व्हावी म्हणून जगदादिकारण असें करीत असेल असें म्हणण्यास तुम्ही तयार आहां काय? ते तुम्ही असां किंवा नसां; एक गोष्ट आतां पक्की ठरून गेली ती ही कीं, वेदांत व पुराणांत देवांच्या ज्या स्वरूपाचें वर्णन केलें आहे तें स्वरूप तुम्हांस श्रद्धेय वाटत असेल तर धर्मसंबंधानें तुमचे आमचे विचार कधींहि पटावयाचे नाहींत. इतरांच्या देवतांप्रमाणें आमच्या देवताहि पिशाच्यां-पासून निर्माण झाल्या व देव आणि पिशाचें यांच्या प्रकृतीविषयीं मनु-ष्यांनीं ज्या कल्पना केल्या आहेत त्या त्यांनीं आपल्याच प्रकृतींत कमीअधिक फेरफार करून केल्या आहेत असें आम्ही समजतों; आणि जे असें समज-तील त्यांसच धार्मिक संस्थांची उत्पत्ति आणि अभिवृद्धि कशी झाली हें नीट समजणार आहे, असें आम्हांस वाटतें.

देवऋषी, पंचाक्षरी, मांत्रिक, भटजी, पुजारी, वैदिक, उपाध्याय, धर्मा-धिकारी वगैरे पुरुषांचा पार्थिवेतर जंतूंशीं संबंध असल्यामुळें एके काळीं ते सारे एकाच वर्गांत मोडत असत, व असें होणें स्वाभाविक होतें; कारण देव काय, भुतें काय, समंध काय–अशा प्रकारच्या साऱ्या प्रकृतींचें अस्तित्व या भूगोलावर जन्मास येणाऱ्या प्राणिमात्रांच्या अस्तित्वाहून अगदीं निराळ्या तऱ्हेचें मानलें असल्यामुळें त्यांशीं कोणत्याहि प्रकारचा संबंध ठेवणाऱ्या पुरुषांचा प्राथमिक लोक एकाच वर्गांत अंतर्भाव करीत यांत कांहीं नवल नाहीं. वाईट पिशाचाला शिक्षा करणें व चांगल्याची मर्जी सुप्रसन्न करून त्याकडून एखादें चांगलें काम करून घेणें यांत, आणि एखादा देव नवसाला न पावला तर त्यावर रागावून त्याचा थोडाबहुत

समाचार घेणें, अथवा तो भाळला असतां त्याचा बडेजाव करणें यांत फारसें अंतर आहे असें नाहीं. देव व पिशाच यांचीं अस्तित्वें एकाच प्रकारचीं असल्यामुळें त्यांशीं व्यवहार ठेवणारे इसम सामान्य लोकांच्या दृष्टीनें एकसारखे दिसावे हें स्वाभाविक आहे. तथापि ज्याप्रमाणें सामान्य सांसारिक गोष्टींत श्रमविभाग होत जाऊन त्याच्या निरनिराळ्या शाखेंत निरनिराळ्या इसमांची योजन होते, याप्रमाणेंच पुजारी व पंचाक्षरी यांचीं कामेंहि वांटलीं जाऊन त्यांचे दोन स्वतंत्र वर्ग बनतात. सामान्य मनुष्याच्या परिस्थितीचा विचार केला असतां असें दिसून येतें कीं, त्याची निरनिराळ्या प्रसंगीं निरनिराळ्या प्रकारच्या लोकांशीं गांठ पडून निरनिराळ्या तऱ्हेनें त्याला त्यांशीं वागावें लागतें. आईबाप, बहिणभावंडें, आप्तमित्र वगैरेंपासून त्यानें ममतेचाच अनुभव घेतलेला असतो. तेव्हां अर्थात् तो उपकृत होऊन त्यांशीं उलट ममतेनें वागतो. आपल्याहून जे श्रेष्ठ असतील त्यांशीं त्याला नम्रपणानें वागावें लागतें. जे आपल्याहून खालीं असतील त्यांशीं तो अर्थात् ऐटीनें वागतो. त्याला इजा करणारा इसम लुस्कान असला तर त्याचा तो लागलीच समाचार घेतो. पण तोच जबरदस्त असला तर वेळ साधून त्याचा सूड घेणें अवश्य होतें. त्याचा शत्रु फारच प्रबळ असला तर त्यानें दिलेला ताप त्याला निमूटपणें सहावा लागतो. अशा प्रकारें आसमंतानुरोधानें मनुष्याचें वर्तन अनेकविध होतें, हे सर्वांस ठाऊक आहेच. आतां देव आणि भुतें यांचे स्वभाव मनुष्यांनीं आपल्या स्वभावासारखेच मानिले आहेत हें आजपर्यंत दिलेल्या पुराव्यावरून निर्विवाद ठरतें. तेव्हां अशा प्रकारच्या देवांशीं व भुतांशीं ज्यांचा संबंध घडतो त्यांचेंहि त्या अस्तित्वांच्या प्रकृतिभेदाप्रमाणें दोन वर्ग होतात. एक चांगल्या देवांशीं व पिशाचांशीं संबंध ठेवणारांचा वर्ग, व दुसरा वाईट देवांशीं व पिशाचांशीं संबंध ठेवणारांचा वर्ग. या दोन वर्गांतील इसमांचें वर्तन अगदीं निराळ्या प्रकारचें असतें. आईबापें बहुधा ममता करणारीं असतात; तेव्हां मरणोत्तर त्यांचें तर्पण व पूजन करण्याचें काम मनुष्य आपल्याकडे ठेवतो किंवा आपल्या उपाध्यायाला सांगतो. त्याप्रमाणेंच देवांच्या पूजेचें कामहि जो तो आपलें आपण करतो अथवा घरच्या उपाध्यायाला किंवा गांवांतल्या एखाद्या

चांगल्याशा वैदिकाला अथवा आचारसंपन्न ब्राह्मणाला सांगतो. पण खंडोबा, म्हसोबा, भोलाई वगैरे देवतांची आणि हडळ, खवीस, न्हायसट वगैरे पिशाचांची तशी गोष्ट नाहीं. त्यांची खोड दुसऱ्याच प्रकारच्या लोकांकडून मोडावी लागते. पंचाक्षरी, देवऋषी, मांत्रिक वगैरे लोकांचें हें काम आहे. जशा प्रकारच्या अस्तित्वाशीं यांचा संबंध तशाच प्रकारचें यांचें त्यांशीं वर्तनहि असतें. देवांचे वाढदिवस, पितरांचीं श्राद्धें, संन्याशांच्या पुण्यतिथि वगैरे गोष्टींस कालेंकरून उत्सवता प्राप्त होते आणि अशा प्रकारच्या उत्सवांपासून सर्वांस आनंद, करमणूक व सुखोत्पत्ति होते. पंचाक्षरी वगैरे लोकांचा अगदीं उलट प्रकार आहे. शेंदूर, बुका, बिब्याचीं पानें, लिंबें, कुंकूं, दहीभात, नारळ, अंडीं, बकरीं हीं यांचीं पूजाद्रव्यें; मडकीं, परळ, डोक्याच्या करट्या, हातापायांचीं हाडें--हीं यांचीं पात्रें. अशा प्रकारच्या उपकरणांनीं पूजन केल्यावर यांचीं दैवतें प्रसन्न झालीं तर बरें; नाहीं तर कित्येकांच्या अंगावर थंड पाण्याचा वर्षाव करावा लागतो; वेताच्या काठ्यांनीं अथवा कातड्याच्या चाबकांनीं कित्येकांच्या पाठी फोडाव्या लागतात; कित्येकांस मिरच्यांची अथवा उदाची धुरी घालावी लागते. सारांश, दैवतांचा मगदूर पाहून अशीं अनेक प्रकारचीं कोयडीं करावीं लागतात. तात्पर्य काय कीं, मनुष्याच्या मनांत भुतांच्या व देवांच्या कल्पना येऊं लागल्या म्हणजे त्यांना दंड करणारे व वश करणारे असे पुरुष निर्माण होतात. प्रथम अशा प्रकारचीं कामें एकाच इसमाकडून होत असतात. पण पुढें इतर कामांप्रमाणें यांतहि श्रमविभाग होऊं लागून पुजारी व पंचाक्षरी असे दोन वर्ग अस्तित्वांत येतात. आपण ज्यांना धर्माधिकारी म्हणतों त्यांची मूळपीठिका अशी आहे.

पहिले पुजारी मृतांचे आप्त : : : ४९

देवांच्या अथवा भुतांच्या दोन जाती आहेत; एक भल्यांची व दुसरी द्वाडांची. तेव्हां भल्यांची खुशामत करून त्यांना सुप्रसन्न ठेवणारांचा एक वर्ग होतो, आणि द्वाडांची खोडकी मोडून त्यांना वश करणारांचा दुसरा वर्ग होतो, व या दोन वर्गांस आपण पुजारी व पंचाक्षरी अशीं नांवें देतों

हें जें मागल्या लेखांत सांगितलें आहे तें वाचकांच्या ध्यानांत असेलच. आज येवढेंच दाखवावयाचें आहे कीं, हा जो वर्गभेद समाजाच्या विशिष्ट स्थितींत दृष्टीस पडूं लागतो तो त्यांत पहिल्यापासून नसतो; तो अनेक कारणांमुळें हळूहळू उत्पन्न होत जातो. पुजाऱ्याचें व पंचाक्षऱ्याचें काम प्रथम घरच्या घरींच होत असतें.

कोणते पाहिजे ते नवे किंवा जुने सुधारलेले लोक घ्या; त्यांत दोन प्रकारचा पूजाविधि वहिवाटींत असतो असें तुम्हांस दिसून येईल. उदाहरणार्थ, आमचे लोक घेतले तरी चालतील. काशीसारखें देवळांनीं गजबजलेलें क्षेत्र घेतलें तरी तुम्हांला असें दिसून येईल कीं, आमचे लोकांना सार्वजनिक देवळांत केलेल्या पूजेपासून किंवा प्रार्थनेपासून तृप्ति होत नाहीं. ज्याप्रमाणें कांहीं विशेष प्रकृतीच्या पुरुषांना दुसऱ्याच्या घरचें अन्न कितीहि चांगलें असलें तरी त्यापासून त्यांचें समाधान होत नाहीं, तर तें होण्यास त्यांना आपल्या घरीं येऊन बायकोच्या हातचा घांसभर भात किंवा आईच्या हातची चतकोर दशमी खावी लागते, त्याप्रमाणें तुळशीबागेंतील रामापुढें कितीहि नमस्कार घातले किंवा बेलबागेंतील विष्णूला कितीहि प्रदक्षिणा घातल्या तरी घरीं येऊन घरच्या देवाची आर्ती-धुपार्ती केल्याशिवाय आणि रोज सकाळीं त्यांची यथासांग पूजा केल्याशिवाय कित्यैकांस चैन पडावयाचें नाहीं! जुन्या ग्रीक व रोमन लोकांत असाच प्रकार असे. ज्याप्रमाणें आमच्या घरीं त्याप्रमाणेंच त्यांच्या घरींहि देव्हारे असतात; व या देव्हाऱ्यांतील देवांची घरच्या मनुष्यांनीं नित्य पूजा करावी अशी चाल असे. मिसर देशांतील लोकांतहि कुटुंबदैवतें आणि ग्रामदैवतें असा भेद असे व त्यांनाहि घरच्या देवांची पूजा रोज करावी लागे. हे घरचे देव घरच्या घरींच उत्पन्न होतात हें आतां फिरून सांगण्याची गरज नाहीं. देवांची उत्पत्ति पिशाचांपासून झाली आहे ही गोष्ट ज्यांच्या मनांत बिंबली असेल त्यांना गृहपूजा अस्तित्वांत कशी आली असावी, हें सहज समजण्यासारखें आहे. प्रत्येक दिवशीं ज्यांच्या त्यांच्या गांवांत व देशांत शेंकडों माणसें मरतात, पण कोणालाहि आपल्या निकट आप्ताच्या पिशाचांशिवाय इतरांच्या पिशाचांची बहुधा भीति वाटत नाहीं. घरच्या घरीं जीं अगदीं जवळचीं मोठीं माणसें मरतात त्यांची भीति मागच्यांना फार वाटते,

आणि अशाच माणसांच्या श्राद्धादि क्रिया न केल्यास मेलेल्यांना दुर्गति प्राप्त होईल किंवा ते पिशाच होऊन आपणांस त्रास देतील अशा शंकेनें अथवा भीतीनें नाना प्रकारचीं दानें देण्याचा आणि बऱ्यावाईट क्रिया करण्याचा प्रघात पडला आहे. ज्यांच्या पिंडांस कावळा लवकर शिवत नाहीं त्यांच्या वासना अतृप्त राहिल्या आहेत असें जें आपण समजतों, त्यापासूनच मनुष्याच्या देहावसानाबरोबर त्याचा आत्मा पंचत्वाप्रत पावत नाहीं, तर तो सूक्ष्मरूपानें मागें राहतो, अशी जी आपली कल्पना आहे ती स्पष्टपणें व्यक्त होते. प्राणोत्क्रमण व देहावसान यांबरोबर सारें आटपलें अशी आपली पक्की समजूत असती तर भुतांची कल्पना आपणांस मुळींच मान्य झाली नसती, व नाना प्रकारचे और्ध्वदेहिक संस्कार करण्याच्या भरीस आपण मुळींच पडलों नसतों. पण आपली समजूत याच्या अगदीं उलट आहे. मेलेल्या निकट आप्तांचे प्रेतविधि नीट केले नाहींत तर आपणांवर त्यांचा क्षोभ होईल आणि ते आपला छळ करतील असें भय पुष्कळांस वाटत असतें. ज्यांना तें वाटत नाहीं ते दुसऱ्या एका महापिशाचाला भीत असल्यामुळें सामान्य लोकांप्रमाणें तेहि पाहिजे ते संस्कार निमूटपणें करण्यास तयार होतात. तें महापिशाच कोणतें म्हणाल तर लोकमत ! सुज्ञ व सदय आईबापें आणि सासूसासरे आपलें हृदय पाषाणाहून कठिण करून आपल्या लाडक्या लेकींच्या आणि सुनांच्या हंबरड्याकडे यत्किंचित् लक्ष न देतां त्यांचे केशकलाप उतरण्यास, त्यांचे कुंकुम-तिलक पुसून टाकण्यास, आणि त्यांच्या कांकणांच्या कांचा करण्यास जे तयार होतात तें याच महापिशाचाच्या भीतीमुळें होय ! धर्मसंबंधीं कोणत्याहि प्रकारची भीति ज्यांना राहिली नाहीं असे लोक स्मशानांत क्षौर करून घेण्यास किंवा डोकीवर गळती घागर घेऊन चितेभोंवतीं प्रदक्षिणा करण्यांस जे रांजी होतील तेंहि याच महापिशाचाच्या भीतीमुळें होय, यांत संशय नाहीं ! तात्पर्य, कोणी श्रद्धा आहे म्हणून; कोणी लोकांनीं आपणांस न हंसावें म्हणून व कोणी त्यांनीं आपणांस धर्मनिष्ठ म्हणावें म्हणून–स्वतःला मान्य व अमान्य असलेले चांगलेवाईट प्रेतविधि करीत असल्यामुळें त्यांचा अंमल सर्व ठिकाणीं अद्यापि दृष्टीस पडत आहे. तथापि अशा स्थितींतहि एक गोष्ट निर्विवाद आहे ती ही कीं, कोणी

कितीहि श्रद्धाळू असला किंवा लोकमतास मान देणारा असला तरी तो आपल्या शेजाऱ्याच्या बापाचें अथवा आपल्या खापरपणज्याचें श्राद्ध करण्याच्या खटपटींत पडत नाहीं. देवभोळेपणाला, भाविकपणाला व मूर्ख समजुतीलाहि मर्यादा आहेच. शेंदोनशें वर्षांपूर्वी आपले जे पूर्वज होऊन गेले त्यांच्या आत्म्यांची काय दशा झाली असेल व श्राद्धावांचून त्यांचा चरितार्थ कसा होत असेल याची शंका कोणासच येत नाहीं! नाहीं म्हणायला ब्राह्मणांनीं पितृतर्पण ऊर्फ ब्रह्मयज्ञ म्हणून जो नित्यविधि निर्माण केला आहे तो बऱ्याच अंशीं व्यापक आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. यांत अमुक एकाकरितां कांहींच सवड केलेली नाहीं असें बहुधा दाखवितां येणार नाहीं! असोत, बिचारे सुखी असोत! या पृथ्वीतलावर जन्मास येऊन देहावसान झालेल्या यच्चयावत् प्राण्यांचे आत्मे आम्हां ब्राह्मणांनीं सोडलेल्या पाण्याच्या शिंतोड्यांचें यथेच्छ प्राशन करून कालांतापर्यंत सुखी असोत! आमच्या लोकांतील व पृथ्वीवरील इतर सर्व लोकांतील बाकी सारे प्रेतसंस्कार व प्रेतविधि लयास जाऊन त्या सर्वांबद्दल एवढा ब्रह्मयज्ञ राहील तर किती नामी होणार आहे बरें? पण तसें एकाएकी कोठून होणार? तसें होण्यास हजारों वर्षें लोटलीं पाहिजेत. तथापि या विधींचें व संस्कारांचें बंड हळूहळू कमी होत जाणार याबद्दल आम्हांस मुळींच शंका नाहीं. ज्यांना तें कसकसें कमी होत चाललें आहे हें पहावयाचें असेल त्यांनीं आपल्या विधींची, सुधारणेंत आमच्या पाठीमागें बऱ्याच अंतरावर असलेल्या दुसऱ्या लोकांच्या विधींशीं तुलना वारंवार करीत असावें म्हणजे तें त्यांच्या लक्षांत तेव्हांच येईल. ज्या खोलींत किंवा ज्या खोपटांत बाप किंवा आजा मेला असेल त्यांत त्याचें प्रेत पुरल्यावर महिना दोन महिने तें खोपट अजिबात सोडून जाणारे लोक न्यूब्रिटनांत आहेत! त्यांची समजूत अशी आहे कीं, मेलेल्याचा आत्मा अशा घरांत कांहीं दिवस रेंगाळत राहतो आणि मागें राहिलेल्या माणसांस क्षणोक्षणीं त्रास देतो. पण तीं त्यांस सोडून गेलीं आणि त्रास द्यायला त्याला कोणी मिळेनासें झालें म्हणजे कंटाळा येऊन तो तिथून निघून जातो. असें झाल्यावर पुनः त्या खोपटांत परत येऊन राहण्यास कांहीं हरकत नाहीं! तात्पर्य काय कीं, थडग्यावर, चितेवर, स्मशानांत, चवाठ्यावर, घरांत, नदीच्या कांठीं

अथवा डोंगराच्या पायथ्याशीं—ज्याच्या त्याच्या समजुतीप्रमाणें व सोईप्रमाणें मेलेल्या आप्तांच्या आत्म्यांस देणीं देऊन व प्रार्थना करून संतुष्ट राखणें व जेणेंकरून जमीनजुमल्यावर व मुलांबाळांवर त्यांचा डोळा राहून त्यांचेकडून हरअडचणीच्या प्रसंगाला साहाय्य मिळेल अशा रीतीनें त्यांची बरदास्त ठेवणें हें मृताच्या निकट आप्तांचें व विशेषतः त्यांच्या मुलांचें मुख्य कर्तव्य होऊन बसलें आहे. समाजाच्या प्रथमावस्थेंत देवाची व पूजकाची कल्पना यापुढें गेलेली नसते. देव म्हणजे पिशाचयोनीप्रत पावलेला मनुष्य आणि त्याचा पूजक म्हणजे त्याला योग्य द्रव्यें देणारा त्याचा जवळचा नातलग होय. विठोबा आणि त्याचे बडवे अस्तित्वांत येण्यास समाजाच्या आचारविचारांत बरेंच अंतर पडावें लागतें.

माहितीच्या टीपा

पृष्ठ २. प्रिन्स ऑफ् वेल्स—विलायतेंत राज्यपदावर असणाऱ्याचा ज्येष्ठ पुत्र. या ठिकाणीं, राणी व्हिक्टोरीया हिचा थोरला मुलगा. हाच पुढें सातवा एडवर्ड म्हणून गादीवर बसला.

. **लॉर्ड रिपन** हे रोमन कॅथॉलिक ख्रिस्ती उमराव हिंदुस्थानचे गव्हर्नर जनरल व व्हाइसरॉय १८८०—८४ या काळांत होते. हिंदुस्थानच्या लोकांविषयीं यांना फार कळकळ वाटे. इल्बर्ट बिल यांच्या कारकीर्दींत पुढें आलें व तें मंजूर झालें असलें तर न्यायदानाच्या बाबतींत काळा व गोरा हा भेद नाहींसा झाला असता.

झारतनय—रशियांत बोल्शेव्हिक पंथाचें राज्य सुरू होण्यापूर्वीं झार नांवाचे बादशाह असत व त्यांची सत्ता अतिशय अनियंत्रित व जुलमी असे. बोल्शेव्हिक राज्यपद्धतीहि अनियंत्रित व तितकीच जुलमी आहे. झारच्या थोरल्या मुलाला झारोव्हिच म्हणत. आतां रशिया व जर्मनी या दोन्ही ठिकाणीं राजघराणीं नामशेष झालेलीं आहेत.

पृष्ठ ३. नामदार कंपनी—१८५७ सालचें " बंड " होण्यापूर्वीं हिंदुस्थानांतील इंग्रजी राज्यकारभार ईस्ट इंडिया कंपनी ही व्यापारी मंडळी पाहत असे.

पृष्ठ ४. सेक्रेटरी ऑफ् स्टेट—विलायतेच्या प्रधानमंडळांत निरनिराळ्या खात्यांच्या प्रधानांना कधीं कधीं त्या खात्याचे सेक्रेटरी ऑफ स्टेट किंवा स्टेट सेक्रेटरी म्हणण्याचा प्रघात आहे. हिंदुस्थानचा मुख्य प्रधान सेक्रेटरी ऑफ् स्टेट फॉर इंडिया या नांवानें प्रसिद्ध आहे. त्याला सल्लामसलत देण्यासाठीं इंडिया कौन्सिल म्हणून एक मंडळ असे. त्यांत हिंदुस्थानांतील नोकरीवरून परतलेले बडे अधिकारी बहुधा सभासद असत. अलीकडे हिंदी लोकांनाहि इंडिया कौन्सिलांत नेमत. मुंबईचे कै० नारायण महादेव समर्थ व पुण्याचे रँगलर परांजपे यांची इंडिया कौन्सिलांत नेमणूक झालेली होती. सध्यां सभासदांना इंडिया कौन्सिलचे सभासद न म्हणतां स्टेट सेक्रेटरीचे ॲडव्हाइझर्स असे म्हणतात.

चार्ल्स ब्रॅडलॉ—हे नास्तिक म्हणून प्रसिद्ध झालेले पार्लमेंटचे सभासद हिंदुस्थानचे मोठे कैवारी होते. हे मोठे लोकोपकारी व दुःखग्रस्तांचे साहाय्यकर्ते होते.

मि. डिग्बी—विलायतेंत हिंदुस्थानच्या हितासाठीं झटणारे जे इंग्रज होते त्यांत मि. डिग्बी यांची गणना असे.

पृष्ठ ९. मेकॉले—लॉर्ड मेकॉले हे नामांकित ग्रंथकार १९ व्या शतकाच्या मध्यकालापूर्वी होऊन गेले. हे इतिहासकार, निबंधकार आणि कवि म्हणून प्रसिद्ध आहेत. हिंदुस्थानांतील इंग्रजी शिक्षणपद्धतीचा पाया यांनीं घातला.

ब्राइट—मि. जॉन ब्राइट हे नामांकित वक्ते व स्वातंत्र्याचे पुरस्कर्ते एकोणिसाव्या शतकांत होऊन गेले. यांनाहि हिंदुस्थानबद्दल फार कळकळ असे. खुला व्यापार या तत्त्वाचे ते चाहते होते. यांनीं पार्लमेंटांत व अन्यत्र फार सुंदर भाषणें केलेलीं आहेत, व त्यांतील इंग्रजी भाषा अत्यंत आकर्षक व विशुद्ध अशी आहे.

ह्यूम्—मि. ए. ओ. ह्यूम हे इंग्रज हिंदुस्थानचे मोठे कैवारी होते. राष्ट्रीय सभा यांनीं सुरू केली असें म्हणण्याचा प्रवात आहे. ती सुरू करण्यास त्यांचें साहाय्य होतें हें निर्विवाद; पण ती सुरू करण्याचें श्रेय मुख्यत्वें-करून महादेव गोविंद रानडे यांजकडे जातें.

बेकन—लॉर्ड बेकन हा सोळाव्या शतकांत विलायतेंत फार बुद्धिवान्, तत्त्वज्ञ आणि लांचखाऊ न्यायाधीश होऊन गेला. यानेंच शेक्सपीयरच्या नांवावर प्रसिद्ध असणारीं नाटकें लिहिलीं असें कांहीं लोक म्हणत असत.

पृष्ठ ११. सर रिचर्ड टेंपल—हे कांहीं वर्षें मुंबई इलाख्याचे गव्हर्नर होते.

इंडिया पत्र—राष्ट्रीय सभेची विलायतेंत शाखा असे. तिच्यातर्फें हें लहानसें साप्ताहिक पत्र कित्येक वर्षें निघत असे.

पृष्ठ १३. दादाभाई नौरोजी—हिंदुस्थानच्या अर्वाचीन राजकारणाचे प्रपितामह. हे १९१७ सालीं वयाच्या ९३ वर्षीं मुंबईत मरण पावले. यांनीं सर्व आयुष्य व कमाई हिंदुस्थानच्या सेवेंत खर्चिली. पारशी समाजांत उत्पन्न झालेल्या देशभक्तांत हे पहिले व अग्रगण्य होत. हे राष्ट्रीय सभेचे तीन वेळां अध्यक्ष होते. हिंदुस्थान दरिद्री होत चाललेला आहे, हा सिद्धांत यांनीं यथाप्रमाण सिद्ध केला. हे पार्लमेंटांत निवडून आले होते.

पृष्ठ १४. मीठ तोडणें—हिंदुस्थानांत मिठावर कर आहे व त्याविरुद्ध बहुतेक राजकारणी पुरुषांनीं तक्रार केलेली आहे. हा कर लॉर्ड कर्झन यांच्या कारकीर्दींत थोडासा कमी झालेला होता. हिंदुस्थानांत मीठ सर्वजण खातात; म्हणून प्रत्येक नागरिकावर लादतां येण्यासारखा दुसरा इतका सोयीचा कर नाहीं, असें या कराच्या पुरस्कर्त्यांचें म्हणणें आहे.

पृष्ठ १५. संमतीचा कायदा—स्त्री-पुरुषसमागमाच्या बाबतींत संमति देण्यास लागणारें स्त्रीचें किमान वय तें संमतीचें वय.

पृष्ठ १६. पार्लमेंटापेक्षां अधिक अधिकार असलेलें विलायतेंत दुसरें एक " कोर्ट " आहे. हें कोर्ट म्हणजे विलायतेंतील लोकमत.

पृष्ठ १७. वैदिकांनीं प्राणायाम करीत असतां......इत्यादि. प्राजापत्य म्हणून एक हवनपूर्वक विधि करतात त्या वेळीं कृताकृत पापांचें प्रायश्चित्त म्हणून स्त्री-पुरुषांच्या नाकांत दुर्वांचा रस पिळतात.

पृष्ठ २८. लॉर्ड क्लाइव्ह—हा इंग्रजी (हिंदुस्थानांतील) राज्याचा संस्थापक. हा मोठा मुत्सद्दी व धूर्त होता. यानें कित्येय अन्याय केले व त्या बाबतींत त्याची विलायतेंत पार्लमेंटाकडून चौकशी झाली.

वॉरन हेस्टिंग्ज—हा हिंदुस्थानचा पहिला गव्हर्नर जनरल. राज्यकारभारांत जुलूमजबरदस्ती केल्याच्या आरोपावरून याची पार्लमेंटांत चौकशी झाली. त्या वेळीं बर्क, शेरिटन वगैरे नामांकित सभासदांनीं त्याच्यावर टीकेचा भडिमार केला.

थीबा राजा—इंग्रजांनीं ब्रह्मदेश घेतला तेव्हां हा तेथील राजा होता. त्यास पदच्युत करून सहकुटुंब रत्नागिरीच्या किल्ल्यांत आणून ठेविलें होतें. तेथेंच तो मृत्यु पावला.

पृष्ठ ३०. रावसाहेब मंडलीक—एकोणिसाव्या शतकांतील शेवटच्या पंचवीसतीस वर्षांतील मुंबईतील एक नामांकित ब्राह्मण वकील व कर्तबगार पुरुष. विश्वनाथ नारायण मंडलीक हे जुन्या काळांत हिंदुस्थानसरकारच्या कौन्सिलचे सभासद होते. यांची वक्तशीरपणाबद्दल फार प्रसिद्धि होती. संमतिवयाच्या वादांत हे पुराणप्रिय मंडळीचे पुरस्कर्ते होते.

पृष्ठ ४०. होमचार्जीस. होम म्हणजे इंग्लंड. तिकडे पाठवावे लागणारे पैसे म्हणजे होमचार्जीस्.

पृष्ठ ४४. ब्राह्मो, प्रार्थनापंथी आर्यसमाजिस्ट—ब्रह्मसमाज बंगाल्यांत व प्रार्थनासमाज मुंबईत या दोहोंचीं तत्त्वें साधारणपणें एकच आहेत. दोवेहि एकेश्वरी पंथांतील आहेत व हिंदुधर्मातील आचारकांडाला महत्त्व देत नाहींत. आर्यसमाज हा जातिभेद न मानणारा व आक्रमणशील वृत्तीचा हिंदुधर्माचाच पंथ आहे. आर्यसमाजाला वेद हा ग्रंथ ईश्वरप्रणीत म्हणून मान्य आहे. याचे उत्पादक स्वामी दयानंद सरस्वती हे होते.

पृष्ठ ४९. या पृष्ठांतील सर्व किंवा बहुतेक वर्णन पृष्ठ ५० वरील "गणित्यालाच साधण्यासारखें आहे व त्याच्या त्या शास्त्रांतील पांडित्याला जर कायद्याची थोडीशी फोडणी दिलेली असेल" या वाक्यखंडानुरोधानें कै. बाळ गंगाधर टिळक यांचें दिसतें. लो. टिळक हे उत्तम गणिती व कायदेपंडित होते हें प्रसिद्धच आहे.

पृष्ठ ५२. फ्यामिली मिक्श्चर—चहाचा एक प्रकार.

पृष्ठ ५९ व ६१. यांत आलेलें चहाग्रामण्यप्रकरण याची विशेष हकीकत रा. रा. न. चिं. केळकर यांच्या टिळक-चरित्रांत (भाग १) विस्तृत वाचावयास मिळेल; तशीच ती प्रो. न. र. फाटक यांच्या "रानडे चरित्रांत" व प्रो. मा. दा. अळतेकर यांच्या "आगरकर" चरित्रांतहि मिळेल.

पृष्ठ ७२. वाडी—म्हणजे नरसोबाची वाडी. हें कोल्हापूर संस्थानांत जयसिंगपूर स्टेशनावरून चारपांच मैलांवर दत्तात्रेयाचें प्रसिद्ध स्थान आहे. येथें दर पौर्णिमेला हजारों भाविक लोक यात्रेला जातात. हें क्षेत्र लहानसें खेडेगांव असून कृष्णानदीच्या कांठावर आहे.

पृष्ठ ८०. औपचारिक, प्रयोज्य व भ्रामक—इंग्रजींतील Theoretical, Practical आणि Fallacious व प्रवर्तक सत्ता हें इंग्रजींतील Initiative या शब्दांचें मराठींत भाषांतर.

पृष्ठ ९६. कै. माधवराव कुंटे—कै. रानडे यांचे समकालीन. पुणें हायस्कूलचे कांहीं वर्षें हेडमास्तर, "राजा शिवाजी" या काव्याचे कर्ते, मोठे विद्वान्, मोठे वक्ते, मोठे विक्षिप्त म्हणून आपल्या कालीं प्रसिद्ध. यांचे स्मरणार्थ थोडे दिवसांपूर्वी पुणें येथें एका चौरस्त्याला "कुंटे चौक" असें नांव तेथील म्युनिसिपालिटीनें दिलें.

पृष्ठ १२१. राणीसाहेब--म्हणजे महाराणी व्हिक्टोरिया. या जानेवारी १९०१ मध्यें वयाचीं ऐशीं वर्षे पुरीं झाल्यावर मृत्यु पावल्या. यांनीं ब्रिटिश साम्राज्यावर ६३ वर्षे राज्य केलें.

पृष्ठ १२८. कै. रा. ब. देशमुख--म्हणजे गोपाळराव हरि देशमुख. हे लोकहितवादी या नांवानें प्रसिद्ध होते. यांनीं मराठींत पुष्कळ लिहिलेलें आहे व त्यांत बरेचसे आधुनिक व सुधारणाप्रवर्तक विचार आहेत. यांना आगरकरांच्या पूर्वकाळचे सुधारक म्हणण्यास हरकत नाहीं. चिपळूणकरांच्या निबंधमालेंत यांच्यावर कडक टीका आली होती. तींत विचारापेक्षां विकारवशतेचा भाग अधिक होता, ही गोष्ट आतां उघड झालेली आहे

पृष्ठ १३१. श्री--म्हणजे श्रीमत् शंकराचार्य.

पृष्ठ १३८. लिटन व डफरिन--लॉर्ड लिटन व लॉर्ड डफरिन हे हिंदुस्थानचे गव्हर्नरजनरल अनुक्रमें १८७६-८० आणि १८८४-८८ या सालांत होते. यांच्या कारकीर्दींत अनुक्रमें अफगाणिस्थान व ब्रह्मदेश यांच्याशीं युद्ध होऊन त्यापायीं हिंदुस्थानाला कोट्यवधि रुपयांचा खर्च आला.

पृष्ठ १३९. मिल्लसाहेब—म्हणजे मि. जॉन स्टयुअर्ट मिल, इंग्लंडांतील नामांकित तत्त्वज्ञ आणि ग्रंथकार. यानें अर्थशास्त्र आणि तर्कशास्त्र या विषयांवर ग्रंथ लिहिलेले प्रसिद्ध आहेत. मिल्ल हा स्वातंत्र्याचा मोठा पुरस्कर्ता व उदारमतवादी होता. लॉर्ड मोर्लेसारखे नामांकित ग्रंथकार व मुत्सद्दी आपणांस यांचे शिष्य म्हणवून घेत असत.

पृष्ठ १४४. मि. ग्लॅडस्टन—विलायतेंतील लिबरल पक्षाचे धुरीण. हे अनेक वेळां मुख्य प्रधान झाले होते. हे उत्तम वक्ते व उदारमतवादी होते व तसेच मोठे धर्मनिष्ठ असल्याबद्दलहि त्यांचा लौकिक होता. राजकारणांत यांना महर्षि समजत.

पृष्ठ १७४. मि. वेब—म्हणजे मि. सिडने वेब. हे प्रसिद्ध सोशॅलिस्ट ग्रंथकार या वेळीं पार्लमेंटांत नुकतेच सभासद झालेले होते. चिनी लोकांची अफू तोडण्याची समाजसुधारणा करणाऱ्या या गृहस्थांनीं हिंदुस्थानांत मद्यपानाला आळा बसावा यासाठीं कांहींच खटपट केली नाहीं हें खरें आहे.

पृष्ठ १७८. मि. कर्झन—हे गृहस्थ पुढें लॉर्ड कर्झन झाले व ते हिंदुस्थानचे गव्हर्नर जनरल १८९८ ते १९०५ पर्यंत होते. बंगालची फाळणी यांच्या कारकीर्दींत झाली. १९१९ सालचा हिंदुस्थानच्या राज्यकारभाराबाबदच्या कायद्याचा मसुदा (मांटेग्यू रिफॉर्म) यांनीं पार्लमेंटांत लॉर्डांच्या सभेपुढें मांडला.

पृष्ठ १८०. ग्लॅडस्टन, मोर्ले, हारकोर्ट, रिपन, किंबरले—हे सर्व गृहस्थ लिबरल पक्ष अधिकारारूढ असतांना त्यांत प्रधान होते.

पृष्ठ २१९. अहं ब्रह्मास्मि—वेदांतांतील हें मुख्य वचन. “ मी ब्रह्म आहें ” म्हणजे “ मी ” “ परमेश्वर ” आहें. आगरकरांनाहि सर्व धर्मविचारांचा शेवट या वाक्यांत झालेला आहे असें वाटत असावेंसें दिसतें.

पृष्ठ २२०. मँचेस्टरवाले--विलायतेंत मँचेस्टर या उत्तरभागांतील शहरांत कापडाच्या व सुताच्या मोठमोठाल्या गिरण्या आहेत व त्यांतून निघणारा माल विलायतेंत परदेशची संपत्ति आणून ओतीत असे. हिंदुस्थान, जपान व चीन इकडे गिरण्यांचा धंदा गेल्या पंचवीस–तीस वर्षांत पुष्कळ वाढला. त्यामुळें अलीकडे मँचेस्टरच्या धंद्याला पूर्वीची तेजी राहिलेली नाहीं.

सुप्रीम कौन्सिल--हिंदुस्थानच्या व्हाइसरॉयांचें कौन्सिल. आतां त्याचें रूपांतर “ इंडियन लेजिस्लेटिव्ह असेंब्ली ” आणि “ कौन्सिल ऑफ स्टेट ” या द्विशाखात्मक मध्यवर्ति कायदेमंडळांत झालेलें आहे.

पृष्ठ २२३. लँक्याशायर--हा परगणा. त्यांत मँचेस्टर हें मुख्य शहर आहे. मँचेस्टरसंबंधीं माहिती वर आहे.

पृष्ठ २२४. मुंबई प्रेसिडेन्सी असोसिएशन--ही मुंबईची सवात जुनी व अत्यंत महत्त्वाची राजकीय संस्था. दाजाभाई नौरोजी, सर फेरोजशहा मेहता, ना. काशिनाथ त्रिंबक तेलंग, मि. बद्रुद्दीन तैयबजी वगैरे पुढारी या संस्थेंत काम करीत. गेल्या वीस वर्षांत ही संस्था विवादात्मक राजकारणांत भाग घेत नाहीं. फक्त अभ्यास करून आपलें मत कधीं कधीं सरकारला कळवते.